

T.C.
FIRAT ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ

BİRGİVÎ MEHMED EFENDÎ VE “İMTİHÂNU'L-EZKİYA”

ADLI ESERİNİN TAHLİLİ

Hamit YAMAN

Yüksek Lisans Tezi

TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

Arap Dili ve Belağatı Programı

OCAK 2024

ELAZIĞ

T.C.
FIRAT ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ

Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı

Yüksek Lisans Tezi

BİRGİVÎ MEHMED EFENDÎ VE “İMTİHÂNU'L-EZKİYA” ADLI
ESERİNİN TAHLİLİ

Tez Yazarı

Hamit YAMAN

Danışman

Dr. Öğr. Üyesi Muzaffer ÖZLİ

OCAK 2024
ELAZIĞ

T.C.
FIRAT ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı
Yüksek Lisans Tezi

Başlığı: BİRGİVÎ MEHMED EFENDÎ VE “İMTİHÂNU'L-EZKİYA” ADLI
ESERİNİN TAHLİLİ

Yazarı: Hamit YAMAN

Tez Öneri Tarihi: 20.05.2022

Savunma Tarihi: 29.12.2023

TEZ ONAYI

Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimleri Enstitüsü tez yazım kurallarına göre hazırlanan bu tez aşağıda imzaları bulunan jüri üyeleri tarafından değerlendirilmiş ve akademik dinleyicilere açık yapılan savunma sonucunda **OYBİRLİĞİ/OYÇOKLUĞU** ile kabul edilmiştir.

Danışman: **Dr. Öğr. Üyesi Muzaffer ÖZLİ**
Fırat Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi

Başkan: **Prof. Dr. Enes ERDİM**
Fırat Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi

Üye: **Dr. Öğt. Üyesi İrfan KAYA**
Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi

Bu tez, Enstitü Yönetim Kurulunun/...../20..... tarihli toplantısında tescillenmiştir.

Prof. Dr. Murat SUNKAR
Enstitü Müdürü

BEYAN

Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimleri Enstitüsü tez yazım kurallarına uygun olarak hazırladığım “BİRGİVİ MEHMED EFENDİ VE “İMTİHANU'L-EZKIYA ADLI ESERİNİN TAHLİLİ” Başlıklı Yüksek Lisans Tez Çalışmamın içindeki bütün bilgilerin doğru olduğunu, bilgilerin üretilmesi ve sunulmasında bilimsel etik kurallarına uygun davrandığımı, kullandığım bütün kaynakları atıf yaparak belirttiğimi, maddi ve manevi desteği olan tüm kurum/kuruluş ve kişileri belirttiğimi, burada sunduğum veri ve bilgileri unvan almak amacıyla daha önce hiçbir şekilde kullanmadığımı beyan ederim.

10.01.2024

Hamit YAMAN

ÖN SÖZ

Sâmi dil ailesinde yer alan Arap dili, geçmişti itibarıyla köklü olmakla beraber dünyada en çok konuşulan bir dillerden biridir. İslamiyet'in gelmesi ile birlikte bu dilin önemi artmıştır. Şöyle ki ilahi vahyin ürünü ve İslamiyet'in ana kaynakları olan Kur'an-ı Kerim ve Peygamber Efendimizin hadisleri Arap dilini çok daha önemli hale getirdi. Temelleri Hz. Ali tarafından atıldığı düşünölen bu önemli dilin grameri alanında kitap telif eden binlerce müellif gelip geçmiştir. Her biri öğrendiği bilgilere yenisini ekleyerek Arap dilini kurallı hale getirmiş ve bunları sonraki nesle aktarmaya gayret etmişlerdir. Kimi tek eserle kimi de onlarca eserle dil ve edebiyatın gelişip kâideleşmesine katkıda bulunmuşlardır. Bu önemli âlimlerden bir tanesi de Osmanlının en gelişmiş zamanında yaşamış Birgivi Mehmed Efendi'dir (ö. 981/1573). Bu değerli dil bilgininin, Arap dili alanında yaptığı çalışmalar ilim camiasında kabul görmüş; eserleri Arap olmayan ve Arapçayı öğrenmek isteyen ilim talebelerine yol göstermiştir.

Arap dilinin gelişmesinin ilk dönemlerinden itibaren, kaleme alınan gramer kitaplarından sürekli istifade edilmiş ve bu alandaki eserlerin yenileri sürekli yazılarak gelişme devam etmiştir. Bu kitaplardan İbnu'l-Hâcib'in (ö. 646/1249) nahiv ile ilgili meşhur el-*Kâfiye*'si nahvin özeti kabul edilmiş olup Osmanlı medreselerinde temel kitap olarak yıllarca ders olarak okutulmuştur. Bu eser çok önemli ve muhtasar olduğundan anlaşılması istenmiş, bu yüzden üzerinde şerh ve haşiyeler yazılmıştır. Birgivi'yi nahve dair engin tecrübesi ve ilminin derinliği ile yazmış olduğu *Avâmil*, *İzhâru'l-Esrâr* ve *Kifâyetü'l-Mübtedî* gibi meşhur eserleriyle tanıyoruz. Bu tecrübesi ile *Kâfiye*'nin muhtasarı olarak el-Beydâvi (ö.685/1286) tarafından te'lif edilen *Lübbü'l-Elbâb fi İlm'l-i'râb*'a şerh olarak yazmış olduğu *İmtihânu'l-Ezkiya* kitabı, dilinin ağır olması ve okutma geleneğinin kalmamasından ötürü olmalıdır ki pek bilinmemektedir. Bu eserin yeniden bilinip okunması, *Kâfiye* ve onun muhtasarı olan *Lübbü'l-Elbâb fi İlm'l-i'râb* gibi derin kitapların anlaşılmasına yardımcı olması bakımından son derece önem arz etmektedir.

Bu çalışma giriş, iki bölüm ve sonuçtan oluşmaktadır. Giriş bölümünde çalışmanın konusu, amacı, kapsamı, sınırları, metot ve kaynakları hakkında bilgiler verilecektir.

Birinci bölümde Birgivi Mehmed Efendi'nin hayatı ve ilmi kişiliğinin tanıtılması hedeflenmiştir. Bu bağlamda onun kişisel hayatını tanıtmak amacıyla yaşadığı dönem, hayatı, ailesi, eğitim dönemi, hocaları ve eserleri ile ilgili bilgiler verilecektir.

Çalışmanın ikinci bölümünde ise *İmtihânu'l-Ezkiya* eserini tanımak maksadıyla ilk önce Beyzâvi'nin (ö.685/1286) *Kâfiye*'ye özet mahiyetinde kaleme aldığı *Lübbü'l-Elbâb fi İlm'l-i'râb* hakkında bilgi verilecektir. Daha sonra üçüncü bölümde de Birgivi'nin bu muhtasara şerh olarak yazdığı *İmtihânu'l-Ezkiya*'nın ismi, müellife aidiyeti, yazılış amacı, haşiyeleri, eserde kullanılan şahitler, eserin içeriği ve takip ettiği metot incelenecektir.

Çalışmanın hazırlanmasında birçok kişinin desteği olmuştur. Bu vesileyle çalışmanın konusunun tespitinde bana destek olan değerli hocam Prof. Dr. Enes ERDİM'e, seminerimin her safhasında bana yol göstererek yardımlarını esirgemeyen değerli danışman hocam Dr. Öğrt. Üyesi Muzaffer ÖZLİ'ye, ve fikirleriyle yardımcı olan tüm hocalarım ve arkadaşlarıma teşekkürlerimi sunuyorum.

Hamit YAMAN

ELAZIĞ, 2024

İÇİNDEKİLER

	Sayfa
BEYAN	I
ÖN SÖZ	II
İÇİNDEKİLER	III
ŞEKİL LİSTESİ	VIII
KISALTMALAR	IX
1.GİRİŞ	1
1.1. Araştırmanın Konusu ve Sınırlılıkları.....	1
1.2. Araştırmanın Amacı ve Önemi.....	2
1.3. Araştırmanın Yöntemi ve Kaynakları.....	2
2. İMÂM BİRGİVÎ'NİN HAYATI, İLMÎ ŞAHSİYETİ VE ESERLERİ	5
2.1. Birgivî'nin Yaşadığı Dönem	5
2.2. Hayatı	7
2.3. Lakapları ve Nisbeleri	7
2.3.1. Lakapları	7
2.3.2. Nisbeleri	8
2.4. Ailesi	8
2.4.1. Annesi ve Babası.....	9
2.4.2. Çocukları	9
2.4.3. Dedesi: İskender Efendi	10
2.4.4. Dedesinin Babası: Şeyh Lütfullah Efendi (ö. 849/1445-46)	10
2.5. Eğitim Dönemi ve Hocaları.....	12
2.5.1. Eğitim Dönemi	13
2.5.2. Hocaları.....	13
2.5.2.1. Küçük Şemseddin Ahmed Efendi el-Germiyânî (ö. 957/1550-51).....	13
2.5.2.2. Ahîzâde Mehmed b. Nurullah Efendi (ö. 989/1581)	14
2.5.2.3. Kazasker Abdurrahman Efendi (ö. 983/1575)	14
2.6. İlmî Şahsiyeti.....	15
2.6.1. Müderrislik ve Kassâm-ı Askerîlik Görevleri	16
2.7. Vefatı.....	17
2.8. Eserleri.....	18
2.8.1. İtikâd ve İbadetlere Dair Eserleri	19
2.8.2. Kur'an İlimlerine Dair Eserleri	19
2.8.3. Hadis İlmine Dair Eserleri.....	19
2.8.4. İslâm Hukuku ile İlgili Eserleri	19
2.8.5. Ahlâk ve Tasavvufa Dair Eserler	20
2.8.6. İmam Birgivî'nin Sarf İlmiyle İlgili Yazdığı Eserler	21
2.8.6.1. İm'ânu'l-Enzâr.....	21
2.8.6.2. Risâletün fi's-Sarf.....	22
2.8.6.3. Kifâyetü'l-Mübtedî.....	22
2.8.6.4. el-Emsiletü'l-Fadliyye	22
2.8.6.5. Şerhu'l-Emsileti'l-Fazliyye	23
2.8.7. İmam Birgivî'nin Nahiv İlmiyle İlgili Yazdığı Eserler	23
2.8.7.1. Avâmil (Avâmil-i Cedîd).....	23
2.8.7.2. İzhâru'l-Esrâr.....	24

2.8.7.3. İmtihânü'l-Ezkiyâ	25
2.8.7.4. Ta'likât ale'l-İmtihân	25
2.8.7.5. Ta'likât ale'l-Fevâidi'z-Ziyâiyye	25
2.9. Birgivi Mehmed Efendi'nin Fikir Dünyası ve Tesirleri	25
2.10. Osmanlı'dan Günümüze Birgivi Mehmet Efendi'nin Etkisi	28
3. LÜBBÜ'L-ELBÂB FÎ 'İLMİ'L-İ'RÂB	30
3.1. Lübbü'l-Elbâb'ın Müellifi	30
3.2. Lübbü'l-Elbâb fi İlmi'l-İ'râb	30
3.3. Lübbü'l-Elbâb fi İlmi'l-İ'râb'ın Arapça Metni	31
3.4. Lübbül-Elbâb fi İlmil-İ'râb Üzerine Yapılmış Şerhler	42
4. İMTİHÂNU'L-EZKIYA'NIN TAHLİLİ	43
4.1. İmtihânu'l-Ezkiya'nın İsmi ve Birgivi'ye Aidiyeti	43
4.2. İmtihânu'l-Ezkiya'nın Yazılış Sebebi	43
4.3. İmtihânu'l-Ezkiya'ya Yapılan Hâşiyeler	44
4.4. Eserde Kullanılan Şâhitler	45
4.4.1. Âyetler	46
4.4.2. Şiirler	48
4.4.2.1. Câhiliyyûn	48
4.4.2.2. Muhadramûn	49
4.4.2.3. İslâmiyyûn –Mutekaddimûn	49
4.4.2.4. Müvelledûn –Muhdesûn	49
4.4.3. Hadisler:	51
4.5. Biçim Yönünden Tahlili	52
4.5.1. Musannife Ait Metni Açıklama Biçimi	54
4.5.2. Zorluk-Kolaylık Açısından Üslubu	55
4.5.3. Konunun Çerçevesini Belirlemesi ve Sanatlar Bakımından Üslubu	55
4.6. İçerik Yönünden Tahlili	56
4.6.1. Mukaddimenin Tahlili	56
4.6.2. Giriş ve Bazı Muhtelif Konular	57
4.6.2.1. Kelime	57
4.6.2.2. Kelam	60
4.6.2.3. Halin Tarifine Yaptığı İtiraz	60
4.6.3. Şerhdeki Tarifler ve Bazı kaideler	61
4.6.4. Nahiv Ekolleri ve Farklı Görüşler İçin Kullandığı İfadeler	65
4.6.5. İmam Birgivi <i>İmtihânü'l-Ezkiyâ</i> 'da Görüşlerinden İstifade Ettiği Nahiv Âlimleri	66
4.6.5.1 Sîbeveyhi	66
4.6.5.2. el-Ahfeş	67
4.6.5.3. Zemahşerî	68
4.6.5.4. İbnü'l-Hâcib	69
4.6.5.5. Radî Esterâbâdî	70
4.6.5.6. Seyyid Şerîf Cürcânî	70
4.6.5.7. Molla Câmî	71
4.7. Felsefe ve Mantık İlmine Değinmesi	73
4.7. İzhârü'l-Esrâr ile Karşılaştırılması	74
4.8. Ele Alınmayan Nahiv Konuları	75
4.9. <i>İmtihânü'l-Ezkiyâ</i> 'da Bulunan Nadir Konular	79
4.10. Şerhte Genel Olarak Takip Edilen Metotlar	79

4.11. İmtihân-ül Ezkiya'ın Arapça Öğretimi Açısından Değerlendirilmesi	80
4.11.1. Tespit Edilen Öğretim İlkeleri.....	81
4.11.1.1. Bilinenden Bilinmeyene ilkesi.....	81
4.11.1.2. Amaca Dönüklük İlkesi	81
4.11.1.3. Somutluk İlkesi.....	82
4.11.1.4. Aktiflik İlkesi.....	82
4.12. Eserin Nüshaları Ve Bulunduğu Yerler	83
4.12.1. Samsun İl Halk Kütüphanesi (55 Hk 773)	83
4.12.2. Kayseri Raşit Efendi Eski Eserler Kütüphanesi (Râşid Efendi 743).....	84
4.12.3. Ankara Adnan Ötüken İl Halk Ktp. (06 Hk 3046/1)	84
5. SONUÇLAR.....	86
KAYNAKLAR	87
EKLER	90
ÖZ GEÇMİŞ	

ÖZET

BİRGİVÎ MEHMED EFENDÎ VE “İMTİHÂNU'L-EZKİYA” ADLI ESERİNİN TAHLİLİ

Hamit YAMAN

Yüksek Lisans Tezi

FIRAT ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimleri Enstitüsü

Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı

Arap Dili ve Belağatı Programı

Ocak 2024, Sayfa: IX+100

Bu çalışma, Arap dili alanında söz sahibi olan ve bu alanda birçok kitap telif eden Mehmet b. Pîr Ali b. İskender el-Birgîvî'nin hayatı ve Arap gramer alanında meşhur olan *Kâfiye* kitabının muhtasarı *Lübbü'l-Elbâb fî İlm'î-râb*'a şerh olarak yazmış olduğu *İmtihânu'l-Ezkiya* kitabı hakkındadır.

Birgîvî Mehmed Efendî 27 Mart 1523 tarihinde Balıkesir'de doğmuş Osmanlı'nın altın çağında yetişmiş gözde bir Türk bilginidir. Türkçe ve Arapça olmak üzere Kelam, Fıkıh, Tasavvuf, Ahlak, Arap dili sahalarında te'lif ve şerhlerden oluşan pek çok eser kaleme almıştır. İlim dünyasına kazandırdığı birçok daldaki eserleriyle, özellikle de nahve dair *İzhâru'l-Esrâr*, *Avâmil* ve *İmtihânu'l-Ezkiya* adlı kitaplarıyla adından söz ettiren Birgîvî, ilmi otoritesi ile İslam âlimlerinin saygınlığını kazanmıştır. Bu eserlerin içinde *İmtihânu'l-Ezkiya* kitabı muhtevası itibarıyla son derece önemlidir. Osmanlı zamanında ve günümüzde, hemen hemen her medresede okutulan İbnü'l-Hâcib'in meşhur *Kâfiye* kitabının muhtasarının şerhi olan bu önemli eser, nahiv ilmi açısından dikkate alınması gereken içeriği dolu bir eserdir.

'Birgîvî Mehmed Efendî ve "İmtihânu'l-Ezkiya" Adlı Eserinin Tahlihi' adlı çalışmamızda, ilk önce müellifin hayatını ve öğrenim durumunu ele aldık. Sonraki bölümlerde de *İmtihânu'l-Ezkiya*'nın metot, muhteva ve yazılış tarzını birçok önemli kaynaktan alıntı yaparak inceleyip değerlendirmeye çalıştık.

Anahtar Kelimeler: Arap Dili ve Belağatı, Birgîvî Mehmed Efendî, Birgili, Nahiv, Lübbü'l-Elbâb, Beyzâvî.

ABSTRACT

Birgivi Mehmed Efendi and Analysis of his "İmtihanu'l-Ezkiya"

Hamit YAMAN

Master's Thesis

FIRAT UNIVERSITY
Graduate School of Social Sciences

Basic Islamic Science

January 2024, Pages: IX+100

This study was carried out by Mehmet b. Pir Ali b. It is about the life of Iskender el-Birgivi and the book İmtihanu'l-Ezkiya, which he wrote as an annotation to Lübbü'l-Elbâb fî İlm'l-i'rab, which is the summary of the famous Arabic grammar book Rhyme.

Birgivi Mehmed Efendi was born in Balikesir on March 27, 1523, and is a favorite Turkish scholar who grew up in the most developed era of the Ottoman Empire. He wrote many works consisting of copyright and commentary in the fields of Fiqh, Sufism, Ethics, Arabic Language, in Turkish and Arabic. The scholarly personality of Birgivi, who made a name for himself with his works in many branches that he brought to the world of science, especially with his works on nahw, namely Izhâru'l-esrâr, Avâmil and İmtihanu'l-Ezkiya, has been accepted by scholars. Among these works, the book İmtihanu'l-Ezkiya is extremely important in terms of its content. This important book, which is the commentary of the concise book of Ibn al-Hâcib's famous Rhyme book, which was taught in almost every madrasa during the Ottoman period and today, is an important work that should be taken into account in terms of grammar.

In our work titled "Birgivi Mehmed Effendi and the Analysis of his Work titled İmtihanu'l-Ezkiya", we tried to explain the life and education of the author and the method, content and form of İmtihanu'l-Ezkiya by quoting from many important sources.

Keywords: Arabic Language and Rhetoric, Birgivi Mehmed Efendi, Birgili, Sentaks, Lübbü'l-elbâb, Beyzâvi.

ŞEKİL LİSTESİ

Şekil 1. Birgivi Mehmed Efendi'nin soy şeması 12

KISALTMALAR

B	: Bin
Blm.	: Bölüm
Bs.	: Basım
C.	: Cilt
Çev.	: Çeviren
H.	: Hicri
Ktp.	: Kütüphane
M.	: Miladi
Nr.	: Numara
Ö.	: Ölüm
R.a	: Radıyallahu anhu
S.	: Sayfa
S.a.v.	: Sallallâhu aleyhi ve sellem
Sül.	: Süleymaniye
Thk.	: Tahkik eden
T.y	:Tarih yok
Vb.	: Ve benzeri
Vd.	: Ve diğeleri
Vr.	: Varak
Y.y.	: Yayın yeri
Yy.	: Yüzyıl

1.GİRİŞ

Şüphesiz ki Arap dili dünya dilleri arasında köklü bir geçmişe sahiptir. Günümüzde de en çok konuşulan dillerden biridir. Bunlarla beraber, son peygamber ve son ilahî kitabın Arapça olması, dolayısıyla İslam kaynaklarının ağırlıklı olarak Arapça olması gibi bir takım sebeplerden ötürü Arap olmayan Müslümanlar bu dili doğru bir şekilde anlayıp, Kur'an ve hadislerin amacını öğrenme gayretine girmişlerdir. İslamiyet'in yayılmasıyla birlikte Arap diline olan ilgi de yayılmış, böylelikle bu dili korumak ve diğer bazı sebeplerden dolayı zamanla bu dilin gramerine dair sayısız gramer kitapları telif edilmiştir. Bu çalışmamız da meşhur gramer âlimi Birgivi Mehmed Efendi'nin hayatı, Arap diline katkısı ve klasik medreselerde okutulan *Kâfiye* kitabının muhtasarı sayılan ve Beyzâvî tarafından kaleme alınan *Lübbü'l-Elbâb fi İlm'l-İ'râb*'ın şerhi *İmtihânu'l-Ezkiya* adlı kitabının tahlili ile ilgili olacaktır.

1.1. Araştırmanın Konusu ve Sınırlılıkları

Arapça, Sâmi dil ailesine bağlı dünyada en çok konuşulan köklü ve önemli dillerden biridir. İslam'ın yayılması ile beraber, Kur'an'ın Arap ülkelerini tek bir çatı altında toplaması ve Arap olmayanların da zamanla İslam'ı kabul etmesi neticesinde Arap dilini konuşanların sayısı hızla artmıştır. Bu hızlı çoğalma, Arapçanın kullanımında bir takım yanlış ifadelerin doğmasına neden olmuştur. Bu yanlışlıklar önce i'râbta daha sonra kelimelerin yapısında görülmeye başlanmıştır. Bütün bu hatalı kullanımlar giderek çoğalmış, daha sonra Kur'an'ın yanlış okunmasına kadar uzanmıştır. Kur'an'ı ve Arap Dilini bu hatalardan korumak ve Arap olmayanların da en güzel bir şekilde bu dili öğrenebilmelerini sağlayabilmek için, Arap grameri kurallarının tespitinin önemi ortaya çıkmıştır. Dolayısıyla nahiv ilmini öğrenmek dini bir gereklilik halini almıştır. Bundan dolayıdır ki; tarihi süreç içerisinde, temelleri Hz. Ali ile atıldığı düşünülen Arap dili grameri alanında kitap telif etmiş binlerce müellif gelip geçmiştir. Her biri öğrendiği bilgiler üzerine yeni bilgiler ekleyerek Arap dilini belli başlı kaideler haline getirmiş ve bunları kendilerinden sonraki nesle aktarmak için uğraşmışlardır. Kimi tek, kimi de onlarca eserle, dil ve edebiyatının gelişmesine ve kurallı hale gelmesine katkıda bulunmuştur.

Nahiv ile ilgili yapılan çalışmalar Osmanlı döneminde de devam etmiştir. Bu zamanda yaşamış dil âlimleri, yazdıkları eserlerle özellikle Arap olmayan öğrencilerin Arapça öğrenmesine ciddi manada yardımcı olmuşlardır. Bu âlimlerden birisi de, Osmanlı'nın en gelişmiş asrında yaşayan ilim adamlarından, birçok eser telif edip farklı devlet kademelerinde çeşitli hizmetlerde bulunan ülkemizde de ilim camiasında meşhur olan Birgivi Mehmed Efendi'dir. Osmanlı'nın altın çağında yetişmiş fakih, kelamcı ve dil bilginidir. Bu alanda yaptığı çalışmalar ilim camiasında kabul görmüş ve eserleri ile Arap olmayıp Arapçayı öğrenmek isteyen ilim talebelerine yol göstermiştir. Tezimizin başlığındaki "İmtihânu'l-Ezkiya" ifadesi Birgivi'nin yazdığı diğer eserleri konu dışında tutmaktadır. Bu ifade ile İbnü'l-Hacib'in nahivle ilgili çalışması olan *el-Kâfiye* isimli meşhur esere Kâdî Beyzâvî tarafından hazırlanan muhtasarı *Lübbü'l-Elbâb fi İlm'l-İ'râb* adlı eserin şerhi kastedilmektedir.

Çalışmamızda sırasıyla Birgivi'nin hayatı, tedrisatı ve eserleri ile ilgili bilgi verildikten sonra hem *İmtihânu'l-Ezkiya*'nın ana metni olan *Lübbü'l-Elbâb fi İlm'l-İ'râb* hakkında bilgi verilecek hem de şerh tanıtılacak ve bu eserler üzerine yapılan çalışmalardan tespit

edebildiklerimizin isimleri verilecektir. Metin ve şerh tanıtıldıktan sonra Birgivi'nin yazım üslubu, içerihi ve kaynakları incelenecektir.

1.2. Araştırmanın Amacı ve Önemi

Kültür tarihimizde önemli bir yeri olan Birgivi Mehmed Efendi'yi tanımak son derece önemlidir. Bu araştırmamızdaki temel amacımız, kültürümüzde önemli bir mevkide olan Birgivi'nin nahiv ile ilgili yazdığı eserlere dikkat çekmek, özellikle Arap dilinde belli bir aşama kaydeden herkes için faydalı olacağını düşündüğümüz *İmtihânu'l-Ezkiya* eserinin önemi, özellikleri, içerdiği konular ve eser üzerinde yapılan çalışmaları inceleyerek ilim dünyasının istifadesine sunmaktır. Araştırma sonucunda, İbnu'l-Hâcib el-Mısrî'nin *el-Kâfiye*'sinin Kâdî Beyzâvî tarafından yapılan *Lûbbu'l-elbâb fi İlmi'l-İ'râb* adlı muhtasarının bir şerhi olduğu bilinecek ve *Kâfiye* gibi önemli bir kitabı anlamak isteyenlerin başvurabileceği önemli ve pratik bir eserin mevcut olduğu anlaşılacaktır.

Arap dilinin gelişmesinin ilk dönemlerinden itibaren, yazılan gramer kitaplarından sürekli istifade edilmiş ve bu tür eserlerin yenileri sürekli yazılarak gelişme devam etmiştir. Bu kitaplardan İbnu'l-Hâcib'in nahiv ile ilgili meşhur *el-Kâfiye*'si nahvin muhtasarı kabul edilmiş, Osmanlı medreselerinde temel kitap olarak yıllarca okutulmuştur. Bu eser çok önemli ve muhtasar olduğundan anlaşılması istenmiş, bu yüzden üzerinde şerh ve haşiyeler yazılmıştır. Birgivi'nin nahve dair engin tecrübesi ve ilminin derinliğini yazmış olduğu *Avâmil* ve *İzhâru'l-Esrâr* gibi meşhur eserleriyle tanıyoruz. Birgivi bu iki eserinin aksine bu eserini şerh tarzında kaleme almıştır. İmam Birgivi'nin diğer iki eseri üzerine birçok çalışma olduğu hâlde bu eseri üzerine ülkemizde yapılmış bir çalışmayı tespit edemedik.

Bu çalışmamız Birgivi'nin şerh üslubunda yazmış olduğu *İmtihânu'l-Ezkiya* isimindeki şerh yöntemini, istifade ettiği kaynakları, nahiv konularını anlatış tarzını ve imkân nispetinde *Avâmil* ve *İzhâru'l-Esrâr*'ı ile karşılaştırarak ele almayı hedeflemektedir.

1.3. Araştırmanın Yöntemi ve Kaynakları

Araştırmamızda Birgivi Mehmed Efendi'nin hayatı çeşitli yönleriyle ele alınacak, bilinen bütün eserlerine kısa bir şekilde değinilecektir. Eserleri hakkında bilgi verilirken matbu olanlar veya üzerine akademik çalışma yapılmış olanlar belirtilmeye özen gösterilecektir. Matbu olmayan ve herhangi bir akademik çalışmaya konu olduğu da tespit edilemeyen eserler hakkında ise eldeki veriler ışığında bilgi verilmeye çalışılacaktır. Bu eserlerin dijital kopyalarına erişim imkânı sağlanmış ise veya hakkında başka kaynaklarda bazı bilgilere rastlanmış ise bu bilgilerde değerlendirilecektir. Çalışmamızın genel sınırları müellif ve *İmtihânu'l-Ezkiya* adlı eseri çerçevesinde şekillenecektir.

Çalışmamızda, Birgivi Mehmed Efendi'nin, *İmtihânu'l-Ezkiya* isimli eserinin içeriğine göre taksim edilen konular örneklendirilerek nitel bir araştırma yoluyla ortaya konulacaktır. Bize yol gösterecek kaynak eserlere ulaşmak amacıyla detaylı bir literatür taraması yapılacaktır. Bu amaçla akademik tarama yapma imkânı sağlayan web sitelerine de müracaat edilecektir. Elde edilen verilere dayanarak içerik çözümlenmeleri yapılacak ve nitel sonuçlara ulaşmaya çalışılacaktır. Araştırmada elde edilen verilere bağlı olarak, kişisel değerlendirme ve görüşlere yer verilerek öznel bir dil de kullanılacaktır. Müellif ve eser isimlerin yazımı, yazarların vefat tarihleri, konuyla alakalı yazılan maddeleriyle Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi'nden

yararlanılacaktır. Başlık, dipnot ve kaynakça yazımında İsnad Atıf Sistemi'nin ikinci edisyon sistemi esas alınacaktır. Dipnot ve kaynakça, zotero programı kullanılarak otomatik olarak hazırlanacaktır.

Çalışmanın verileri temel olarak Osmanlı döneminde telif edilen *İmtihânu'l-Ezkiya* ve bunun haşiyesi olan *Hâşiyetü Adalı 'ale'l-İmtihân* kitabı olacaktır. Bunun yanı sıra tarih, gramer tarihi, lügat ve fikhu'l-luğa türünde eserlere de gerekli oldukça müracaat edilecektir. Birinci bölümde Birgivî Mehmed Efendî'nin hayatı, tahsili, hocaları, ilmi şahsiyeti, öğrencileri ve eserlerine değinilecektir. İkinci bölümde İbn-i Hâcib, nahve dair kaleme aldığı meşhur *el-Kâfiye'si* ve Kâdî Beyzâvî tarafından hazırlanan muhtasarı olan *Lübbü'l-Elbâb fi İlmi'l-İ'râb* hakkında bilgi verildikten sonra "*İmtihânu'l-Ezkiya*" Kitabının tanıtımı, önemi, üslup tarzı, muhtevası, metot, şekil, şâhidleri ve haşiyeleri hakkında bir derleme yapılacak. Elde edilen sonuçlar, sonuç kısmında derlenecektir.

Bu çalışmada; Kâtip Çelebi'nin (ö.1067/1657) *Keşfü'z-zunûn'u* gibi fihristler, Ziriklî'nin (ö.1976) *el-A'lâm*'ı gibi tabakât ve terâcim kitapları, Atsız'ın (ö.1975) *İstanbul Kütüphanelerine Göre Dört Bibliyografya'sı*, Aynî'nin (ö.1945) *Türk Ahlakçıları, Diyanet İslâm Ansiklopedisi* gibi temel kaynakların yanında Birgivî'nin diğer eserleri, *İmtihânu'l-Ezkiya*'nın haşiyesi olan *Adalı*, bunların üzerine yapılmış çalışmalar ve başka kaynaklar kullanılacaktır. Ayrıca Milli Kütüphane'nin ve Yazma Eserler Kurumu'nun çevrimiçi katalogları gibi internet kaynaklarından da yararlanılacaktır. Bunun dışında literatür taramasında bu eserlerden atıf yapılan ya da yapılmayan birçok esere de ayrıca müracaat edilecektir. Bu eserlerden en önemlileri şunlardır:

Peçevî Tarihi: Peçuylu İbrâhim Efendî'nin (öl.1059/1649) Kanûnî Sultan Süleyman dönemi başından IV. Murat arasındaki devri anlatan tarih kitabıdır. Müellif iki ciltlik olan bu tarih kitabının birinci cildinde dönemin âlimlerinden bahsederken Birgivî Mehmet Efendî'yi de ele almış ve hakkında önemli bilgiler vermiştir.

İmam Birgivi Hayatı Eserleri ve Arapça Tedrisatındaki Yeri: Prof. Dr. Ahmet Turan ARSLAN tarafından hazırlanan bu kıymetli eser, Birgivî'nin Arapça öğretimindeki ustalığı, Osmanlıdaki yeri, şahsiyeti, mücadelesi, eserleri ve dünden bugüne devam eden tesirlerini anlatmaktadır.

Prof. Dr. Huriye MARTI'nın "*Birgivi Mehmet Efendi*" adlı kitabı: Günümüzde Birgivî ile ilgili yapılan en kapsamlı çalışmalardan biri sayılan bu kitap; Birgivî'nin, Osmanlı zamanındaki çalışma hayatından başlayarak Ödemiş'teki medrese hocalığına kadar ki bütün hayatını ele almış, ayrıca itikadı, mücadelesi ve yazdığı eserler hakkında geniş bir bilgi içermektedir.

Ömer Rıza Kehhâle'nin (ö.1987) *Mu'cemü'l-Müellifin Terâcimi Musannifi'l-Kütübi'l-Arabiyye* isimli 4 Ciltlik kitabı; Bu önemli eserinde Kehhâle, kendi zamanına kadar Arapça eser yazıp vefat etmiş müellifleri ele almıştır. Alfabetik olan bu çalışmada bir müellifin kısaca hayatından bahsedildikten sonra eserleri zikredilir.

Hediyetü'l-Ârifin, Esmâu'l-Müellifin ve Âsârü'l-Musannifin: Bağdatlı İsmâil Paşa (ö.1920) tarafında kaleme alınan bu kitap geniş bir biyografi ansiklopedisidir. İki ciltlik eserde İslâm âleminde yetişmiş 9000 civarında müellifin (I. ciltte 5398) hal tercümesi ve bunların çeşitli ilim dallarına ait 50.000 civarında kitabı (I. ciltte 25.000 eser) söz konusu edilmektedir. Bazı müellifler hakkında çok kısa bilgi ile yetinilirken bazılarının hayatları ve eserlerini ise oldukça geniş ele almıştır. Türk olanların isimlerinin yanına yıldız işareti konularak ayrıca belirtilmiştir. *Hediyetü'l-Ârifin* müellif nüshası esas alınarak Kilisli Rifat Bilge (ö.1953),

İbnülemin Mahmud Kemal İnal (ö.1957) ve Avni Aktuç tarafından iki cilt halinde yayına hazırlanıp Millî Eğitim Bakanlığı'na I. cildi 1951'de, II. cildi de 1955'te İstanbul'da basılmıştır. Bu eserin de *İzâhu'l-Meknûn* gibi Tahran'da yapılmış birçok ofset baskısı vardır. Ayrıca Nail Bayraktar'ın eserde adı geçen müelliflerin şöhret buldukları künye, nisbe, mahlas ve lakapları esas alarak hazırladığı yeni bir indeks Millî Eğitim Bakanlığı tarafından yayımlanmıştır.

Araştırmada bunların dışında birçok klasik dönem eserlerine de müracaat edilecektir. Ayrıca araştırmanın ikinci bölümünü teşkil eden *İmtihânu'l-Ezkiya* kısmında müellifin bizzat görüşleri tahlil edilecek ve yazmış olduğu eserinden yararlanılacaktır.

2. İMÂM BİRGİVÎ'NİN HAYATI, İLMÎ ŞAHSİYETİ VE ESERLERİ

Tezimizin bu bölümünde öncelikle Birgivi'nin yaşadığı dönem ile ilgili kısa bir bilgi verildikten sonra, hayatı, ilmî şahsiyeti, hocaları ve eserleri hakkında bilgi verilecektir.

Hakkında pek çok tez, sempozyum ve kitap gibi çalışma yapıp yayımlanan Birgivi Mehmed Efendi'nin hayatına dair doğru bilgileri elde edebilmek için ilk kaynaklardan itibaren günümüze kadar yapılan çalışmalar incelenecek ve bu kaynaklarda tespit edilen önemli bilgiler ışığında araştırmamızı yapacağız.

2.1. Birgivi'nin Yaşadığı Dönem

Birgivi Mehmed Efendi Osmanlı'nın altın çağı olarak nitelendirilen Kanûnî Sultan Süleyman (ö. 974/1566) ve II. Selim (ö. 982/1574) devirlerinde yaşamış, Osmanlı'nın en gelişmiş çağı olarak bilinen devletin bütün kurumlarıyla şekillendiği XVI. yüzyılda hayat sürmüştür. Bu önemli asrın 1523-1573 yılları arasında yaşayan Birgivi, Kanûnî Sultan Süleyman'ın tahta çıkmasından 3 yıl sonra doğmuş ve II. Selim döneminin son yılında hayata veda etmiştir.

Birgivi'nin yaşadığı bu asırda Osmanlı Devleti, askerî ve siyasî olarak en üst düzeye ulaşmış, dinamik bir devlet hüviyeti taşımaktaydı (Gökbilgin, 1977: 95). Anadolu ve Balkanlar'dan çıkıp üç kıtaya yayılmış, cihanşümül bir devlet olmuştu. Avrupa'da sekiz, Asya'da yirmi sekiz, Afrika'da dört olmak üzere bazısı hanlık, bazısı beylik, bazısı da krallık olan kırk siyasî teşekkül Osmanlı hâkimiyetine girmişti. İdarî teşkilât bazında ise, otuz dört eyalet ve üç yüz yetmiş yedi vilâyetten oluşan tam anlamıyla yedi iklime hükümrân bir cihan devletine sahipti (Çelebi, 1989: 2/251-252).

Osmanlı Devleti, Sünnî İslam topluluğunun önderliğini üstlenerek, bir yandan İslam dünyası içinde beliren Şîi Safevî tehlikesine karşı mücadeleye girişmiş, bir yandan da Hint Okyanusu'ndan başlayarak Basra Körfezi ve Kızıldeniz'de tüm dünya tarihini etkileyen yeni girişimlerin eşliğindeydi (Mantran, 1987: 1433-1434). Yavuz Selim'in (926/1520) doğu ve güneye yaptığı taarruzlar, Osmanlı Devleti'nin şeklini değiştirmiş ve topraklarını ikiye katlamıştı. Şîiler ile mücadele edilip Anadolu'daki gücü yok edilmiş, İran'daki Safevî Devleti'ne ağır bir darbe vurulmuştu. Heybetli Memlûk İmparatorluğu'na son verilerek Afrika kıtasına geniş ölçüde el atılmıştı. Bilhassa Barbaros kardeşlerin üstün gayretleri Osmanlı Devleti'ni Batı Akdeniz'in en büyük aktörü haline getirmiş, Akdeniz'in hareketli ticaretinde büyük bir pay edinmişti. Cezayir ve Tunus'un fethinden sonra Türk nüfuzu güneyde Mozambik'e kadar uzanırken batıda, Almanya ve İspanya arasında sallantıda bulunan Macaristan'a düzenlenen akınlarla Macar Krallığı tarihe gömülmüş, Avrupa'da Hristiyan âlemi en dar sınırlarına itilmişti (Türk Dil kurumu, 1970: 5). XVI. Yüzyılda Şarlken, Avrupa'da dev bir siyasî birlik oluşturmaya karşın Kânûnî ile mücadeleleri neticesinde tahtından feragat etmek zorunda kalmış, İspanya ve Almanya taçları tamamen ayrılmış, hanedan kavgaları ve mezhep savaşları neticesinde Hristiyan âlemi tamamen parçalanmıştı. Diğer taraftan Rus Çarlığı genişleyerek Asya topraklarına uzanmaya başlamış ve Türk Hanlıklarını istilâya başlamamıştı. Şîi tehlikeleri ile uğraşan ve bundan dolayı Türkistan ile ilgilenemeyen Kânûnî ise, Türk âlemine el uzatamamıştı (Reis, 1999: 8).

Muhteşem Süleyman, saltanatı esnasında sergilediği dillere destan adaleti, dürüst, kararlı ve tutarlı tavrı sayesinde hem Müslüman hem de gayrimüslim tebaasının saygı ve sevgisini kazanmış, idarî ve ilmî çevrelerin büyük desteğini almıştır. Devletin her köşesinde vakıf, imaret, hastane ve medrese vb. sosyal kurumlar inşa ederken, savaş için bulunduğu topraklarda bile imar faaliyetlerini

aksatmamış, Mevlânâ (ö. 672/1273), Ebû Hanîfe (ö.150/767) ve Abdulkâdir Geylânî (ö.1078) gibi ilim ve gönül erlerinin kabirlerini ziyaret ederek tamir ve tezyin edilmelerini emretmiştir (Çelebi, 1989, 2/317-318; Halaçoğlu, 1991: 137-145). Onun döneminde Mimar Sinan (ö. 996/1588) gibi büyük bir mimarın önderliğinde Osmanlı sanatı, düzgün kesme taşlardaki vakur havanın temsil ettiği güçlü ve eşsiz güzellikteki eserlere imza atmıştır. Sanatkârı, âlimi, edibi ve şairi destekleyen Kânûnî, kendisi de beklenmeyecek bir alçak gönüllülükle gazeller kaleme almış ve ardından bir divan bırakmıştır (Uzunçarşılı, 2011: 2/420).

Kânûnî, ağır hastalığına rağmen ordusunun başında Zigetvar Seferi'ne katılmış, ancak 73 yaşındaki sultan savaş meydanında vefat ederek, yerine Şehzadeler Olayı sonrası kardeş muhalefetinden azade kalmış olan oğlu II. Selim geçmişti. Osmanlı sarayının "hayatı boyunca hiç sefere çıkmayan ilk sultanı" II. Selim, devlet işlerinin sorumluluğunu ağırlıklı olarak Sadrazam Sokullu Mehmet Paşa'ya (ö. 987/1579) devretmiş tecrübesiz bir padişahtır. Savaşmayı pek sevmeyen, daima sulh etmeyi tercih eden bir yapıya sahip olup, sanata meraklı ve avcılıkta son derece uzman bir Osmanlı padişahıydı. Tarihçiler, devletin ihtişamının onun zamanında devam etmesini Sadrazam Sokullu Mehmet Paşa ve Şeyhülislâm Ebüssuûd Efendi'nin (982/1574) görevlerine devam etmelerine bağlamışlardır (Uzunçarşılı, 2011: 1/40; Hammer, 2008: 4/1646). Bu dönemde de fetihler devam etmiş, Kıbrıs gibi önemli bir ada fethedilmiş öte yandan Osmanlı donanması İnebahtı'da ağır bir hezimetle uğramıştı. Bunun üzerine Sadrazam Sokullu Mehmed Paşa'nın gayretleri ile yeniden bir donanma kurulmuştur. Sultan Süleyman'ın kurduğu kanunnameler bu dönemde de yürürlüğünü sürdürmüş, devlet de azametini korumuştur. Orta Asya Türkleri lehine Rusya'ya bazı siyasi baskılar uygulanmıştır. Bu dönemde Yemen'de Zeydiler isyan etmiş ancak hepsi bastırılarak otorite sağlanmış ve güven tesis edilmiştir. Bunların yanı sıra ekonomik ve siyasî önemine binaen Süveyş, Don-Volga, Marmara ve Karadeniz'de kanal açma girişimleri olmuştur.

Bu dönemde coğrafî ve siyasî ilerlemelerin yanı sıra ilim, sanat, kültür ve benzeri alanlarda da büyük gelişmeler yaşanmıştır. Osmanlı Devleti her açıdan dünyaya liderlik etmiş, en büyük ilim adamlarını ve sanatkârları yetiştirmiştir. Selanikî Mustafa Efendi'nin (1563/1595) *Osmanlı Tarihi*, Şeyhülislam Sadeddin Efendi'nin (ö. 1008/1599) *Tâcü't-Tevârih*'i, Şeyhülislam Ebüssuûd'un (ö.982/1574) *İrşâdü'l-'Akli's-Selîm ilâ Mezâye'l-Kitâbi'l-Kerîm* adlı tefsiri, Pîrî Reis'in (ö. 960/1553) *Kitâb-ı Bahriye*'si, Seydî Ali Reis'in (ö.970/1562) *Muhî'ti*, Taşköprülüzâde Ahmed Isamuddin'in (ö. 968/1560) *Şekâiku'n-Nu'mâniyye*'si bu dönemde telif edilmiş eserlerden bazılarıdır. Yine bu dönemde dil alanında telif edilmiş olan eserler de mevcuttur. Örneğin Bergamalı Kadri'nin (ö. 937/1530) *Müeyyirâtü'l-'Ulûm* adlı eseri Türk dilbilgisi bakımından oldukça önemlidir. Firûzâbâdî'nin (ö. 817/1414) *Kâmûs*'u bu dönemde Merkezzâde Ahmed Efendi (ö.963/1556) tarafından *Bâbüs* adıyla Türkçe'ye çevrilmiş, Ahterî Muslihuddin Mustafa Efendi (ö. 986/1578) *Lügat-i Ahterî*'sini telif etmiştir. Ayrıca astronomi, tıp, matematik ve musiki gibi daha pek çok alanda çeşitli eserler de bu dönemde kaleme alınmıştır (Arslan, 1992: 20-23).

Şeyhülislâm Ebüssuûd Efendi gibi âlimler, Barbaros Hayreddin Paşa (ö. 953/1546) ve Pîrî Reis gibi denizciler, Bâkî (ö. 1008/1600) ve Fuzûlî (ö. 963/1556) gibi şairler, Ahmed Karahisarî (ö. 963/1555) gibi hattatlar, Mimar Sinan vb. hep bu dönemin önemli simalarındandır (Arslan, 1992: 20-23). Osmanlı ulemasının bu devirdeki en önemli simalarından birisi de şüphesiz Birgivi Mehmed Efendi'dir.

Birgivi'nin yaşadığı bu yüzyılda ekonomik açıdan halkın refah seviyesi yükselmiş, bu devirde Mimar Sinan'ın önderliğinde varlığı günümüze kadar ulaşan ve mimari alanda çok kıymetli eserler

inşa edilmiştir. Ancak maddî yönden zenginlik rahata düşkünlüğü ve ahlaki bozulmaları doğurmuştur. II. Selim zamanında toplumdaki bu bozulmalar hissedilir hale gelmişti. İç isyanlar, medreseli ayaklanmaları, paranın ayarının düşürülmesi, toprak düzeninde bozulmalar, idâri kadrolardaki rüşvet ve liyakatsiz kimselere yetkiler verilmesi gibi problemler kendini göstermeye başlamıştı. Her kemalin bir zevali olduğu gibi devlet idaresinde ve toplumda kemalden zevale doğru yönelişin başlangıcı bu devirde olmuştu. Bu döneme şahit olan ve halkın sıkıntılarına duyarsız kalmayan Birgivî, çeşitli meselelere yönelik tespitlerini, teklif ve eleştirilerini eserleriyle ve vaazlarıyla çekinmeden dile getiriyor devlet büyüklerini de gerektiğinde eleştirmekten geri durmuyordu. Vefatından bir yıl evvel *Tarikat-ı Muhammediyye* adlı eserini tamamlayınca eser ilim çevrelerinde büyük ses getirmiş bunun üzerine Sadrazam Sokullu Mehmed Paşa, eserinde işaret ettiği adaletsizlikler ve çözüm önerileri hakkında fikirlerini ve tavsiyelerini dinlemek üzere Birgivî'yi İstanbul'a davet etmiştir. Bu davete icâbet eden Birgivî, eleştirilerini, düşüncelerini, teklif ve çözüm önerilerini çekinmeden dile getirmişti (Arslan, 1992: 55).

2.2. Hayatı

Birgivi, Balıkesir ilinde doğmuştur. Kaynaklarda doğum yeri hususunda görüş birliği olmakla beraber doğum tarihi hususunda farklı görüşler vardır. Ancak milâdî 27 Mart 1523 Cuma gününe tekabül eden hicrî 10 Cemâziyelevvel 929 Cuma günü doğduğu genel görüş ile kabul edilmektedir (Kehhâle, 1993: 3/176; Atsız, 1966: 19; Martı, 2011: 25). Birgivi'nin kendisi de *Vasiyetnâme* adlı eserinde doğum tarihini: "Doğum tarihim hicri 929 senesinin Cemâziye'l-ülâ ayının onuncu günüdür" Sözlere ile ifade etmesi bu tarihi doğrulayacak niteliktedir (Kadızaâde, 2017: 292). Balıkesir'de doğmuş olmasına rağmen, Balıkesirî değil de Birgivî veya Birgili diye meşhur olmasının sebebi, Birgi'deki Atâullah Efendi Dâru'l-Hadisi'nde müderrislik yapmış olması ve ömrünün sonuna kadar bu vazifede kalıp talebe yetiştirmesinden dolayıdır (Arslan, 1992: 36). Tam künyesi *'Takiyüddîn Mehmet b. Pîr Ali b. İskender el-Birgivî er-Rûmî el-Balıkesirî'*dir (Bağdâdî, 1955: 2/252; Kehhâle, 1993: 3/176). Fıkha dair kaleme aldığı *Vasiyetname* adlı kitabında da kendisinin zikir ettiği üzere asıl kullandığı ismi 'Mehmed''dir. Ancak muhtelif kaynaklarda geçen lakaplarından bazıları şunlardır.

2.3. Lakapları ve Nisbeleri

'İmam Birgivi', 'Birgivî Mehmet Efendi' diye meşhur olan Birgivî'nin kaynaklarda geçen belli başlı lakapları şunlardır.

2.3.1. Lakapları

Efendi: Rumcadan Türkçe'ye geçmiş olan ve "sahip, mâlik" manasına gelen Efendî kelimesi, Arapça "seyyid" ve "mevla" kelimelerinin karşılığı olarak kullanılmaktadır. XV. Yüzyılın ikinci yarısından sonra eğitim görmüş saygıdeğer ve itibar sahibi kimselere özel bir tabir olarak kullanılmaya başlanmış sosyal, siyasî, ilmî, dinî ve tasavvufî çevrelerde geniş bir şekilde kullanılmıştır. Bu kelimenin son devirdeki Osmanlıca kaynaklarında Birgivî'nin lakabı olarak geçtiğini görmekteyiz (Köprülü, 17 Mart 2022: Bursalı, 1975: 1/284).

Takiyüddîn: Günahdan, haramdan kaçınan, dinine bağlı olan kimseler için kullanılan bu lakap, ilk yazılan biyografi kaynaklarında kullanılmayıp sonra yazılan birçok yazma eserde

rastlanmaktadır. Son yapılan çalışmalarda bu lakap kabul görmüş ve "Takıyüddin Mehmet b. Pîr el-Birgivî" diye beraber kullanılmaya başlanmıştır (Kehhâle, 1993: 3/176; Bağdâdî, 1955: 2/252).

Çelebî: Osmanlı İmparatorluğu'nun neredeyse tüm dönemlerinde kullanılan bu kelime, Memlûkler tarafından kâtip anlamında kullanılmaktaydı ve Rumca'da ise "iyi hitap eden" manasına gelmektedir. Okumuş yazmış, ilmi ve irfanıyla bilinmiş ilim adamları hakkında kullanılan bu kelime, bazı nüshaların kenarında Birgivî'nin hâşiyelerinin sonundaki imzası olarak geçmektedir (Atâyî, 2017: 1/631; Bağdâdî, 1955: 2/252; Bursalı, 1975: 1/284).

Muhyiddin: Dini canlandıran, dine hayat veren manasına kullanılan bir lakaptır. Macaristan doğumlu Osmanlı tarihçisi İbrahim Peçevî, Kanûnî Sultan Süleyman dönemi başından 1640 yılına kadar gelen Osmanlı tarihini ele aldığı iki ciltlik tarih kitabında Birgivî Mehmed Efendî'yi anlatırken "*Şeyh Muhyiddin Birgivi*" diye bahseder (Peçevî, 1981: 1/328).

el-İmam: Önder ve yol gösteren anlamına gelen "İmam" kelimesi, her kes tarafından kabul edilen ilim sahiplerine verilen bir lakap olarak da kullanılır. Birgivî Memed Efendî de "İmam Birgivî" diye meşhur olmuş, gönümüzde ilim camiasında bu isimle tanınır olmuştur (Önal, 2019: 19; Arslan, 1992: 24).

2.3.2. Nisbeleri

Sözlükte "bağlantı kurmak, atfetmek; akraba olmak, yakınlık kurmak" gibi anlamlar taşıyan neseb kökünden gelen nisbe kelimesi (çoğulu niseb): "*bir şeyin bir yere, bir aile, kabile veya topluluğa, bir din yahut mezhebe, bir meslek ya da sanata, bir sığata vb. bağlanması, onunla ilişkilendirilmesi*" demektir (Avcı, 17 Mart 2022). Birgivî'nin kaynaklarda rastlanılan başlıca nisbeleri şunlardır.

es-Sûfî: Sûfî; Tasavvufî hayat tarzını benimseyerek Hakk'ın yakınlığını kazanmaya çalışan kimseler için kullanılan bir nisbedir. İmam Birgivî, Bayrâmîyye tarikatı şeyhlerinden sayılan Karamânî Abdullah Efendî'ye (ö. 972/1564) bağlanıp kendisinden icâzet almasından dolayı bazı kaynaklarda bu nisbenin kullanıldığı da olmuştur (Martı, 2011: 43).

el-Hanefî: Fıkıhta Hanefî mezhebine tabi olmasından dolayı ve Hanefî mezhebine göre fıkıh kitapları yazdığı için böyle bir nisbesi de mevcuttur (Bağdâdî, 1955: 2/252; Kehhâle, 1993: 3/176).

er-Rûmî: Rumî nisbesi, Diyar-i Rum denilen Anadolu'da uzun müddet oturan, ömrünün büyük bir kısmını orada geçiren ve vefatından sonra Anadolu'da defin olunan meşhur âlimlere takılan bir nisbedir. Bu nisbe Birgivî için de kullanılmıştır (Bağdâdî, 1955: 2/252; Kehhâle, 1993: 3/176).

Birgili/Birgivî: Meşhur nisbelerinden bir tanesi de "Birgivî"dir. Yıllarca Birgi'de müderrislik yaptığı için bu nisbeyi almıştır. Bu nisbenin yazılışı kaynaklarda Birgili, el-Birgili, el-Birgivî, Birgilü ve Birgivî şeklindedir (Peçevî, 1981: 1/467; Sâmî, 1996: 2/1284; Bursalı, 1975: 1/253; Bağdâdî, 1955: 2/252; Kehhâle, 1993: 3/176; Önal, 2019: 19).

Nahvî: Nahiv ilmine dair çok önemli eserler telif ettiği için bu son nisbesi de kullanılmaktadır (Kehhâle, 1993: 3/176). Ancak kaynaklarda Birgivî için bu nisbe ile bahsedilmesi yaygın değildir.

2.4. Ailesi

Birgivî'nin ailesi ile ilgili ilk yapılan çalışmalarda, biyografi ve tarih kitaplarında çok geniş bilgiye rastlanılmamaktadır. Yapılan ilk çalışmalarda sadece babası, annesi ve dedesinden

bahsedilmektedir. Yeni yapılan araştırmalar neticesinde Birgivi Mehmet Efendi'nin babasının dedesinin de kim olduğu ve nesebinin kimlere kadar dayandığı ortaya çıkmıştır. Ulaşabildiğimiz bilgiler ışığında ailesinden bahsedeceğiz.

2.4.1. Annesi ve Babası

İmam Birgivi'nin annesinin isminin Meryem olduğunu, *Vasiyetname*'sinin "Telkin" bahsinde geçen "*Bütün bunlardan sonra, mezarımın yanından dağılsınlar. Ancak sâlih ve âlim bir Müslüman, mezarımın yanında kalsın. Yüzüme karşı ayakta dursun. Kalbini bütün düşüncelerden uzak tutup (Ey Muhammed b. Meryem) diye başlasın.*" (Kadıızâde, 2017: 301; Yüksel, 06 Kasım 2021) Şeklindeki ifadelerinden öğrenmekteyiz. Ancak annesinin ismi dışında tarih kayıtlarında herhangi bir bilgi bulunmamaktadır (Martı, 2011: 27; Arslan, 1992: 25).

Birgivi *Vasiyetnâme* adlı eserinin "Namaz iskâtı" bahsinde iki yerde babasının ismini "Pîr Ali" olarak zikrederek şöyle demiştir; "*O üç yüz akçayı hesap edip, kaç günlük namaza karşılık olursa, Muhammed b. Pir Ali'nin, o kadar namazının iskâtı için, şunu sana verdim desin. O da eline alıp, kabul ettim desin, kendi malı olduğunu bilsin.*" (Kadıızâde, 2017: 292).

Babası Pîr Ali Efendi, "zâviye" ehli mümtaz bir şahıs olup, Balıkesir'de bir medresede müderrislik yapan, âlim bir kişiydi (Yüksel, 06 Kasım 2021). Tarihçi Peuyulu İbrahim Efendi onun, *Sâhib-i irşâd* bir şeyh olduğunu belirtmektedir (Peçevî, 1981: 1/328). İsmail Hakkı Uzunçarşılı ise Balıkesir'in çay mahallesindeki kabristanında kabrinin ziyaretgâh olarak kabul edildiği, hatta her cumartesi sabahı ziyaret edildiği, Kur'an'ı ezberlemeye çalışan çocuklara derslerini yapamadıkları zaman zihinlerinin açılması için mezar taşları arasında çıkan sudan iirildiğini söylemektedir (Martı, 2011: 26). Görüldüğu üzere İmam Birgivi'nin babası, ilmiye sınıfına mensup bir müderris olmasının yanı sıra, aynı zamanda tarikat ehlinden zâhid biri olması hasebiyle sûfiyye zümresine de dâhil bir ehli tarikattır.

Osmanlı dönemindeki tekke ve zâviyeler aynı tarikata bağlı kişilerin bir araya geldikleri, mürşitleriyle beraber barındıkları aynı zamanda bilgi düzeyi düşük halktan kimselerin İslam dinini öğrenmeleri için düzenli derslerin işlendiği ("Tekke - TDV İslâm Ansiklopedisi", 09 Kasım 2021), birer eğitim kurumu oldukları dikkate alınır, *Pîr Ali Efendi*'nin zâviyede müderrislik yaptığı düşünülebilir. Öte yandan ölümünden asırlar sonra bile halk tarafından kendisine gösterilen hürmet ve sevginin devam etmesiyle "*dede*" diye anılması, onun çevrede tanınan bir şeyh olduğu ihtimalini gündeme getirmekte, isminin başındaki *Pîr* lâfzı ile Peçevî'nin açık ifadeleri (Peçevî, 1981: 1/382) de bu düşünceyi güçlendirmektedir.

2.4.2. Çocukları

Kızı olup olmadığını kaynaklarda belli olmayan İmam-ı Birgivi'nin üç oğlu olmuştur. Bunlardan Mehmet Halim küçük yaşta Birgi'de vefat etmiş; nesebi, diğer iki oğlu olan Mustafa ve Fazlullah Efendi'lerden devam etmiştir. Mehmet Halim'in küçük yaşta ölmesi, Birgivi'yi çok üzmüş gönlüne hayret edilecek derecede ağır bir elem ve ıştırab çökmüş, bunun için "*Müslüman çocuklarının (âhiretteki) hallerini*" anlatan *Ahvâlî Etfali'l-Müslimîn* isimli risalesini, bir anlamda kendisini teselli gayesiyle kaleme almıştır (Lekesiz, 1997: 33; Martı, 2011: 47).

Mustafa Efendi (ö. 995/1586-87), Birgivi'nin büyük oğludur. Atâullah Efendi'den ders okuyup mülâzim olmuştur. Çeşitli medreselerde ders vermiş, Bağdat ve Trablus'ta kâdılık yapmıştır. Aynı zamanda Nakşibendi tarikatına bağlı bir müritti (Arslan, 1992: 40). Mustafa Efendi, Osmanlı din

âlimlerinin çoğunun yaptığı gibi *şerh*'lere *ta'lik* yazma âdetini devam ettirerek *Miftâh*'a ve *Hidâye şerhi*'ne ta'likler yazmıştır. Ölüm tarihi 995/1586'dır (Lekesiz, 1997: 34-35; Atâyî, 2017: 1/632).

Birgîvî'nin diğer bir oğlu da Fazlullah Efendî'dir (ö. 1032/1622-23). Birgîvî bu oğlunu çok sevmiş ondan en sevgili oğlum diye bahsetmiş ve sarf ile ilgili yazdığı *Emsile* kitabına oğlunun adına izâfeten "*el-Emsiletü'l-Fazliyye*" ismini koymuştur. Tahsilini babasının talebeleri arasına katılarak tamamlayan Fazlullah Efendî, daha sonra İstanbul'a yerleşmiş ve camilerde vâizlik yapmıştır. Vaazları halk tarafından sevilen, gayet fasih konuşan, ilimde derya, zühd ve takvâ ehli bir kişiydi. Kabri Birgi'de ulu bir servi ağacının altında babasının yanındadır (Arslan, 1992: 43-44).

İmam Birgîvî'nin torunlarına gelince; Nesli hakkında kısa malumat verdiğimiz iki oğlundan devam ettiğini belirtmiştik. Birgîvî'nin hem Mustafa hem de Fazlullah Efendî'den olan torunları da, babaları ve dedeleri gibi ilmiye mesleğine yönelmişler ve devletin belli kademelerinde önemli vazifelerde bulunmuşlardır. Bunlardan Mustafa Efendî'nin oğlu Riyâzî Mehmed Efendî: İlk tahsilini dedesinin yanında yaptı daha sonra düzenli bir medrese eğitimi görüp Müeyyedzâde Abdülkadir Şeyhî Efendî'den mülâzım oldu. 1010 (1601) yılından itibaren Ahmed Paşa, Dâvud Paşa, Fatma Sultan, Siyavuş Paşa ve Sahn-ı Semân medreselerinde dersler verdi. Daha sonra Edirne Beyazıt Medresesi'ne tayin edildiyse de oraya gitmek istemedi ve iki yıllık bir zamandan sonra tekrar Sahn-ı Semân'da görevlendirildi. Sonradan Yenişehir, Halep, Şam, Kudüs, Kahire gibi önemli yerlerde kâdılık görevini yaptı ve Cemâziyelâhir 1034'te (Mart 1624) emekli edildi. Mezarının nerede olduğu belirsizdir. Riyâzî'nin divanındaki bir mersiyesinden küçük yaşlarda öldüğü anlaşılan çocuklarından başka Riyâzîzâde lakabıyla bilinen, kadılık ve müderrisliklerde yapmış Mahmud Efendî, Lutfi mahlaslı, divan sahibi ve *Mevzû'âtü'l-'ulûm* müellifi Abdülatif Efendî ve Kapıcıbaşı Nasûhî Bey isimli üç oğlu daha vardır. Riyâzî, kendinden önce yaşayan şairlerden etkilendiği gibi kendinden sonraki şairleri de etkilemiştir. Kendi döneminde edebiyat muhitlerinde etkili sayıldığı, Kafzâde, Fâizî, Azmîzâde, Mustafa Hâletî, Şeyhülislâm Yahyâ Efendî, Nev'îzâde Atâî gibi şairlerle arkadaşlık yaptığı bilinmektedir (Açıkgöz, 19 Mart 2022; Bursalı, 1975: 1/183).

Hakkında bilgi edindiğimiz bir diğer torunu da Fazlullah Efendî'nin oğlu olan Kazasker İsmetî Mehmet Efendî'dir (ölm.1076/1666). İsmetî Mehmet Efendî, babası gibi ilk eğitimini dedesi İmam Birgîvî'den aldı. XVII. yüzyılın meşhur şairlerinden olan Birgîvî'nin bu maharetli torunu da memleketin farklı yerlerinde müderrislik ve kâdılık yapmış, Anadolu ve Rumeli kazaskerliği görevinde bulunmuştur. İsmetî Efendî, dedesinin "*Tarikat-i Muhammediyye*" isimli eserini Türkçeye tercüme etmiştir (Lekesiz, 1997: 52).

2.4.3. Dedesi: İskender Efendî

Birgîvî'nin dedesi Balıkesir'in Kepsüt kasabasının Bektaşlar köyünde ikamet eden İskender Efendî'dir (Yüksel, 06 Kasım 2021; Martı, 2011: 29). İskender Efendî'nin ismine, Birgîvî'nin talebesi Hocazâde Abdünnasîr Efendî'nin (ö. 990/1582) *Risâletü'l-Evrâdi'l-Birgiviyye* isimli eserinin mukaddimesinde rastlanır. Bu bilgiler dışında İskender Efendî ile alakalı detaylı bir bilgi bulunmamaktadır (Ençakar, 2020: 11).

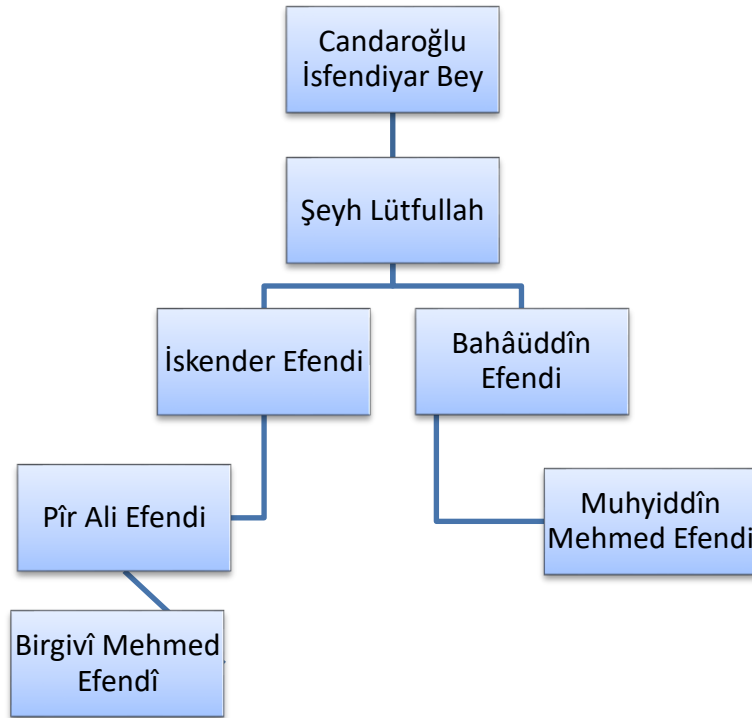
2.4.4. Dedesinin Babası: Şeyh Lütfullah Efendî (ö. 849/1445-46)

İmam Birgîvî'den bahseden tarih ve biyografi kitapları, yukarıda verdiğimiz aile bilgilerinden sonra eğitim hayatından bahsetmişlerdir. Ancak bu eserlerde babası ve dedesi dışında soyu ile ilgili herhangi bir bilgiye rastlanmamaktadır. Hulusi Lekesiz'in araştırmaları neticesinde Birgîvî'nin

nesebi hakkında bildiklerimizin boyutlarını değiştirecek boyuta sahip önemli veriler elde edilmiştir. Birgivi ile doğrudan ilgisi bulunmayan satırlar arasında geçen ve son derece önemli olan bu verilerden yola çıkararak soyuna dair bir takım bilgiler elde etmek mümkün olmaktadır.

şöyle ki; Kâtip elebi, yaşadığı dönemde şiddetli tartışmalara sebep olan ve bazıları arasında münakaşalarda ısrarla söz konusu edilen bazı meseleleri konu edip ve açıklamaya çalıştığı önemli eseri *Mizânü'l-Hak fi İhtiyri'l Ahak*'ta, "Fıkıh-ı Ekber, İmâm zam hazretlerinin midir, yoksa başkasına mı ait"? Sorusuna cevap verirken şöyle demektedir. "*Rivayet sahiplerinden başka mtekaddimn ve mteahhirnden nice bilgin kişiler İmâm-ı zam hazretlerindedir diye açıkladılar. Bunların arasında bilginlerin ve tarikat yolunu tutanların başı Baheddn-oğlu şeyh Mehmed –ki dokuz yüz elli üçte (1546) lmştr- otuz yıl bir köşeye çekilip ibadetten sonra İslâm inançlarının yeniden revacına yol açmak için Fıkıh-ı Ekber'i açıklamak istemiş, merhum Birgili Mehmed Efendi'nin babası olan amcası-oğlu Ali Efendi ile bu konuda danışıp konuştuklarından güzel bulup heveslenmekle faydalı ve akla yatar bir şerh yazmıştır ki bugün de bilginlerin arasında elden ele dolaşır ve makbuldür*" (Çelebi, 1870: 50-56).

Kâtip elebi'nin bu ifadelerinden Birgivi'nin babası Pr Ali Efendi'nin amcazdesinin Bahuddnzde şeyh Muhyiddîn Mehmed Efendi (952/1545) olduğu anlaşılmaktadır. Pr Ali Efendi'nin amcası Bahuddn Efendi (895/1489), Muhyiddîn Mehmed Efendi'nin amcası ise, Birgivi'nin dedesi olan İskender Efendi'dir. İskender Efendi ile Bahuddn Efendi'nin kardeş oldukları böylece ortaya çıkmakta, Bahuddn Efendi hakkındaki bilgimiz sayesinde de babalarının şeyh Ltfullah olduğu netleşmektedir (Çelebi, 1870: 48-55; Martı, 2011: 28). şeyh Ltfullah'ın İsfendiyar Bey neslinden geldiği bilinmekte ancak aradaki akrabalık bağı hakkında detaylı bilgi bulunmamaktadır. Bu durumda soy ağacını şu şekilde göstermek uygundur.

şekil 1. Birgivi Mehmed Efendi'nin soy şeması.

İmam Birgivî'nin dedesinin babası olan Şeyh Lütfullah Efendi, memleketi olan Balıkesir'den çıkıp, hamam yaptırmak için Ankara'ya gelmiştir. Burada Hacı Bayrâm-ı Velî ile güzel ve verimli zamanlar geçirmiştir. Belli bir müddet sonra halifesi olarak Balıkesir'e dönmektedir (Martı, 2011: 29). Balıkesir'de Bayrâmiyye zâviyesi şeyhi iken, Fatih Sultan Mehmed döneminin başlarında vefat etmiştir (Sâmî, 1996: 5/3992).

Şeyh Lütfullah'ın iki oğlundan İmam Birgivî'nin dedesi İskender Efendi hakkında, Balıkesir'in Kepsut ilçesinin Bektaşlar köyünden olduğu haricinde hiçbir malumat bilinmezken, diğer oğlu Bahâüddîn Efendi'yi daha iyi tanıma fırsatına sahibiz. Bahâüddîn Efendi, Hacı Bayrâm'ın halifesi olan babasının izinden giderek kendisi de Bayrâmiyye tarikatına intisap etmiş ve ömrünün sonuna kadar bu tarikata bağlı olarak yaşamıştır. Son derece zeki, onurlu, verâ sahibi, zamanını ilim ve ibadet ile harcayan âlim bir zât olarak tavsif edilen Bahâüddîn Efendi, eğitim hayatının ardından Balıkesir ve Edirne'de müderrislik yapmış ve 895/1489 tarihinde Edirne'de vefat etmiştir (Martı, 2011: 29).

Soy şemasında mevcut olan isimlerden biri de Bahâüddîn Efendi'nin oğlu ve Pîr Ali Efendi'nin amcaoğlu olan Şeyh Muhyiddîn Mehmed Efendi'dir. Muhyiddîn Efendi değerli birçok âlimden ders aldıktan sonra, Kanûnî Sultan Süleyman, II. Selim, III. Murad ve III. Mehmed devirlerinde şeyhülislâmlık, kazaskerlik yapan ve diğer ilmî mevkilerde bulunan birçok âlimin hocası olan (Akgündüz, 20 Mart 2022) Ebussuûd Efendi'nin babası Şeyh Mehmed İskilîbî'ye bağlanarak tasavvuf yoluna girer. Belli bir müddet sonra İskilîbî'nin halifesi olarak İstanbul'daki Bayrâmî zâviyesinde mürşitlik görevini üstlenir. Muhyiddîn Mehmed Efendi mürşitlik görevini yaparken doğruları söyleme hususunda kimsenin kınamasından çekinmeden doğruları söyleyen son derece cesur bir âlimdi (Martı, 2011: 30). Fıkıh, Arap dili, tefsir, hadis gibi ilimlerine son derece vakıf olduğu bilinmektedir. İmam-ı Âzam'ın *Fıkh-ı Ekber*'ine yazdığı *el-Kavlü'l-Fasl* isiminde meşhur şerhi ile Kelâm ve Tasavvuf ilimlerini bir arada ele alarak konuları mükemmel bir şekilde izah etmiştir (Çelebi, 1941: 2/1287; Martı, 2011: 30). Şeyh Muhyiddîn Mehmed Efendi, 952/1545 yılında hac dönüşü esnasında Kayseri'de vefat etmiş ve orada defnedilmiştir (Süreyya, 1996: 4/344; Martı, 2011: 30).

Bu bilgilerden anlaşılacağı üzere, İmam Birgivî'nin cediti son derece kıymetli, ilmiye sınıfına mensup seçkin kişilerden oluşmaktadır. Haklarından kısaca bahsettiğimiz bu zatlar; okumuşlar, okutmuşlar insanlara son derece faydalı olmuşlardır. Bunun yanı sıra, aynı zamanda Bayrâmî tarikatında şeyhlik görevini de üstlenerek tasavvuf tecrübesi yaşadıkları, zâhir ilmi ile bâtın ilmini içinde barındıran bir hayat yaşadıkları görülmektedir. Böyle bir atmosferde dünyaya gelen İmam Birgivî'nin ileriki hayatında dünya görüşüne ve fikir yapısına tesir ettiği şüphesizdir.

2.5. Eğitim Dönemi ve Hocaları

İmam Birgivî, Osmanlı döneminin en parlak dönemi olan XVI. yüzyılda yetişmiş her alanda kendini geliştirmiş önemli âlimlerdendir. Birgivî'den bahseden bütün kaynaklar, onun ihlas ve samimiyeti ile ilminin yüksekliği konusunda aynı görüşler. Birgivî, daha gençliğinden itibaren eserler telif ederek, ilim muhitlerinin dikkatini üzerine çekmiştir (Arslan, 1992: 46). İslami ilimlerin her alanında yazmış olduğu eserlerinden dolayı, İslam kültürünün meşhur âlimleri arasında yer almayı başarmıştır.

2.5.1. Eğitim Dönemi

Oğlunun fitratındaki ilim öğrenme azmini ve aşkını gören Pîr Ali Efendi, oğlu Birgivî'yi ilme teşvik etmiş, ileriki hayatı için sağlam bir temel atmış ve iyi bir altyapı hazırlamıştı. Böylelikle ilk tahsilini Balıkesir'de müderris olan babasının yanında yaptı (Yüksel, 06 Kasım 2021; Martı, 2011: 31). Babasından Arapça öğrenmenin yanında, mantık ilmini de okuyan Birgivî, daha onun yanındayken Kur'an-ı Kerim'i ezberlediği belirtilmektedir (Atâyî, 2017: 1/632; Martı, 2011: 31). Pîr Ali Efendi, oğlunu öğrenimini bir hayli ilerlettikten sonra yükseköğrenim yapması için İstanbul'a gönderdi.

İlim ve kültür şehri İstanbul'a giden Birgivi'nin, burada ilim tahsil ederken üç ayrı hocadan ders aldığını görüyoruz. Bu hocalar ilim şehri olan İstanbul'da her kes tarafından bilinen medreselerde ders veren, seçkin hocalardı. İslami literatürün meşhur kaynaklarını bu din bilginlerinden okuma fırsatı bulmuş ve bu kaynaklara dayalı olarak oluşmuş Osmanlı ilmi zihniyetine hâkim olan fikirleri, bu vesileyle tanımıştır. İlk olarak Fâtih Sultan Mehmed'in sadrazamlarından Mahmud Paşa tarafından yaptırılan "Mahmûd Paşa Medresesi'nde" (Gündüz, 21 Mart 2022) Küçük Şemseddîn Efendi'nin (957/1550-51) ilim halkasına katılıp eğitim gördü (Martı, 2011: 32). Burada Hanefî fıkhına dair Merğînânî'nin (ö. 593/1197) *el-Hidâye* adlı eserini okudu. Bu kitap ileriki hayatında kaleme aldığı *et-Tarikatü'l-Muhammediyye* dâhil olmak üzere, birçok eserine kaynaklık teşkil edecektir.

Tahsilinin bir sonraki aşamasında İmam Birgivî, babasının Konya'daki Ahî Evran cemaatinin pîri olan ve bu sebeple Ahizâde diye meşhur olan Mehmet Efendi'nin (ö. 1563-64) derslerine devam etmiştir (Atâyî, 2017: 1/631-631; Bursalı, 1975: 1/284; Uzunçarşılı, 1999: 8). Konya, Edirne ve İstanbul'da, aralarında Semâniye ve Süleymâniye'nin de bulunduğu birçok yüksek düzeydeki eğitim kurumlarında müderrislik yapmış olan Ahizâde, idarecilerle iyi ilişkileri, şairler ile dostluğu ve talebelerine ihsanı ile bilinen, takva sahibi ve fâzıl bir âlimdi. Bu değerli âlimin yanında ne kadar ders aldığı bilinmemektedir.

İmam Birgivî müderrislik unvanını elde etmeden önceki son hocası ise Kızıl Abdurrahman Efendi veya Kızıl Molla lâkaplarıyla tanınan Abdurrahman b. Seydî Ali Efendi'dir (ö. 1575) (Martı, 2011: 32). Birgivî Mehmed Efendi, Abdurrahman Efendi'den icazet alarak o zamanın bir çeşit stajı demek olan mülâzımlık (İpşirli, 21 Mart 2022) görevini üstlenmiş ve eğitimini onun yanında tamamlamıştır (Bursalı, 1975: 1/284; Uzunçarşılı, 1999: 8-9; Peçevî, 1981: 1/467). Bundan dolayı üzerinde son derece emeği ve tesiri bulunan hocası, hem idari hem de ilmiye sınıfı içinde önemli bir konuma sahip olan Kazasker Abdurrahman Efendi olduğu söylenebilir (Lekesiz, 1997, 40).

2.5.2. Hocaları

Birgivî Mehmed Efendi'nin başta babası olmak üzere ders aldığı birçok hocası bulunmaktadır. Yukarıda da bahsettiğimiz önemli bazı hocaları şunlardır:

2.5.2.1. Küçük Şemseddin Ahmed Efendi el-Germiyânî (ö. 957/1550-51)

"Küçük Şems" olarak da bilinen Şemseddin Ahmed Efendi, Germiyanogulları Beyliğine bağlı beldelerinden Lâdik kasabasındandır. Zamanın âlimlerinden ilim tahsil ettikten sonra Hoca Hayreddin Efendi (ö. 950/1543)'nin hizmetine girip bir müddet sonra mülâzım olmuştur. İstanbul'da Efdalzâde, Bursa'da Çendik, Pîrî Paşa, Mahmud Paşa ve 955'te (1548) inşa edildikten sonra Yavuz

Selim Medresesi'ne müderris olarak atandı. İlk müderrisi olduğu bu medresede görevli çalışıyor iken 957'de (1550-51) vefat etmiştir (Süreyya, 1996: 3/163; Ençakar, 2020: 15). Küçük Şemseddin Ahmed Efendi'nin, Mahmud Paşa Medresesi'nde Birgivi'ye *el-Hidâye*'yi hangi tarihte okuttuğu net olarak bilinmemektedir. Sadece Birgivi'nin burada arkadaşı el-Hâc Sinan Efendi ile beraber *el-Hidâye*'yi okuduğu sonradan Abdurrahman Efendi'nin yanında eğitimini devam ettirdiği ve onun yanında mülâzım olduğu bilinmektedir (Ençakar, 2020: 15; Martı, 2011: 32).

2.5.2.2. Ahîzâde Mehmed b. Nurullah Efendi (ö. 989/1581)

Ahîzâde olarak tanınan Mehmed b. Nûrullah Efendi, dönemin en kıymetli âlimlerinden biridir. Babası Nûrullah Efendi kasabalarda görevli kâdılardan biri idi. Ahîzâde Efendi, ilim yolculuğunda çeşitli sıkıntılar ve zorluklar ile yürüdü. Büyük bir müderris olana kadar hayırlı kişilerle arkadaşlık edip büyük şahsiyetlerle devamlı içli dışlı oldu. Bir müddet Arab Çelebi ismiyle tanınan Şemseddin Ahmed'den dersler okudu. Arab Çelebi'nin yanında okuması gereken bütün kitapları okudu. Sonra Semâniye medreselerinden birinde müderris olan Abdülbâki Efendi'den ve devrinin kazaskerlerinden birinden bir takım dersler aldıktan sonra Sultan Süleyman'ın hocası Hayreddin Efendi'ye mülâzım oldu. Silivri'de Pîrî Paşa Medresesi, Edirne şehrinde Eski Cami Medresesi'nde müderrislik yaptı. Sadrazam Rüstem Paşa Hayrabolu kasabasında bir medrese inşa edince Ahîzâde Efendi'yi orada görevlendirdi. Daha sonra Beşiktaş ismiyle bilinen konumda, İstanbul'un dışında yer alan Hayreddin Paşa Medresesi'ne atandı. Oradan Semâniye medreselerinden birine, oradan da Sultan Süleyman Han oğlu Sultan Mehmed Han Medresesi'ne nakil olundu. Halep, Bursa ve Edirne gibi şehirlerde kadılık yaptı. Daha sonra Anadolu kazaskeri olup bu görevden sonra emekli oldu (Ali b. Bâlî, 2018: 656; Atâyî, 2017: 1/57-58).

Ali b. Bâlî "*el-Ikdu'l-Manzûm fî Zikri Efâzîli'r-Rûm*" kitabında Ahîzâde Efendi ile ilgi şöyle der;

"Merhum Ahîzâde Efendi ilmin denizlerinden bir deniz idi. Yakınları için bilgilerinin cevherlerinden şaşılacak şeyler çıkarırdı. Çoğu zaman, problemleri meselelerin kilitlerini hassas bakışlarının anahtarlarıyla açar, meselelerin müşkül düğümünü uyanık aklı ve şaşırtıcı fikriyle çözerdi. Kıvrak ve hızlı anlayışta, güzel ders vermede onun eşi benzeri yoktu. Bununla birlikte o kemâl-i edep, sükûnet ve vakâr sahibiydi. O âlimleri yedirir içirirdi. Şeyhleri ve sâlih kulları sever gözetirdi. Dostluğu güzeldi. Takip ettiği yöntem iyi, verdiği cevaplar tatmin ediciydi. İlim meydanının süvarisi ve akranlarının önünde olanı idi" (Ali b. Bâlî, 2018: 656).

Ahîzâde Efendi, *el-Hidâye*'nin; "kitâbu'l-vekâle", "kitâbu's-şehâdât" ve "kitâbu'l-icâre" bölümlerine birer hâşiye yazmıştır. Bunu dışında *Şerhu'l-Miftâh*'ın bazı bölümlerine ta'likatı ve çeşitli risâleleri bulunmaktadır (Ençakar, 2020: 16; Ali b. Bâlî, 2018: 656-657).

2.5.2.3. Kazasker Abdurrahman Efendi (ö. 983/1575)

Abdurrahman Efendi, Amasya kadılarından Seydî Ali Efendi'nin oğludur. Kızıl Molla veya Kızıl Abdurrahman Efendi lâkaplarıyla da tanınmaktadır (Bursalı, 1975: 1/401; Martı, 2011: 33). Eğitimini İstanbul'da Zenbilli Ali Efendi'nin oğlu Molla Çelebi (ö. 957/1550) ve Sadî Çelebi (ö. 945/1539) gibi meşhur âlimlerin yanında yaptı. Daha sonra Sadî Çelebi ile beraber Bursa Sultaniye Medresesi'ne gidip orada mülâzım olmuştur. Bursa'da Bâyezîd Paşa, Ankara'da Cemaleddin, Alaşehir'de Yıldırım Bayezid, İznik'te Süleyman Paşa, Edirne'de Halebiye, aynı yıl içerisinde

İstanbul'da Haseki ve Semâniye, ve yine aynı yıl içinde Edirne'de II. Bâyezîd Medreselerinde müderrislik görevinde bulundu. Halep, Bursa ve Edirne kadılıklarını yaptı. 958 Şevval'inde (1551) ilk defa Rumeli Kazaskeri olan Abdurrahman Efendi 964'te (1557) azledildi. Daha sonra Kahire kadısı oldu ve 9 Cemâziyelâhir 971'de (1564) bu görevinden istifasını istedi. Daha sonralarda ise Mekke-i Mükerreme kadısı oldu ve bu vazifesine 977 Receb'ine kadar (1569) devam etti. 981 Muharrem'inde (1573) ikinci defa Rumeli Kazaskeri oldu ve 983 Rebülevvel'inde (1575) tekrar azledildi. Azledildikten birkaç gün sonra Rebülevvel ayında vefat etti ve İstanbul Fatih'te Fevzi Paşa Caddesi, Emir Buhârî Sokağı'nda bulunan Emir Buhârî Türbesi karşısında yaptırmış olduğu mektep sahasına defnedildi (Atâyî, 2017: 1/230-232; Süreyya, 1996: 3/312; Ençakar, 2020: 17-18).

Kazasker Abdurrahman Efendi, Yenibahçe'ye yakın bir yerde cami, Fatih'te bir mektep, Edirne ve Bursa'da olmak üzere iki de mescit yaptırmıştır (Atâyî, 2017: 1/231-232). *Terğîbü'l-Lebîb* ismiyle Kemalpaşazâde'nin itiraz ettiği meselelerde, *Hidâye* şârihlerini müdafaa sadedinde yalnız tahâret bahsini konu edinen bir çalışması mevcuttur. Süleymaniye Ktp., Carullah Efendi Blm., nr. 2113, vr. 9b-19b'de *İznik Süleymaniye Medresesi Müderrisi Abdurrahman b. Seydî Ali b. Ali'nin Risâlesi* başlıklı bir eser bulunmaktadır. Eserin mukaddimesinde Abdurrahman Efendi: “*Bu eser bazı ilimleri mütâlaa ederken aklıma gelen bilgilerdir*” diye bir açıklamada bulunmuştur. Usûl-i fıkıh, fıkıh, kelâm ve belâgat ilimleri hakkında birtakım notların bulunduğu bu risâle kütüphâne kayıtlarında *Es'ile ve Ecvibe min Fünûnin Muhtelifi* adıyla kayıtlıdır. Kendi yazmış olduğu bu iki eser dışında hocası Sa'dî Çelebi'nin (ö. 945/1539) Bâbertî'nin (ö. 786/1387) *el-Înâye* isimli *Hidâye* şerhi ve Fîrûzâbâdî'nin (ö. 817/1415) *el-Kâmûsu'l-Muhîr*'i üzerine yazdığı hâşiyeleri derleyip müstakil bir kitap haline getirmiştir (Ençakar, 2020: 19). Birgivî, bu hocasından üç yıl gibi bir zaman diliminde Haseki Medresesi'nde müderris iken ders almış ve onun mülâzımı olmuştur (Arslan, 1992: 26). Birgivî Mehmed Efendî kendisi üzerinde en çok tesiri olduğu hocası Kazasker Abdurrahman Efendi olduğu düşünülmektedir (Martı, 2011: 33).

2.6. İlmî Şahsiyeti

İslamiyet'in başlangıcından zamanımıza kadar, farklı asırlarda ve İslam âleminin değişik bölgelerinde, özellikle Anadolu topraklarında, pek çok ilim, irfan, ahlak ve fazilet sahibi ilim adamları gelip geçmiştir. İmam Birgivî de Osmanlı döneminin en parlak dönemi olan XVI. yüzyılda yetişmiş her alanda kendini geliştirmiş önemli âlimlerdendir. Birgivî'den bahseden bütün kaynaklar, onun ihlas ve samimiyeti ile ilminin yüksekliği konusunda aynı görüşler. Birgivî, daha gençliğinden itibaren telif ettiği eserler ile ilim muhitlerinin dikkatini üzerine çekmiştir (Arslan, 1992: 46). İslami ilimlerin her alanında yazmış olduğu eserlerinden dolayı, İslam kültürünün meşhur âlimleri arasında yer almayı başarmıştır. Kendisi çok faziletli bir hayat yaşamış bulunan, Müslümanlara ve bütün insanlara rehberlik eden, onlara doğruları tavsiye eden İmam Birgivî, hem kendi asrında hem de zamanından sonra, daima sevilmiş, sayılmış ve başkalarına örnek teşkil etmiştir.

Bir ilim yuvasında dünyaya gözlerinin açan Birgivî Mehmed Efendî, bu avantajdan istifade ederek, daha küçük yaşta iken, âlim, fâzıl ve müderris bir kişi olan babasından, o zamanda okutulması âdet olan ilk ilimleri, başarılı bir şekilde öğrenmiştir. Küçük yaşına rağmen gösterdiği büyük gayret ve çaba ile arkadaşlarını geçmiş, sonra fitratındaki ilim sevgisi sebebiyle yüksek ilimleri öğrenmek için zamanın ilim merkezlerinden olan İstanbul'a gitmiştir. Bir ilim adamının

yetişmesinde, Aile çevresi, okuduğu okullar ve yetiştiği ortamın çok büyük bir tesiri bulunmaktadır. Bu konuda şanslı olan Birgivî, bu şansını en iyi şekilde kullanmıştır.

Osmanlı ilim tarihi incelendiğinde, Birgivî Mehmet Efendi'nin çok yönlü aktif ve sıra dışı bir ilim adamı olduğu söylenebilir. XVI. yüzyılda Osmanlı Devletinin dinî, ilmî, sosyal ve kültürel hayatına şekil veren Birgivi, ilimle takvayı birleştirmiş, zâhiren ve bâtinen kendini geliştirmiş, vakar, ölçülü davranmasını bilen faziletli ve sağlam karakterli bir âlimdir. Mehmet Ali Aynî, Birgivî'yi anlatırken şu ifadelerle yer vermektedir: "*Ahlakçılarımız içinde Birgivî derecesinde mümtâz bir simaya nâdir tesadüf olunur. Çünkü onun dinî bilgisi ve bıraktığı eserleri ne kadar yüksek ise, meslek ve meşrebi de o nispette pâk, nezih ve metîn idi*" (Aynî, 2019: 105). Ömer Rıza Kehhâle ise *Mu'cemu'l-Müellifîn* adlı eserinde İmam-ı Birgivî'yi Muhammed b. Pîr Ali er-Rûmî, el-Hanefî, "*Takıyyüddîn Efendi, sûfî, vâiz, nahvî (gramer âlimi), fakih, müfessir, muhaddis, ferâiz âlimi ve diğer bazı ilimlerle uğraşmış*" bir kimse olarak niteler (Kehhâle, 1993: 3/176).

Birgivî hakkındaki bütün tarihi kaynaklar, onun ihlas ve samimiyeti ile derin ilim sahibi ve takva ehli olma hususunda birleşmektedir. Eserlerinde ele aldığı konulara özel üslup ve ifade tarzıyla özgünlük katmıştır. Onun eğitim ve öğretim faaliyetleri ve eserlerini kaleme alırken kullandığı yöntem ve yaklaşım, insanlara daha faydalı olabilme odaklı düşünce yapısıdır. Bu yüzden onun eserleri özellikle (*Vasiyetname, et-Tarikatü'l-Muhammediyye* ve Arap grameri ile ilgili yazdığı eserler) yaklaşık 400 seneden beri Osmanlı medreselerinde ve günümüzde okunmakta ve ihtiyaca cevap vermektedir. İyiliği emredip kötülükten sakındırmak ve hayata eleştirel bakan tavizsiz yapısı, onun en önemli ilmi özelliğidir. Başka bir özelliği de tek bir kitleyi muhatap almayıp halkın her kesimiyle irtibat kurmasıdır. Bir yandan ilim ehline hitap edip onlarla fikhî ve ilmî tartışmalara girerken diğer yandan da halka onların diliyle konuşup onların iman, ibadet ve ahlâk noktasındaki eksikliklerini gidermek için kitaplar yazmıştır. Birgivî'nin bu yapısı, örgün-yaygın eğitim faaliyetlerine ve yazdığı eserlere de yansımıştır (Çanakçı, 2019: 94; Martı, 2011: 51; Arslan, 1992: 21).

Bir âlimin ilmî durumunu ortaya koyan önemli ölçülerden biri, onun yetiştirdiği talebe ve ilim adamları, diğeri de yazdığı önemli ve kabul görmüş eserleridir. Birgivî'nin birçok konuda telif ettiği eserlerinin çok okunmasının ve üzerlerine şerh, hâşiye, ta'lik, ihtisâr vb. yazılması bununla beraber zamanımızda eserleri üzerinde makaleler ve tezlerin yapılması onun ilmî durumu için bir ölçü teşkil edeceğini düşünmekteyiz.

2.6.1. Müderrislik ve Kassâm-ı Askerîlik Görevleri

İmam Birgivî, Kazasker Abdurrahman Efendi'den eğitimini tamamladıktan sonra bir süre İstanbul'un bazı medreselerinde müderrislik görevini yapmıştır. Lakin hangi yıl, hangi medresede, hangi kitapları okuttuğuna dair bir bilgi tespit edilememiştir (Lekesiz, 1997: 42). Bununla birlikte Osmanlı eğitim sisteminde mülâzımlığı tamamlayan müderris adayının ilk başta en düşük seviyedeki Hâşiye-i Tecrîd medreselerinden birine günlük yirmi akçe ile görevlendirildiği (Uzunçarşılı, 1984: 55) göz önünde bulundurulursa bu seviyedeki bir medresede öğretim faaliyetlerine başladığı söylenebilir. Bu birinci seviye medreselerde özellikle İslâmî ilimlerin tahsiline hazırlık olarak sarf ve nahiv içerikli Arapça derslerine ağırlık verildiğine (Baltacı, 1976: 37) göre Birgivî'nin de bu dersleri okuttuğu düşünülmektedir. Bununla beraber Arapça eğitimindeki tartışmasız otoritesi ve Arapça ile ilgili telif ettiği el-Maksud kitabının şerhi *İm'ânü'l-Enzâr*'ı

952/1545 tarihinde yazmış olması, müderrisliğinin ilk zamanlarını Arapçaya ayırmış olduğu düşüncesini doğrular niteliktedir (Martı, 2011: 35).

Bu ilk müderrislik tecrübesinden sonra Abdurrahman Efendi'nin Kânûnî Sultan Süleyman zamanında Rumeli Kazaskerliği (m. 1551-1556) esnasında onun vasıtasıyla Halep'te ve Edirne'de dört sene Kassâm-ı Askerîlik görevinde bulunmuştur. Edirne'deki bu görevi esnasında bir yandan ders okutmaya devam ederken diğer yandan da camilerdeki vaazlarıyla da halkı Kur'ân ve sünnet çizgisine çağırmış, özellikle bid'atlerden sakındırmaya gayret etmiştir.

Kassâm-ı Askerîliği süresince devlet kademelerinde işlerin nasıl yürüdüğüne şahit olan ve resmî görevlerde yaşanan birtakım usulsüzlükler ve adaletsizlikler ile karşılaşan Birgivî Mehmed Efendî, böylece ilmiye sınıfından sonra idarî ve askerî kadrolar ile de tanışmıştı. Doğrulukta asla taviz vermeyen mizacı, onun bu görevi daha fazla sürdürmesine engel olmuş olmalı ki, Kassâm-ı Askerîliğinden ayrıldıktan sonra bir daha devlet memurluğu yapmamış hatta çocuklarına bundan kaçınmalarını tavsiye etmiştir. *Vasiyetnâme* isimli eserinde çocuklarına yaptığı bu tavsiye şöyledir: "*Ve ehlime ve evlâdına vasiyetim oldur ki, dânişmend olup medreseye varmayalar, kazasker kapusına mülâzemet itmeyeler ve kadı ve bey kapusına ihtiyârlarıyla varmayalar. Allah Teâlâ'ya tevekkül idüb, ilm-i nâafi' tahsiline ve neşrine ve takvâya meşgul olub helâlden sevk olunandan kaçmayalar. Kimseden mal ve cihet ve mansıb talep etmeyeler*" (Birgili, 1992: 33).

Belli bir müddet Kassâm-ı Askerîlik görevini yaptıktan sonra bu görevden ayrılan Birgivî, bu görevden ayrılıp İstanbul'a döndükten sonra, yaptığı görevin karşılı olarak dört bin dirhemi iade etmek niyetiyle Edirne'ye geri gitmiştir. Edirne'de kazandığı paralar meşru olmasına rağmen, Cami-i Atîk'te oturup her tarafa haber vererek, *kassâm* defterine göre kassamlık ücreti almış olduğu kişileri buldurup, paralarını iade ederek helalleşmiş, kendilerine ulaşamadığı kimselerin paralarını da fakirlere dağıtmıştır (Atâyî, 2017: 1/180; Lekesiz, 1997: 44).

Zamanla Birgivî ile II. Selim'in hocası Atâullah Efendi arasında kuvvetli bir dostluk meydana gelmişti (Sâmî, 1996: 2/1285). Atâullah Efendi, memleketi Birgi'de ihtisas medreselerinden olan bir Dâru'l-Hadîs Medresesi yaptırarak Birgivî'yi günlük belli bir akçeyle medresenin ilk müderrisi olarak tayin etmek ister. Kassâm-ı Askerîlik görevinden sonra Tasavvuf ve inziva hayatı yaşayan Birgivî, bir müddet sonra bu isteği kabul eder ve müderrislik hayatına geri döner. Böylece kuvvetli ihtimalle 971/1564'lerde Birgi'deki yeni vazifesine başlayan Mehmed Efendi ömrünün sonuna kadar bu vazifede kaldığından Birgili veya Arapça nisbet ekiyle Birgivî (Sâmî, 1996: 2/1284) diye meşhur olmuştur. Birgi'ye yerleşen Mehmed Efendi, kendini tamamen ilmi çalışmalara vermişti. Bir yandan ders okutuyor, diğer taraftan halka irşatta bulunuyor; bununla da yetinmeyip ilmi araştırmalar yapıyor ve kitaplar te'lif ediyordu (Arslan, 1992: 34-38; Martı, 2011: 40-42).

2.7. Vefatı

İmam Birgivî, vaizlik, müderrislik ve eserlerini telif etme suretiyle hayatını sürdürürken, Mektubunda da yazdığı üzere ömrünün son yıllarını gözlerindeki rahatsızlığın artması ile meşakkatli zamanlar geçirmiştir (Martı, 2011: 45). Birgi'de yakalanmış olduğu amansız taun hastalığından, 55 yaşında, İstanbul seyahati esnasında 24 Cemaziyelevvel 981 Pazartesi (m. 21 Eylül 1573) günü vefat etmiştir (Atâyî, 2017: 1/632). Cenazesi Birgi'ye geri getirilerek defnedilmiştir (Yüksel, 1977: 183).

Vefatı etmesi halinde dostları, akrabaları ve talebelerinden cenazesine nasıl muamele etmelerini istediğini, hayattayken Türkçe yazdığı *Vasiyetnâme* adlı risalesinde, bizzat şu cümlelerle ifade etmiştir. "*Üzerime yapı yapmasınlar, çadır kurmasınlar ve başımda beklemesinler. Başımın*

ucuna duâya vesile olsun diye belli, bir büyücek taş diksinler. Kabrim yıkılacak olursa üzerime toprak döküp, yeniden hörgüç gibi yaparak tamir etsinler. Yüksekliği bir karış olsun. Mezarımı açarak içinden tamir etmesinler. Ehlime (karıma) ve evlatlarıma vasiyyetim budur ki, üzerime sağu sağmasınlar, ifratla medhetmesinler. Öldüğüm günde, yedisinde, kırkında ve yılında yemek pişirip ziyafet yapmasınlar. Ruhum için çok sadaka versinler. Allah'ü Tealâ kabul etsin. Akçeye (paradan kinaye olarak) kâdir olmazlarsa ekmekten, pirinçten, yağdan ve tuzdan ve soğandan neye kâdir olurlarsa azdan çoktan fakirlere Allah için verip, sevabını bu fakire dilleriyle bağışlasınlar. Ve duâlarında ansınlar. Hemen unutup gitmesinler." (Kadıẓâde, 2017: 303).

Ölümüne "Hayru'l-Amel" (Ameli hayırlı) ibaresi tarih düşürülen (Arslan, 1992: 39) Birgivî'nin kabri, Birgi nahiyesinin kuzey doğusunda, Kameryaylası yolu üzerinde Namazgâh yakınında bulunmaktadır. Eskiden, kabrinin başında ve ayağı ucunda belirti taşları varmış ve kabir taşında:

"Cism-i nâzenîni kaldı gurbet elde

Balıkesir'li Mehmed b. Pîr Ali".

Kitabesi varmış (Arslan, 1992: 39).

Günümüzde ise bunlar bulunmamaktadır. Kabri kısa demir parmaklıklarla çevrilmiş olup, üzerindeki bir saç levhada Birgivî'nin ismi, doğum ve ölüm tarihi yazılıdır. Mezarı diğer mezarlarla aynıdır. Kabrin baş tarafında olan servi ağacını, Birgivî'nin bizzat kendi eliyle diktiği ve oraya defin edilmeyi vasiyet ettiği söylenmektedir (Arslan, 1992: 39).

2.8. Eserleri

İmam Birgivî, sadece bir ilim dalında kendini geliştirmiş bir âlim değildir. İslamî ilimler başta olmak üzere neredeyse her alanda ilmini artırmış ve o dalla ilgili eserler vermiştir. Daima faydayı göz önünde tutarak, yakın çevresinde gözlemlediği eksiklik, ihtiyaç ve ya hataları gidermek amacıyla birçok eser kaleme almıştır. Bu eserler içinde son derece özet yazılan ve halka yönelik olanların yanı sıra, ayrıntılı ve ilmî çevrelere hitaben yazılmış olanları da bulunmaktadır. Eserlerini yazarken hangi konuda yazmış ise öncelikle o konunun önemine dikkat çeker, daha sonra işlediği konu ne olursa olsun mutlaka fikirlerinin sağlamlığını ve geçerliliğini delillendirmek amacıyla Kur'an'dan, sünnetten ve İslâmî ilimler literatüründen örnekler sunar. Fikirlerini selef âlimlerinin düşünceleri ile destekler ve bu bilgileri günün pratikleri ile karşılaştırarak değerlendirir.

Birgivî'nin eserlerinin gerek matbu gerekse mahtut nüshaları ülkemizin kütüphanelerinde o kadar yaygındır ki her katalogda onun ismini görmek mümkündür. Kataloglarda özellikle *Vasiyetnâme*, *et-Tarîka*, *İzhâru'l-Esrâr* ve *el-Avâmil* gibi meşhur eserlerin ve *İmtihânu'l-Ezkiya* gibi zamanımızda pek bilinmeyen eserlerin sıkça yer aldığı görülmektedir.

Birgivî, keskin zekâ, azim ve gayreti neticesinde fıkıh, usûl-i fıkıh, hadis, Arap dili grameri, tefsir, akaid, kelam, mezhepler tarihi, tasavvuf, ahlak, biyografi, siyaset ve astronomi gibi faklı ilim dallarında birbirinden değerli eserler telif etmiş son derece üretken bir Türk İslam âlimidir. Birgivî'yi anlatan kaynaklar da onun birçok alanda eser telif eden çalışkan bir âlim olduğunu söylemişlerdir (Kehhâle, 1993: 3/176; Atâyî, 2017: 1/631-634; ez-Ziriklî, 2005: 4/61; Bağdâdî, 1955: 2/252; Atsız, 1966: 20; Bursalı, 1975: 1/285). Kısa ve bereketli ömründe altmışa yakın eser kaleme almıştır. Bigivî Mehmed Efendî'nin bu eserleri yazım dili açısından bir ayırıma tabi tutulmaksızın konularına göre tasnif yapılarak tanıtılacaktır.

2.8.1. İtikâd ve İbadetlere Dair Eserleri

Birgivî'nin mesaisini harcadığı ilim dallarından biri de akâid ve kelâmıdır. Birgivî kelâm ilmini her ne kadar yasaklanan ilimler arasında saysa da Ehl-i Sünnet'in hak mezhep olduğunu ispatlamak amacıyla bu ilmin öğrenilmesini farz-ı kifâye olarak kabul etmiş, eserlerini de bu gaye ile kaleme almıştır. Bu konuda kaleme aldığı eserler şunlardır:

- Risâle-i Birgivî (Vasiyetnâme)
- er-Risâletü'l-İ'tikâdiyye
- Şerhu Âmentü
- Ahvâlü Etfâli'l-Müslimîn
- Risâletü'l-Tevhîd (Luğazü'l-Birgivî)
- Tuhfetü'l-Müsterşidîn fi Beyâni'Mezâhib ve Fırakı'l-Müslimîn
- el-İrşâd fi'l-Akâid ve'l-İbâdât
- Nûru'l-Ahyâ ve Tuhfetü'l-Emvât
- Şerhu Şurûti's-Salât
- Muaddilü's-Salât
- Risâle fi Sücûdi's-Sehv (Martı, 2011: 71-79; Arslan, 1992: 85-94).

2.8.2. Kur'an İlimlerine Dair Eserleri

Birgivî bu dalda dört eser telif etmiştir. Bunlardan tefsir ile ilgili olanı ömrü yetmediği için yarıda kalmıştır. Bu eserler şunlardır:

- Tefsîr
- ed-Dürrü'l-Yetîm fi't-Tecvîd
- Risâle fi Beyâni Rusûmi'l-Mesâhifi'l-Osmâniyyeti's-Sitte
- Ahsenü'l-Kasas (Arslan, 1992: 101-102; Martı, 2011: 79-82).

2.8.3. Hadis İlimine Dair Eserleri

Birgivî birçok alanda olduğu gibi hadis alanında da kıymetli bir takım eser telif etmiştir. Bu alanda telif ettiği ve günümüze kadar ulaşmış olan belli başlı eserler şunlardır:

- Risâle fi Usûli'l-Hadîs
- Şerhu'l-Ehâdîsi'l-Erbâin
- Kitâbü'l-Îmân ve Kitâbü'l-İstihsân (Martı, 2011: 82-89; Arslan, 1992: 102-110).

2.8.4. İslâm Hukuku ile İlgili Eserleri

Birgivî, İslâmî ilimler sahasında en azla fıkıh ve fıkıh usulü ile alakadar olmuş ve en çok bu dalda eser telif etmiştir. Bundan dolayı İslam âleminde daha çok fâkih kimliği ile tanınmaktadır. Bu alanda telif ettiği eserler arasında şunlar zikredilebilir:

- Fetvalar
- İnkâzü'l- Hâlikîn
- Hâşiyetü İnkâzi'l-Hâlikîn
- İnkâzi'l-Hâlikîn Tercümesi (Risâle fi ademi Cevâzi'l-Ücre ale'-Kırâe)
- İnkâzu'n-Nâimîn ve İfhâmü'l-Kâsırîn

- Hâşiyetü İkâzi'n-Nâimîn
- es-Seyfû's-Sârim fî Ademi Cevâzi Vakfî'l-Menkûl ve'd-Derâhin
- Zuhru'l-Müteehhilîn ve'n-Nisâ'fî Ta'rîfî'l-Ethâr ve'd-Dimâ'
- Risâle fî'l-Musâfaha
- Risâle fî Ziyâratî'l-Kubûr
- Risâle fî'l-Uşriyye ve'l-Harâciyye
- Ferâiz Risâlesi ve şerhi
- Hâşiyetü'l-Îzah ve'l-İslâh
- Ta'likât ala'l-Înâye (Martı, 2011: 89-101; Arslan, 1992: 95-96).

2.8.5. Ahlâk ve Tasavvufa Dair Eserler

Birgivî, bu alanla ilgili yaptığı çalışmalar, o günün bazı tartışma konularına değinme, Müslüman bireyin ve toplumun gündeminden hiç çıkmayan ahlak problemlerini, Kur'an ve sünnet merkezli ele almaktadır. Bu konudaki eksikliklere Kur'an ve sünnet perspektivinde çözümler üretmiş ve Müslümanların hizmetine sunmuştur. Bu konuda yazdığı eserler şunlardır:

- et-Tarîkatü'l-Muhammediyye ve'e-Sîratü'l-Ahmediyye
- Cilâü'l-Kulûb
- el-Kavlü'l-Vasît Beyne'l İfrât ve't-Tefrît
- Risâle fî'z-Zikr-i Cehrî
- Risâle fî Medhi's-Sultâni'l-Âdil ve Zammi's-Sultâni'Zâlim
- Tafdilü'l-Ğanniyyi'şâkir ala'l-Fakîri's-Sâbir
- Mihakkü'l-Mutasavîfîn ve'l-Müntesibîn
- el-Makâmât
- Dâmiğatü'l-Mübtediîn fî'Sülûki ilâ Tarîkı'l-Müteşerriîn (Arslan, 1992: 110-113; Martı, 2011: 101-112).

Bunlardan en meşhur olanı *et-Tarîkatü'l-Muhammediyye ve'es-Sîratü'l-Ahmediyye*'dir. Birgivî Bu kitabı ömrünü son demlerinde ele almıştır. Vefatından bir yıl önce tamamladığı bu eserinde, hanefî fıkhnın bazı konularına bakış açısını ve takva bilincinin oluşması için gerekli ahlâk öğretileri ele almaktadır. Son derece kapsamlı olan bu eser, zamanın tartışma konularına değinmesinin yanında, bireysel ve toplumsal olarak yaşanan ahlâkî meseleleri, Kur'an ve sünnet eksenli ele almaktadır. Birgivî kendi dilinde bu kitabın yazılış amacını şöyle anlatmaktadır:

"Hak yolunun yolcusu, davranışlarını bu kitaba göre tartınsın ve doğru davrananı hatalı olandan, kurtulanı da helâk olandan ayırabilsin diye, et-Tarîkatü'l-Muhammediyye'yi (Muhammedî yolu) kaleme almak ve es-Sîratü'l-Ahmediyye'yi (Peygamberimizin yaşam tarzını) açıklamak istedim."(Birgili, 1892: 1).

Birgivî bu eserinde ayet ve hadislerle çok yer vermiş ve bu iki temele dayanan bir ahlâk hedeflemiştir. Zamanın gâfil âlimlerine ve tasavvuf erbabına, takip edilecek Muhammedî yolu göstermek istemiş ve bu eserin, hak yolunun yolcusu her kişi için, âdetâ bir mihenk taşı olmasını murâd etmiştir.

Fasih bir Arapça ile yazılan bu eser, anlaşılması kolay, kendinden emin konuşan ve net ifadeler taşıyan bir tarz barındırmaktadır. Müellif bu önemli eserini, birbirinin içine ustaca yerleştirilmiş olan bâb, fasıl, nev', mebhas, kısım ve sınıf gibi birçok bölümden oluşturmuştur.

2.8.6. İmam Birgivî'nin Sarf İlmiyle İlgili Yazdığı Eserler

Arap gramerinin iki dayanağı vardır, bunlar sarf ve nahivdir. Bu iki dayanak Arapça dil kurallarının bütünüdür oluşturup bunlardan sarf, dilin temel maddesi olan kelimenin şekil yapısını ele alırken, nahiv bu maddeler arasındaki ilişkiyi ve ya bu maddenin oluşturdukları bütünü yani cümleyi inceler. Sarf ve nahiv dil açısından birbirini tamamlayan iki önemli unsurdur.

Sarf ve ya diğer ismiyle tasrif, sözlük anlamı; çevirmek, rüzgârın yönünü değiştirmek anlamlarını barındırmaktadır (İbni Manzur, 2009: 11/90). İstilahî olarak ise “i'râb ve binâ dışında kelime durumlarının kurallarını inceleyen ilim” diye tanımlanır. Müteahhir dilciler sarf ilmiyle tasrif ilmini eş anlamlı kabul ederken Sîbeveyhi gibi kadim dilciler tasrifî, nahiv ilminin bir bölümü olarak gördükleri sarf ilminin bir parçası olarak değerlendirirler (Kılıç, 27 Kasım 2021).

Sarf ve nahiv konularını birlikte işleyen ve eseri günümüze kadar ulaşan ilk eser, bilindiği gibi Sîbeveyh'in (ö. 180/796) *el-Kitâb*'ıdır (Bakırcı - Demirayak, 2019: 189). Sarfla ilgili ilk müstakil eser ise, Ebu'l-Feth Osman b. Cinnî'nin (ö. 392/1002) *el-Musannaf* adıyla şerh etmiş olduğu, Ebû Osmân el-Mâzinî (ö. 249/863)'nin *Kitâbu't-tasrif* adlı eseridir. el-Mâzinî bu alanda yazdığı eseri ile sarfî nahivden ayıran ve kendinden sonrakilere bu yolu açan ilk kişi olmuştur. Sarf ilmi ile ilgili ilk dönemde kaleme alınan diğer bazı eserler ise şunlardır. İbn Cinnî, *el-Munsif, et-Tasrifu'l-Mulûkî*; el-Muberrid, Ebû Cafer et-Taberî (304/916) ve İbn Keysân (320/932) gibi müelliflerin sarfa dair *et-Tasrif* adıyla yazmış oldukları eserlerdir (Demir, 2014: 66).

Bunların dışında Osmanlı döneminde de sarf ve nahiv ile ilgili birçok âlim, muhtelif zamanlarda birbirinden farklı eserler kaleme almışlardır. Osmanlı döneminde Sarf ilmi ile ilgili yazılmış olan eserlerden bir kısmı şunlardır:

Molla Fenârî lakabıyla bilinen Şemseddin Fenârî'nin, (ö.834/1431) *Esâsu't-Tasrifî*, Şemseddin Ahmed Dikkoz'un *Şerhu'l-Maksûd'u ve Şerhu Merâhi'l-Ervâh'ı*, Bedruddîn Mahmûd b. Ahmed b. Mûsâ el-Ayntâbî'nin, *Şerhu Merâhi'l-Ervâh'ı*, Alâuddîn Musannifek Ali b. Mahmûd b. Mesûd'un *Şerhu Merâhi'l-Ervâh ve Şerhu'l-Maksûd'u* sayılabilir. Bunlara ilaveten, Birgivî'nin Ebû Hanife'ye izafe edilen *Maksûd* adındaki sarfa dair meşhur eserin şerhi olan *İm'ânu'l-Enzâr'ı Binâ ve Maksûd* adındaki eserlerin muhtasarı mahiyetinde olan *Risâle fi's-Sarf ve Kifâyetu'l-Mubtedî'si*, oğluna atfen yazdığı *el-Emsiletu'l-Fadliyye* ve Zeynizade Hüseyin b.Ahmed el-Hanefî el-Bursevî'nin, *İnne ebvâbe't-tasrif erba'ün* u sayılabilir (Demir, 2014: 67).

Bunlara değindikten sonra Birgivî'nin bu alanda yazdığı eserlere geçebiliriz.

2.8.6.1. İm'ânu'l-Enzâr

Ebû Hanife'ye izâfe edilen Arap grameriyle ilgili *Maksûd* adındaki sarfa dair meşhur eserin şerhidir. Eserinde bizzat bu şerhi hicri 952 yılında 23 yaşında tamamladığını dile getirmiştir (Birgivî, 1302: 22). İlki Bulak'ta (1207) olmak üzere on beşten fazla baskısı yapılmıştır (Yüksel, 06 Kasım 2021).

İmam-ı Birgivî, sarfa dair bu eserinde genelde İmâm-ı Âzam'ın kitabı olarak bilinen *el-Maksûd* adlı kitabın metodunu takip eder. Ancak Rubâî'ye müllhak bablardan bir de fa'nele bâbı bulunduğunu ve *Maksud* müellifinin onu zikretmediğini söyler. Ayrıca zelzele gibi kelimelerin de Kûfe'lilere muhalif olarak, mücerred olduğunu söyler (Birgivî, 1302: 22).

Maksûd'da sülâsî fiillerin Basralılara göre rubâî mezîdi 14 bab olarak geçer. Ancak Birgivî sülâsî fiillerin mezîdinin 28 bab olduğunu belirterek 7'sinin dahrece'ye diğer 7'sinin de tedahrace'ye

mülhak olduğunu; ikisi ihranceme'ye mülhak, 12'si de hiçbir şeye mülhak olmadığını söyler. Rubâî'nin mezîdinin ise üç tane olduğunu belirterek fiillerin toplamının 38 bab olduğunu açıklar (Birgivî, 1302: 23). Sarfa dair bu ilk eserinde, babların sayısını 38 olarak gösteren Birgivî daha sonra telif ettiği *el- Emsiletü'l-Fadliyye* ve *Kifâye*'de ise bu sayıyı 41 olarak zikretmektedir (Arslan, 1992: 141)

2.8.6.2. Risâletün fi's-Sarf

Birgivî Mehmet Efendi'nin *Kifâyetü'l-Mübtedî* isimli eserine başlamadan önce bir ön hazırlık olarak telif ettiği düşünülen bu kısa risalede, sarf konuları özet bir şekilde ele alınmakta ve bu risale; Binâ ve Maksûd'un özeti mahiyetinde sayılmaktadır. Ancak bu iki kitapta olmayan misaller ve değişik ibâreler de yer almaktadır (Martı, 2011: 113). Risâlenin tespit edilebilen tek nüshası Sül. Ktb. Hafid Efendi nr. 410 (41b - 45b)'dadır ve 1180/1766'da istinsah edilmiştir (Atsız, 1966: 79).

2.8.6.3. Kifâyetü'l-Mübtedî

Asırlarca Osmanlı medreselerinde sarf ilmine dair esas kabul edilip ders kitabı olarak okutulan çok kıymetli bir eserdir (Martı, 2011: 113). Süleyman Sırrî tarafından *Kifâyetü'l Müntehi fî Şerhi Kifayeti'l-Mübtedî* ve Kuşadalı Ahmed tarafından '*Înâyetü'l-Mübtedî*' adıyla şerh edilmiştir (Arslan, 1992: 142; Yüksel, 06 Kasım 2021). Müellifin nahiv ile ilgili yazdığı önemli kitaplarından olan *Avâmil*'ine "*Avâmil-i Cedîd*" denildiği gibi bu eserine de *Sarf-ı Cedîd* denilmiştir. Ancak bu eser, *Avâmil* ve *İzhâr* kadar meşhur olmayı başaramamıştır.

Birgivî'nin bu risâleyi yazdığı dönemde Osmanlı medreselerinde, İbnü'l-Hâcib'in *eş-Şâfiye*, İzzeddin ez-Zencânî'nin (660/1262), *Tasrîfu'l-İzzî*'si İmam- Azam'ın *Maksûd*'u ve Ahmed b. Ali b. Mes'ûd'un (ö. VIII. [XIV.] yüzyılın başları) *Merâhu'l-Ervâh*'ı gibi Sarf ilmine dair okutulan birkaç önemli eser bulunuyordu. Bu eserlerden *eş-Şâfiye* adlı kitap konu tertibi açısından donanımlı bir eser sayılmazdı. *Tasrîfu'l-İzzî* tertib/düzen açısından, iyi bir eser olsa da, i'lâller açısından mühim i'lâl kaideleri eserde yer almamaktadır. Alanın diğer önemli bir eseri *Maksûd*'da bâbların sayısı ve tertibi Birgivî'nin fikirleriyle çelişmektedir. *Merâhu'l-Ervâh* ise konuları her ne kadar bir tertip ve düzen içerisinde olsa da, sarf kaidelerinin tüm illetlerini açıkladığından daha çok bir şerh tarzındadır. Dolayısıyla bu eserde yer alan bütün konuları akılda tutmak pek mümkün olmamaktadır (Ençakar, 2020: 119).

Sarf ve nahiv dersleri veren Birgivî, adı geçen eserlerin iyi yönlerinden faydalanmış, onların eksikliklerini giderecek, eğitim ve öğretime elverişli olacak, orta hacimli bir kitap yazma ihtiyacını hissetmiştir. Bu gaye ile ana başlıkları *İzzî* ve *Merâh* ile aynı olsa da, alt başlıkları kendine özgü düzen ve tertibi ile orta hacimli bir metin olarak *Kifâyetü'l-Mübtedî*'yi yazmış ve Sarf ilmine yeni bir eser kazandırmıştır (Ençakar, 2020: 119).

2.8.6.4. el-Emsiletü'l-Fadliyye

Birgivî Mehmet Efendi, sarf ilmine başlarken ilk okunan *el-Emsile* isimli meşhur sarf kitabının, sistematüğinde birtakım eklemeler yapmak ve içeriğini genişletmek suretiyle yazdığı bu eseri, çok sevdiği oğlu Fazlullah Efendi'nin adına nisbetle, *el-Emsiletü'l-fazliyye* ismini vermiştir. Arap olmayan öğrencilerin öğrenmelerini kolaylaştırmak için bazı yeni tasarruflarda bulunan Birgivî, siygaların altlarında tercümelerini de zikretmektedir. Bu risâlede, sarf bâblarının sayısı 41'dir. Bu

bâbların emsile-i muhtelifesi, birinci bâbda detaylı diğer bâblarda kısa fakat tam olarak kaydedilmiştir. Emsile-i muhtelifenin sayısı ise on yedi olarak verilmiştir (Çetkin, 2019: 3/226; Martı, 2011: 114; Arslan, 1992: 147-150).

2.8.6.5. Şerhu'l-Emsileti'l-Fazliyye

Birgivî Mehmet Efendi bu eserini sarf ile ilgili yazdığı *el-Emsiletü'l-fazliyye* kitabına şerh olarak yazmıştır. *El-Emsiletü'l-Fazliyye*'de meşhur *Emsile* ve *Bina* risâlelerinden farklı olarak ele aldığı konuların gerekçelerini izah etmiştir. Daha sonra bu eserine bir takım ilaveler yaptığı ve Bu konuları derinlemesine irdelemesi suretiyle haşiye yazdığı da görülmektedir (Martı, 2011: 141).

2.8.7. İmam Birgivî'nin Nahiv İlmiyle İlgili Yazdığı Eserler

İslamiyet'in ilk iki asrında, bir yandan Kur'an-ı Kerîm'deki insani üstünlük vurgusu, diğer yandan ilahî vahyin doğru anlaşılması gereği, dikkatleri vahyin dili olan Arapçaya çekmiştir. Arapçanın kelimelerinin tespit edilip doğru konuşma kurallarının belirlenebilmesi için özellikle ilk iki asırda yoğun bir faaliyete girişilmiş ve zamanla dile farklı yaklaşımlar sergileyen Basra, Kûfe, Bağdat, Mısır gibi Nahiv ekolleri çıkmıştır.

Sîbeveyh (ö. 180/796)'in *el-Kitâb*'ı ile telif merhalesine ilk adımı atan nahiv ilmi, ilerleyerek devam eden bu süreç içinde, Sekafi'nin (ö. 149/766) *el-Câmi'* ve *el-İkmâl'i*, İbn-i Mâlik et-Tâî (ö. 672/1274)'nin *el-Elfiyye*'si Mısırlı âlim İbn Hişâm (ö. 1360)'ın *Muğni'l-lebib 'an Kutubi'l-E'arib*'ı ve daha nice âlim ile devam etmiştir. Osmanlı zamanında da bu ilme katkı veren âlimler olmuş ve nahve dair nice kitaplar telif etmişlerdir. Bu âlimlerden bazıları şunlardır; Cemâleddin b. Muhammed Aksarayî(ö. 1412), Şihabeddin Sivâsî (803/1400), Molla Fenârî (ö. 1430) Birgivî Mehmet Efendî ve niceler sayılabilir. Bunlardan en çok Arap dili grameri ile ilgili kitap telif eden ve kitapları ülkemizde şuan en çok okunan âlimlerden biri de Birgivî Mehmet Efendî'dir. Birgivî'nin nahiv ilmi ile ilgili yazdığı eserler şunlardır.

2.8.7.1. Avâmil (Avâmil-i Cedîd)

Avâmil âmil kelimesinin çoğulu olup Arap gramerinde “terkip ve cümle içerisindeki kelimelerin i'rabına etki eden unsurlar” demektir. "100 âmil" anlamına gelen *el-avâmilü'l-mie* ifadesi, zamanla, nahiv konularını âmil-mâmul esasına göre tasnif ederek kısaca inceleyen kitap türünün adı olmuştur (Durmuş, 12 Aralık 2021).

İstilah olarak, Arapça bir cümlede yer alan bir kelimenin sonundaki değişikliğin (i'rab) sebebi olan unsur diye tarif edebileceğimiz amil, bu dili öğrenmek isteyen özellikle Arap olmayanlar için son derece önemlidir. İşte bu öneminden dolayıdır ki, bazı âlimler, önce amillerin nelerden ibaret olduğunun bilinmesi için gayret göstermişler ve onları derli toplu sunacak şekilde Avâmil risaleleri çıkarmışlar. Meydana getirilen bu Avamil risaleleri arasında en çok şöhret kazanmış olanları ise şüphesiz Abdülkahir el-Cürcanî (ö. 471/1078-79)'nin "*el' Avamilu'l-mie*"si ile İmam Birgivî'nin "*Avamil*"idir (Arslan, 1992: 163).

İmam-ı Birgivî'nin bu önemli eseri, nahiv ilminde ilk adım mahiyetinde bir giriş ve alıştırma kitabıdır. Bu önemli eser yüzlerce yıl özellikle Osmanlı medreselerinde okutulmuş ve kendisinden en iyi şekilde istifade edilmiştir. Defalarca aynı müellifin *İzhâru'l-Esrâr* isimli eseri ve İbnu'l-Hâcib'in *Kâfiye*'siyle birlikte *Nahiv Cümlesi* veya *Nahiv Mecmûası* adı altında basımı yapılmıştır.

Medreselerde okutulması ile birlikte tertipli olmasından dolayı sonraki birçok müellifi etkilemiş ve onlar tarafından Birgivî'nin bu eserindeki sınıflandırma benimsenmiştir.

Osmanlı'nın son dönemlerinin âlimlerinden *Rehber Avâmil* adıyla *Avâmil*'i tercüme ve şerh eden bir eser yazmış olan Trabzonlu İbrahim Cûdî, bu eserinin mukaddimesinde bu eserin önemine dair şunları ifade etmektedir. "*Birgivî merhumun Avâmil isimli kıymetli eseri ki mübtedîler için istifâdeli bir hulasâdır. Asırlardan beri mekteplerimizde tedris olunmakta olan bu eser yerine son zamanlarda hangi sebebe mebnî (dayalı) başka yeni eserler konulmuştur. İstifade elde etmek bakımından hiçbir eserin bu esere denk gelemeyeceği ardarda devam eden tecrübelerle görülmüştür. Bugün yine o eşsiz esere rağbet uyanmaktadır. Bu rağbetten kaynaklanan şevkle 'Rehber Avâmil' adlı bu eseri vatan evlatlarına ithaf ediyorum*" (Cûdî, 1921: 2).

Birgivî, bu eserinde Arap dilinde var olan bütün âmilleri ele almış ve âmil teorisi üzerine sistemini kurmuştur. Esere birçok âlimin yaptığı gibi besmele, hamdele ve salvele ile başlayan Birgivî, eserinin giriş kısmında, i'râb meselesinin bilinmesi ve kavranması için, yüz maddenin bilinmesi gerektiğine belirtmiş ve bu maddeleri üç bölüm halinde açıklayacağını söylemiştir. Bu bölümlerden ilkini, *âmillere* ayırmıştır ki, bunlar toplamda altmış maddedir. İkinci bölümünü bu âmillerin etkilediği kelimelere, yani *ma'mûllere* ayırmıştır. Bunlar da otuz madde olarak belirlemiştir. Eserin son bölümünü ise, *i'râb* meselesine ayırmıştır.

2.8.7.2. İzhâru'l-Esrâr

İmam-ı Birgivî'nin Osmanlı medreselerinde genelde *Avâmil* kitabından sonra okutulması gelenek haline gelmiş (Martı, 2011: 115; Yenen, 2010: 60), nahve dair kaleme aldığı çok önemli bir diğer eseri de "*sırların açığa çıkması*" manasına gelen *İzhâru'l-Esrâr*'ıdır. Arapça olarak telif edilen bu önemli eser Osmanlı medreselerindeki Arapça öğretiminde vazgeçilmez bir yere sahip olmuştur. Âmil, ma'mûl ve i'râb geleneği tarzında kaleme alınan bu eser, uzun zaman medreselerde ders kitabı olarak okutulmuş ve Arapça öğrenmek isteyen herkesin bildiği bir eser halini almıştır. Osmanlı son dönemlerinde kırktan fazla baskısı yapılmıştır (Elmalı, 13 Aralık 2021).

Arap gramerinin temel konularını özlü bir şekilde öğretmeyi gaye edindiğinden genellikle Basra dil mektebinin görüşlerine yer vermiş, ancak az da olsa farklı görüşleri belirttiği ve bazı zayıf görüşleri tercih ettiği de görülmektedir. *İzhâru'l-Esrâr*'da, konuları ile ilgili örnekler, ayetlerden ve özlü sözlerden seçilmiştir. Her ne kadar *Avâmil*'e kıyasla konulara açıklık getirilmiş olsa da gereksiz tartışmalardan ve nahvin ihtilaflı konularından mümkün merteye uzak durulup derinliğe girilmemiştir. Konular ele alınırken böyle vecîz bir esere uygun düşmeyecek gereksiz şekilde konuların detaylandırılmasından uzak durulmuş ve tartışmalı mevzular daha hacimli eserlere bırakılmıştır. Nadiren bir iki kelimeyle bazı konuların ihtilaflı olduğuna dikkat çekilmiş, fakat ana konudan uzaklaşmamıştır. Çoğunlukla genel kabul gören görüşler doğru olarak sunulmuştur. Aynı zamanda eserde uzun örneklerden sakınılmıştır. Bu gibi sebeplerle hem okuyan talebelerin hem okutan hocaların konudan kopmadan ve sıkılmadan kısa sürede eseri okumalarına ve okutmalarına zemin hazırlamıştır.

Birgivî, kitabındaki taksimatı güzel bir sistematiğe oturtarak yapmış ve buna titizlikle uymuştur. Konuları serpiştirmesinde, mevzuların tertip ve düzeninde müellifin mantık ilmindeki kudretini hissetmek mümkündür. Konuları anlatırken yer yer konuyla direkt veya dolaylı olarak alakalı konular hakkında bazı bilgiler verse de ana konudan sapmamıştır. Hâlbuki birçok âlimin

eserinde bu titizliği görmek çok zordur. Hem hocalar hem de talebeler tarafından eserin çok rağbet görmesinin belki bir sebebi de budur.

İzhâru'l-Esrâr bütün bu özelliklerden olsa gerek, ilk yıllardan itibaren âlimlerin dikkatini çekmiş, üzerine şerhler, haşiyeler ve talikler yazılmış, nazım haline getirilmiş, Türkçeye tercüme yapılmıştır. Bu şerhler ve haşiyeler defalarca basılmış ve birçok İslam beldelerine yayılmıştır.

2.8.7.3. İmtihânü'l-Ezkiyâ

Birgivî Mehmet Efendi'nin Arap dili gramerine dair kaleme aldığı bir diğer önemli eseri ve çalışmamızın da bir kısmını teşkil edecek olan *İmtihânü'l-Ezkiyâ* kitabıdır. Bu önemli eseri, İbnü'l-Hâcib'in *el-Kâfiye*'sinin Kâdî Beyzâvî tarafından yapılan *Lübbü'l-Elbâb fi 'İlmi'l-i'râb* adlı muhtasarının şerhidir. Son derece kapalı ibareler ile kaleme alınan bu küçük eser, çalışmamızın önemli bir kısmını teşkil edecektir. Bununla ilgili detaylar aşağıda verilecektir.

2.8.7.4. Ta'likât ale'l-İmtihân

Birgivî'nin kendi eseri olan *İmtihânü'l-Ezkiyâ*'ya ilave olarak haşiye tarzında bazı ibareleri açıklama mahiyetinde kaleme aldığı kısa notlardır (Arslan, 1992: 152; Martı, 2011: 117).

2.8.7.5. Ta'likât ale'l-Fevâidi'z-Ziyâiyye

Nahiv ilminde önemli bir yeri olan ve Osmanlı medreselerinde vazgeçilmez olarak okutulan İbnü'l-Hâcib'in *el-Kâfiye*'si, Abdurrahmân-ı Câmî(898/1492) tarafından *el-Fevâidü'z-Ziyâiyye* ismiyle şerh edilmiştir. *Molla Câmî* adıyla da tanınan bu önemli şerh, Osmanlı zamanından günümüze kadar ve hala Türkiye'nin ve İslam âleminin birçok medreselerinde okutulmaktadır (Kılıç, 14 Aralık 2021; Martı, 2011: 117). Birgivî'nin *Ta'likât ale'l-Fevâidi'z-Ziyâiyye* kitabı da bu şerhe yaptığı bazı notlar ve ilavelerden ibarettir.

2.9. Birgivî Mehmed Efendî'nin Fikir Dünyası ve Tesirleri

Birgivî Mehmed Efendî her ne kadar Osmanlı'nın en ihtişamlı döneminde hayat sürdürse de, toplumun ve devletin her kademelerinde hissedilmeye başlayan gerileme ve körelmenin izlerini bizzat gözlemlemiş bir ilim adamı olduğu unutulmamalıdır. Birgivî bu yozlaşmanın sebebinin dinden uzaklaşma olduğunu düşünmektedir. Bunun ilacı da dine bağlanma ve sonradan meydana gelen dindenmiş gibi gösterilen bid'atları dinî hayattan söküp atmaktır. Bundan dolayı şeriat hayatın temelidir:

"...Şeriat asıldır, kalanlar ise fer'dir. Fürûun varlığı ancak aslın varlığı ile mümkündür. Asıl yok olursa, alt dallar da yok olur gider. Bu da kulun kesinlikle hangi mertebede olursa olsun şeriatın dışında kalamayacağına işarettir. Şayet şeriatın sınırları dışına çıkar ve kendini dosdoğru yolda zannederse hüsrana eren, helâk olan ve yoldan çıkanlara katılır. Hem sapan hem de saptıran olur da, kazananlardan ve neticeye ulaşabilenlerden olamaz. Aksine şeytanlara uyanlar arasına girer. İşte gerçek hüsrân budur." (Birgili, 1988: 79-80)

Birgivî'nin ifadelerinden sıkça rastladığımız bunun gibi değerlendirmelerden anlaşılacağı üzere, şeriata bağlılık ancak Kur'an ve sünnete sınıksız bağlanıp ehl-i sünnet ve'l-cemâat yolundan bir adım bile ayrılmamak ve bu minval üzerine yaşamaya çalışmak ile mümkün olabilir. Çünkü bu sistemin dayandığı inanç esaslarını bilmeyen ve uygulamayan kişilerin ne kadar yüzeysel olarak

islamî bir hayat yaşamaya çalışsa da dinden çıkması kaçınılmazdır. Birgivî'nin bu düşünceleri *et-Tarîkatü'l-Muhammediyye*'de kısa bir şekilde şöyle ifade edilmektedir:

"O halde ey sâlik, senin üzerine düşen, Ehl-i sünnet ve'l-cemâat mezhebini tam anlamıyla öğrenmek için ciddiyetle kolları sıvamak ve ona boyun eğmektir. Ayrıca bir saptıranın yoldan çıkarması ve bir şaşkırtanın şüpheye düşürmesiyle ayağının kaymaması ve itikâdının bozulmaması için son derece uyanık ve dikkatli olup, Allah Teâlâ'ya yalvarmalı, O'ndan yardım dilemelisin." (Birgili, 1892: 21-22).

Halkın itikâdî konularda bilinçlenmesi üzerine ısrarla duran Birgivî bu konuda birden çok kitap ve bir takım risaleler kaleme almıştır. *Şerhu Âmentü* ve *el-İrşâd fi'l-Akâid ve'l-İbâdât* iman esaslarından bahseden müstakil risalelerindedir. Ayrıca başta *Vasiyetnâme* ve *et-Tarîkatü'l-Muhammediyye* olmak üzere birçok çalışmasında Müslümanların itikâdının tashih etme hususunda özel bölümler ayırmıştır. Müslümanların dinden çıkma tehlikesinden de son derece tedirgin olan Birgivî, insanın dinden çıkmasına sebep olan söz ve eylemleri detaylı bir şekilde zikretmeye çalışmıştır (Birgili, 1992: 19; Birgili, 1892: 19-20).

Halkın dinin temel ibadetleri sayılan namaz, oruç, hac ve zekât gibi ibadetlerin hakkıyla eda etme konusunda yetersiz olmalarından rahatsızlık duyan Birgivî Mehmed Efendi, cehaletin sebep olduğu hatalara engel olabilmek niyetiyle, İslam'ın şartlarını öğretme görevine irşâd faaliyetlerinin ön sıralarında yer vermiştir. Özellikle kitaplarında dinin direği sayılan namazı en ince detayına kadar defalarca anlatırken, fetvalarını ihtiva eden risalelerde namaza dair soruların fazla olması ve kırk hadis şerhi için derlediği rivayetlerin yarısından daha fazlasını namaz ibadetinin oluşturması, onun bu hususta verdiği ehemmiyetin sözlü anlatımla da gerçekleştirdiğini göstermektedir (Martı, 2011: 123).

Birgivî'ye göre bid'at'ın iki manası vardır: Sözlük anlamıyla bid'at, âdet yahut da ibadet olarak ilk asırdan sonra icad edilen her şeydir. Şer'î manada ise, şâriin hiçbir şekilde izni olmadan dinde bir artırma ve ya eksiltme şeklinde sahâbe devrinden sonra meydana çıkan şeylerdir. Bunun âdet ve gelenekler ile bir alakasının olmayıp, itikâd ve ibadeti alâkadar etmektedir ki, işte gerçek anlamda tehlike arz eden ve Resûlullah'ın yasakladığı bid'at da budur. Birgivî, fukahânın inanç ve ibadet sahasını ilgilendirmeyen yenilikleri bid'at-ı hasene şeklinde isimlendirmiştir. Örnek olarak elek kullanmak, kepeği ayıklanmış buğday yemek, minare ve medrese inşa etmek, kitap tasnif etmek gibi örnekler vermektedir. Bu örneklerin Hz. Peygamber devrinde bulunmamasını o günün şartlarına bağlamakta, bugün pratik hayatta uygulanmalarının kesinlikle günah olmadığını ifade etmektedir. Ancak inanç kısmına giren bid'atlerin adam öldürme ve zina gibi büyük günahlardan daha büyük bir haram olduğunu söylemektedir. Bu konuda hataya düşeni tövbeye hak yola davet etmektedir (Martı, 2011: 123-124; Birgili, 1892: 9-10).

Birgivî Mehmed Efendî Osmanlı ilim dünyasında nadir tesadüf olunan seçkin bir ahlâkçıdır (Aynî, 2019: 97). O bütün ahlâkın dış tesirler sonucu oluştuğunu ve iyi bir eğitim ile kötü huyların değiştirilebilecek olduğunu düşünenlerdendir. Şeriatın zâhiri ilgilendiren hükümlerinin yanı sıra, bâtını ilgilendiren hükümlerinin de bulunduğunu ve bunların iyi ahlâk özelliklerine kavuşup kötülerini terk etme amacına matuf olduğunu söylerken, iman ve ibadet hayatını daima güzel ahlâk ile bağdaştırmaktadır (Erdem, 2002: 66; Martı, 2011: 125).

Birgivî Mehmed Efendi'ye göre önce inancı sağlam temellere oturtmak sonra da güzel ahlâk ile süslemek gerekir. İnancın temellerini sağlamlaştırılmayıp güzel huylar edinmek için gayret sarf etmedikçe, sūfiyâne davranıp manevî mertebelere ermişlik iddiasında bulunmanın hiçbir manası yoktur. Bu şekilde davranan kişileri sert bir şekilde şöyle anlatır:

Onlardan birisine riya, kibir, kendini beğenmişlik, hased ve kindarlık gibi kötü huylar ve ya bunların çaresi hakkında soru sorulsa yahut da iyi niyet, tevbe, tevekkül, sabır ve şükür gibi iyi huylar nasıl elde edilir veya zayıf yönleri nasıl güçlendirilir dense, şaşırıp kalır, mahcup olur ve dili dolaşır da taşkınca ve anlamsız sözler eder. Gerci namazın, abdestin ve isticânın farzları sorulsa, o zaman da tereddüt edip bocalar. Bilâkis bazıları henüz itikâdını düzeltememiştir ve Allah Teâlâ'nın gökyüzünde ve de bir surete sahip olduğunu zanneder (Birgili, 1892: 32-33).

Okuyucuya kötü huyları tanıtip bunlardan korunma yöntemlerini öğretmek, iyi huyları sevdirep bunları elde etme yöntemleri belirtmek ve güzel ahlâk elde etmek isteyenlere yol göstermek amacıyla kaleme alınmış *et-Tarîkatü'l-Muhammediyye*'nin her sayfası, Birgivî'nin gerçek bir Müslüman portresini ancak güçlü bir inanç ve temiz bir ahlâk ile çizdiğini göstermektedir. O'na göre mülüman itidalli olmalı, hayatın her alanında aşırılıklardan kaçınarak orta halli davranmasını bilmelidir. Kişinin kendi nefsinin zora sokacak ve bıkkınlık oluşturacak sınırsız davranışlardan ibadet ve taat yolunda bile olsa sakınması gerektiğini belirtmektedir. Yeme-içme, giyim-kuşam ve mal edinme gibi dünyevî ihtiyaçlarını temin ederken ifrat ve tefrite kaçmamanın zarurî olduğunu ayet ve hadislerle izah etmektedir (Birgili, 1892: 12).

Çevresinde yaşanan olumsuzluklara karşı duyarsız kalmayan Birgivî, temel değerlerine aykırı olan olgu ve gelişmeleri eleştirmekten çekinmemiştir. İlim hayatına baktığımızda görürüz ki, mal ve nüfuz sahibi meşhur bir başkent müderrisi olma yolunda her türlü imkâna sahipken, sade ve gösterişten uzak bir hayatı tercih etmiş olması onun dininde samimi olması ve tavizsiz olma konusunda en önemli göstergedir. Bundan dolayıdır ki, ısrarcı bir şekilde dile getirdiği eleştirilerin temelinde, yanlış gördüğünü düzeltme ve bildiği doğruyu söyle gayreti bulunmaktadır. İyi bir eleştirmen niteliğindeki mizacı, zeki ve mantıklı zihin yapısı, düşündüklerini gerek yazılı gerekse de sözlü ifadelerle güzel bir biçimde ifade etme kabiliyeti ve yeterli ilmî donanıma sahip olması, onun bu yönüyle sivrilmesini kolaylaştırmıştır.

İmam Birgivî için hatayı yapanın kimliği değil, hatanın niteliği ve önlenmesi gereklidir. Bundan dolayı eleştirdikleri kişilerin başında Sultan gibi devletin en üst kademelerde bulunan kimselerin olması şaşırtıcı değildir. Hatalarını görüp de uyardığı kişilerin listesi; vezirler, divan üyeleri, hâkimler, müftüler, müderrisler ve danışmaya gelen halk ile devam etmektedir (Martı, 2011: 129). İdarecilere karşı da irşâd görevini yerine getirmenin şart olduğu bilinciyle hareket eden Birgivî, yöneticilerden korkmaksızın onlara karşı acı da olsa gerçeği söyleyebilen, idareciden ya meyletmeyen örnek bir ilim adamı şahsiyetini hedeflemektedir. Öyle bir ilim adamı ki, sultan ile halk ve ya zengin ile fakir bu âlimin yanında insanlık onuru bakımından eşit olmalıdır.

Birgivî'nin eleştirilerine maruz kalan bir başka kesim de tasavvufçulardır. Tasavvufun erken dönemlerinde kabul gören zühd anlayışına göre, halvet ve uzlet gibi prensiplere riâyet eden sūfinin, yöneticilerden ve onların sağladığı her türlü imkândan uzak durması beklenirken, bu dönemde sūfilerin bakış açılarının değiştiği ve devlet adamlarıyla dostluğa önem verdikleri bilinmektedir. Ağır perhiz ve çile denemeler ile yoksulluğun baş tacı edilmesi gibi yaklaşımlar da değişime uğramış, araç olarak kullanılan mala amaç gibi değer verilmeye başlanmıştır. Birgivî, cahil

sûfilerin zühd adına ellerindeki bütün malları dağıttıklarını, kendilerine ve ailelerine yetecek miktarı saklamadıkları için sonuçta muhtaç olup, bu sefer çevreden borç isteme ve ya sadaka toplama durumuna düştüklerini anlattıktan sonra, bunun peygamberin sünnetine aykırı ve dinde hoş karşılanmayan bir durum olduğunu savunmaktadır (Martı, 2011: 154-155; Öngören, 2003: 245-284).

Tasavvufî anlayışta şeriat-tarikat dengesini muhafaza etmek çok önemlidir. Ayağı şeriattan kayanın, tarikatta da sağlam kalamıyacağını söyleyen tasavvuf büyükleri, şeriate riayeti tasavvufun temel şartı kabul etmişlerdir. Bu önemli noktaya dikkat çeken Birgivî, *et-Tarîkatü'l-Muhammediyye*'de bu konuyu genişçe ele almıştır. İlk olarak 'sûfî taifesinin efendisi, tarikat ve hakikat erbabının imamı' diyerek saygıyla andığı Cüneyt el-Bağdâdî'den başlayarak, Seriyü's-Sekatî, Ebû Yezîd el-Bestâmî, Ebû Süleymân ed.-Dârânî, Zünnûn el-Mısrî, Bişr el-Hafî, Ebû Saîd el-Harrâz ve Muhammed b. el-Fadl'dan, Ehl-i Sünnet yolundan şaşmayarak şeriat çizgisini aşmama konusunda cümleler nakleden Birgili, sonrasında şöyle demektedir:

"Ey gerçeği arayan akıllı kişi, bir bak bakalım! Sözlerini naklettiğimiz bu kimseler, tarikat âlimlerinin meşâyihinin uluları ve Allah Teâlâ'ya giden yolun yolcuları ile hakikat erbabının büyükleridir. Ve hepsi şeriat-ı şerîfeye tazim göstererek, bâtinî ilimlerini sîret-i Ahmediyye üzerine bina ediyorlar. O halde, ibadete sarılmış cahil kimselerin taşkınlıkları ve hem fasit hem de müfsit olan, kendi saptığı gibi başkalarını da saptıran şuursuz hareketleri seni aldatmasın. Zira onlar sapasağlam şeriatın çizgisini aşmış, dosdoğru yoldan şaşmış, şeriat âlimlerinin usulünden çıkmış ve tarikat şeyhlerinin de izlediği prensiplerden uzaklaşmışlardır. Onlara da, onlara uyan ve yaptıklarını beğenenlere de tamamıyla yazıklar olsun! İşte bunlar, hakkı bâtila karıştırarak ve bildikleri halde gerçeği gizleyerek, âbidlerin Allah Teâlâ'ya giden yolunu kesen haramilerdir" (Birgili, 1892: 55).

Birgivî'nin bu ifadelerinden, kendisinin tasavvuf ehline karşı olmadığı ancak tasavvuf ehli gibi görünüp şeriatın dışına çıkan ve insanları yanlış hareketleri ile yoldan çıkaran kişiler olduğu anlaşılmaktadır.

2.10. Osmanlı'dan Günümüze Birgivî Mehmet Efendi'nin Etkisi

Osmanlı zamanında ilmi çevrelerce meşhur olan ve eserleri sık okunan Birgivî Mehmet Efendi, geçen uzun zaman diliminde çok fazla kesimi etkilemiştir. Yaşadığı dönemde vaazlarıyla halka, dersleriyle talebeyi, eserleriyle de ilim dünyasını etki eden Birgivî asırlarca birçok insanın fikir dünyasını şekillendirmiştir. Genelde eski kuşaktakiler, eğitim çağına gelince ilk dini bilgilerini *Risâle*'sini okuyarak elde ederlerdi. Bu eseri Osmanlı devlet matbaasından çıkan ilk eser olması, sayısız miktarda istinsah edilmesi ve medreselerde okutulmasının yanı sıra kışlalarda da okutulması elbette dikkate şayandır (Martı, 2011: 181).

Birgivî'nin ahlak ile ilgili yazdığı *et-Tarîkatü'l-Muhammediyye* eseri, ahlak kitapları arasında en çok tercih edilen ve geniş kitlelere ulaşabilen nadir eserlerdendir. Konuları itibarıyla her Müslümanı ilgilendiren ve vaazların vazgeçilmez kaynağını teşkil etme özelliğini hala korumaktadır. Bu nadide kitap, hadisten fıkha, tefsirden akâide, ahlâk ve âdâbdan tasavvufa kadar zengin ve sağlam bir literatürden beslenmiş olması ve bütün bunları tek ciltte toplaması eserin kıymetini hep artırmıştır.

et-Tarîka'ya şerh, tercüme, ihtisar ve tahrîc hazırlayan âlimler, aslında Birgivî'nin bıraktığı tesirin başlıca şahitleridir. Anadolu ve Trakya'nın yanı sıra, Mekke, Şam, Bulgaristan, Bağdat ve

Kürt coğrafyasında bu eser üzerinde çalışma yapan âlimlere rastlamak mümkündür. Bu meşhur kitaba ilgi gösteren bu müelliflerin arasında, kazasker İsmetî Efendi, İstanbul kadısı Muhammed el-Halebî, Bağdat kadısı Hammâmî Muhammed Efendi, hümâyûn kütüphanesi müdürü Lübbî gibi resmi görevliler, Seyyah, Hekim Hacı Receb Efendi, Süleyman Fâzıl Efendi ve Tarikatçı Emîr gibi meşhur vaizler, Çatalcalı Hüseyin Efendi ve Manisalı Ahmed el-Hüseyînî gibi müderrisler yer almaktadır (Martı, 2011: 182).

Osmanlı'dan günümüze bakıldığında, Endonezya'dan Suudi Arabistan'a, Suriye'den Lübnan'a, Fransa'dan Bosna'ya, Kazan'dan İran'a ve günümüzdeki birçok İslam ülkesinde Birgivî Mehmed Efendi'nin risalelerinin tahkik ve tahlillerinin yapıpı tercüme edildiği görülmektedir.

İmam-ı Birgivî'nin en çok tanınan bu iki eseri dışında ilim dünyasında kalıcı izler bıraktığı bir diğer alan da konumuz itibarıyla Arap dili ile ilgili yaptığı çalışmalarıdır. Arap olmadığı halde İslam'ın dili olan bu dile sarılan toplumumuz, hangi yaşta olursa olsun, klasik Arap gramerini öğrenirken onun *el-Avâmil*'i, *Izhâru'l-Esrâr*'ı veya sarf ile ilgili olan *Kifâyetü'l- Mübtedîsî* ile tanışmaktadır. Ağır gramer konularını yeni yöntem ve sınıflandırma ve kolay örnekleri ile Arap olmayan öğrencilere hitap eder hale getirmesi, Birgivî Mehmet Efendi'yi dilcilik yönüyle de tanınmasına vesile olmuş ve bu alanda yazdığı eserler onlarca defa basılmıştır (Lekesiz, 1997: 252; Martı, 2011: 183).

3. LÜBBÜ'L-ELBÂB Fİ 'İLMİ'L-İ'RÂB

Bu bölümde İbnü'l-Hâcib'in Osmanlı zamanından günümüze kadar ve hatta günümüzde de bazı ilim merkezlerince okutulan meşhur *el-Kâfiye* isimli kitabının özeti ve *İmtihânü'l-Ezkiyâ*'nın da ana metni olan *Lübbü'l-Elbâb fî 'İlmi'l-İ'râb* hakkında bilgi verilecektir.

3.1. Lübbü'l-Elbâb'ın Müellifi

Kaynaklara göre adı: Abdullah b. Ömer b. Muhammed b. Ali'dir. Nisbeleri ise el-Beyzâvî, eş-Şîrâzî, eş-Şâfi'i'dir. *Beyzâvî*, Beyzâ'ya bağlı demektir. Beyzâ, Şîrâz yakınlarında yer alan büyük bir kasabanın adıdır. *Şîrâzî* ise, Şîrâz'â mensup demektir. Şîrâz, günümüz İran sınırları içerisinde yer alan meşhur bir şehirdir. *Şâfi'i* de Şâfi mezhebine bağlı manasındadır (ez-Ziriklî, 2005: 4/248; el-Hamevî, 2011: 1/628). Şîrâz'ın başkâdılığını yaptığı için "*el-Kâdî*" ve "*Kâdilkudât*" diye de bilinir. Şîrâz'a yakın olan Beyzâ kasabasında dünyaya geldi. Doğum tarihi kesin olarak bilinmemekle beraber İbn Habîb el-Halebî'nin (ö. 779/1377) 100 yıl yaşadığını bildiren rivayeti doğru kabul edilirse hicrî 585 (1189) yılı civarında doğduğu söylenebilir. Çocukluğu Beyzâ şehrinde geçti. Fars atabeği olan babası tarafından başşehir kâdilkudâtlığına tayin edilmesinden sonra ailesiyle birlikte Şîrâz'a gitti ve hayatının çoğunu bu şehirde geçirdi. Fars emîrinin Moğollar'la iyi geçinmesinin bir neticesi olarak Moğol istilâsından kurtulmuş bulunan ve bu sebeple de istilâdan kaçan komşu ülkelerin âlimlerine sığınak teşkil eden Şîrâz'da geniş bir ilmî ortam buldu. Babasından icazet aldıktan sonra herhangi bir ilmî seyahate gerek kalmadan kendi memleketindeki ehl-i sünnet âlimlerinden aklî ve naklî ilimleri tahsil etme imkânı buldu (Yavuz, 03 Nisan 2022). Amelî mezhepte Şâfiî, itikata ise Eş'arî mezhebinin önde gelen âlimlerinden olan Beyzâvî, genel görüşe göre, 685 (1286) yılında Tebriz'de vefat etmiştir (Yavuz, 03 Nisan 2022).

Daha çok tefsir, kelâm, fıkıh, usûl-i fıkıh, nahiv, belâğat ve mantık alanında eserler telif eden Beyzâvî, İslami ilimlerde bir otorite olduğu kabul edilmektedir (Demirci, 2020: 164). Hayatından bahseden birçok müellif, onun yüksek derecede ilmî kabiliyete ve geniş bir kültüre sahip olduğu noktasında görüş birliği içindedir. En önemli eserlerinden sayılan *Envarü't-Tenzil ve Esrâru'Te'vil* kitabı tefsir alanında çok takdir görmüş ve bu eserin pek çok baskısı yapılmıştır. Bu eserin dışında, "*Havâssü'l-Kur'ân*", "*Tavâli'u'l-Envâr min Metâli'i'l-Enzâr*", "*Misbâhu'l-Ervâh*", "*Münthe'l-Münâ fî Şerhi Esmâ'illâhi'l-Hüsânâ*" "*Minhâcü'l-Vüsûl ilâ 'İlmi'l-Usûl, el-Gâyetü'l-Kusvâ fî Dirâyeti'l-Fetvâ*", "*Tuhfetü'l-Ebrâr*", "*Nizâmü't-Tevârîh*" ve "*Risâle fî Ta'rîfati'l-'Ulûm ve Mevzû'âtihâ*" gibi günümüze kadar etkisini sürdüren çok sayıda eser de telif etmiştir. Nahiv ilmine dair telif ettiği eserler de; İbnü'l-Hâcib'in meşhur *Kâfiye*'si üzerine yaptığı "*Şerhu'l-Kâfiye*" şerhi ve yine bu kitap üzerine yaptığı "*Lübbü'l-Elbâb fî 'İlmi'l-İ'râb*" adlı muhtasarıdır (Yavuz, 03 Nisan 2022).

3.2. Lübbü'l-Elbâb fî 'İlmi'l-İ'râb

"Lübb" kelimesi, Sözlükte "öz" çekirdeğin içi anlamlarına gelir (Cürcânî, 1997: 194). Tasavvuf kaynaklarında "kuruntu ve hayal kabuğundan arınmış ve kutsal nurla aydınlanmış akıl" manasına kullanılır. Bunun karşıtı da "Kışr" kelimesidir. Kışr kelimesi kabuk demektir. Tasavvufta; kendisine tecelli eden şeyden dolayı muhakkikin gözünü bozulmaktan koruyan her türlü yanlış bilgi manasında kullanılır (Uludağ, 05 Nisan 2022; el-Ekberî, 2006: 592). Lübbü'l-Elbâb özüdür. İbnü'l-Hâcib'in meşhur "*Kâfiye*" kitabı Arap gramerinde öz kabul edilip eskiden beri

Arapça öğreniminde istifade edilen bir eser olduğundan olmalı ki, Kadı Beyzâvî bu muhtasarını, 'Î'râb İlminde Özün Özü' manasına gelen "*Lübbü'l-Elbâb fî İlmi'l-Î'râb*" diye isimlendirmiştir.

İbnü'l-Hâcib'in, yıllarca Osmanlı medreselerinde ve günümüzdeki bazı Arapça öğreten kurumlarda okutulan '*Kâfiye*'nin muhtasarı olan bu küçük ama muhteva itibariyle büyük olan eser, çok vecîz bir şekilde telif edilmiştir. *Kâfiye*'yi ihtisâr etme yolunu benimseyen Beyzâvî, sadece ihtisârla sınırlı kalmamış, gerekli gördüğü bazı önemli yerlerde değişiklikler yapmış ve eklemelerde bulunmuştur (Yavuz, 03 Nisan 2022). Beyzâvî bu ihtisârı yazarken talebelerin daha rahat ezberlemeleri ve daha faydalı olması için metni kısaltabildiği kadar kısaltmıştır. Detaylara girmemiş örneklendirmelere gerek duymamıştır (el-Birgivi - Kuşadalı, 2021: 176).

Lübbü'l-Elbâb fî İlmi'l-Î'râb isminden Muhammed b. Muhammed es-Esferâyînî (670-747/1271-1346)'nin de bir eseri vardır. Bu eser herhangi bir muhtasar olmayıp, başlı başına nahiv ile ilgi bir kitaptır. Bu isme benzer *Lübâbü'l-Elbâb* adlı bir kitap daha vardır ki, bu da Fars edebiyatında, en eski biyografik eser olarak, Doğu Pers imparatorluğunda on üçüncü yüzyılın başlarında yaşamış Farslı bir tarihçi, filolog ve yazar olan Muhammed Avfi (ö. 625/1232) tarafından yazılmış, çok bilinen bir antolojidir. Kitap, en önemli İranlı şairlerin biyografilerinin derlemesidir.

Beyzâvî'nin *Kâfiye*'ye özet olarak yazmış olduğu *Lübbü'l-Elbâb fî İlmi'l-Î'râb*'ın farklı yerlerde nadir de olsa el yazması nüshası bulunmaktadır. Bu nüshalardan bir tanesi Manisa Akhisar Kütüphanesinde bir diğeri de Ankara İlahiyat Fakültesi Kütüphanesinde bulunmaktadır. İlahiyat Fakültesi Kütüphanesindeki nüshanın, ilk ve son sayfaları ek olarak aşağıda verilmektedir.

3.3. Lübbü'l-Elbâb fî İlmi'l-Î'râb'ın Arapça Metni

İbnü'l-Hâcib'in *el-Kâfiye*'sinin muhtasarı olan ve Birgivi'nin üzerine *İmtihânü'l-Ezkiyâ* ismiyle şerh yazdığı, *Lübbü'l-Elbâb fî İlmi'l-Î'râb*'ın arapça metni:

لُبُّ الْأَبَابِ فِي عِلْمِ الْإِعْرَابِ (لِلْقَاضِي الْبَيْضَاوِي)

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي رَفَعَ الْجَازِمِينَ بِوَحْدَانِيَّتِهِ بِفَضْلِهِ، وَخَفَضَ الشَّاكِينَ وَجَرَّهُمْ إِلَى الْجَحِيمِ بِعَدْلِهِ، ثُمَّ الصَّلَاةَ وَالسَّلَامَ وَالتَّحِيَّةَ وَالرِّضْوَانَ عَلَى خَيْرِ الْأَنْبَاءِ، مُحَمَّدٍ الْمُصْطَفِيِّ وَعَلَى آلِهِ وَصَحْبِهِ الْغُرِّ الْكِرَامِ. الْكَلِمَةُ: مَا وُضِعَ مُفْرَدًا. وَهُوَ حَرْفٌ لَوْ دَلَّ بِذِكْرِ غَيْرِهِ وَإِلَّا فِيعَلٌ لَوْ اقْتَرَنَ وَضْعًا بِأَحَدِ الْأَزْمِنَةِ. وَمِمَّا خُصَّ بِهِ: قَدْ وَالْجَوَازِمُ وَالسَّيْنُ وَالسُّوفَ وَالْمَرْفُوعُ الْبَارِزُ الْمُتَّصِلُ وَالتَّاءُ السَّاكِنَةُ. وَهِيَ لَتَأْ نَيْثٍ مَا أُسْنِدَ إِلَيْهِ وَإِلَّا فَاسْمٌ. وَمِمَّا خُصَّ بِهِ: اللَّامُ وَالْجَرُّ وَالتَّنْوِينُ سِوَى التَّرْتِمِ وَالْإِسْنَادُ إِلَيْهِ وَالْإِضَافَةُ.

الاسم المعرب

الكلام: ما له الإسناد من اسمين أو فعلٍ معه. وهو معربٌ لو اختلف آخره بالعامل ولو تقديرًا وإلا

فمبنيٌّ.

وأنواعه: رفعٌ، نصبٌ، وجرٌّ. فالمفردُ والمكسرُ المنصرفانِ بالضمة والفتحة والكسرة. والمؤنثُ السالم بالضمة والكسرة، وغير المنصرفِ بالضمة والفتحة، والأسماءُ الستةُ لو مكبرةً مضافةً إلى غير الياء بالواو والألف والياء وإلا بالحركات. ومعها: أبي وأخي وحمي وهني وفمي وفي أكثر منه

و فتح الفم أكثر منهما. و ذو يُضاف إلى الجنس و جاء الحركات الثلاث فيها والقصر والتشديد و جاء أحم كدلو حم كدلو و حبء مطلقا.

والمثنى واثنان و كلا مع الضمير بالألف والياء و كلا مع غيره كالعصا. والمذكر السالم و أولو و باب عشرين بالواو والياء. و عصا و غلامى و قاضى سوى نصبه. و قد يسكن فيه كما تحرك جرا للضرورة الشعرية. و مسلمي رفعا و المحكي و لو جملة و المثنى مع ما أوله ساكن رفعا. و الأسماء الستة و الجمع معة مطلقا تقديري.

غير المنصرف: ما به الجمع و لو في الأصل أو في التقدير. و شرطه وزن حجاج و سراويل بغير هاء. و قل صرفه و مثل جوار سوى نصبه كقاض. و قل بجوارى، و ألقا التانيث أو اثنان من العلمية.

والعدل وهو خروجه عن صيغته كجمع وإن تقديرا كعمر. و الوصف الأصلي ولا يعتبر مع العلمية.

والتانيث: لفظيا أو معنويا. و شرطه العلمية. و ذا يؤثر و جوبا لو متحرك الأوسط أو عجمة أو زائدا على الثلاثة الأحرف. و المسمى به لو تانيثه. شرطه الزيادة و لو سميت امرأة بمذكر منع مطلقا. **والعجمة:** و شرطها العلمية في أول استعمالها و الزيادة أو حرك أو وسط. و وزن الفعل ولا يجمع بالعدل. و شرطه ان يختص به أو في أوله زيادة كزيادة الفعل غير قابل للتاء باعتبار السبب كأسود.

والتركيب: و لابد من اسمين والعلمية و عدم الإضافة والإسناد والألف والنون وهو لو في صفة، وإلا فالعلمية و لو إختملت الإصالة جاز كحسان. و الألف الإلحاق المفردة. و شرطه العلمية ولو نُكِر ما فيه علمية مؤثرة صرف إلا نحو أحمر و ينصرف باب أحاد علما لمذكر و لو نُكِر منع، و تنكيره بأن يراد به واحد مما سمي به، أو الصفة المشهورة و تنكير العلم النسبي بها كأسامة. و قل المنع بالعلمية للضرورة، و التصغير يخل بوزن مختص به. **والعدل** و الجمع و النسبة مطلقا إلا بما كانت في مفرده. و حكمه أن لا يُنَوَّن ولا يُكسَّر إلا للتناسب أو الزحاف جوازا أو الضرورة و جوبا. وكذا يُكسَّر باللام أو الإضافة.

المرفوعات

الفاعل: ما أُسند إليه المعروف. و حقه أن يليه، فصَحَّ الإضمار قبله. و لا يتقدم ولا يتعدد ولا يُحذف و عدم القرينة و وقوع مفعوله بعد إلا أو معناها، يُوجب تقديمه و اتصال المفعول بدونه و ضميره به و وقوعه بعد إلا أو معناها. يُوجب تأخيره و جاز حذف عامله مجموعهما لو قرينة، و وجب لو فسّر كأن زيد جاء.

المفعول: ما لم يُسم فاعله، و مفعولٌ نُسب إليه مجهول. و لا يقع المفعول الثاني من باب علمت والثاني والثالث، لو وجد الإلتباس من باب أعلمت، و لا الزمان والمكان والمصدر إلا بزائد، و قعد منسوب إلى مصدره المجهول، و لا مفعول له، و معه. و الأول من باب أعطيت أولى و يجب باللبس. و لو المفعول به تعين وإلا فجميع سواء. و لو إقتضيا ما بعدهما، فلو كان ما بعدها ضميرا منفصلا أو ظاهرا بعد إلا. فيحذف من الأول إلا لو اختلف المضمران رفعا و نصبا كما ضربت إلا إياك و ما سئمتي إلا أنت. و لو ظاهرا غيره أعمل الثاني و أضمر فيه. و المفعول لو ضروريا يظهر خبره و إلا فيحذف. و لو أعمل الأول أضمر فيه. و المفعول على الوجه الأول ولو منع منهما فيظهر.

المبتدأ ما أسند إليه مُنفكاً من العامل اللفظي أو صفةً بعدَ حرفِ النَّفي والإستفهام، وفي نحو أقانم زيدٌ أمران. وقد يُتقدّم أصلاً فَصَحَّ الإضمارُ قبْلَه. ويجبُ تقديمُ المبتدأ لو تَضَمَّنَ ما له الصدرُ كمن أبوك؟ أو كان خبرُه فعله أو بعدَ إلا أو معناها أو مُماثِلُه كبنونا بنوا أبنائنا وبناتنا. و يُحذفُ و يجبُ حذفُ المبتدأ في نحو الحمدُ لله الحميد، و سَمِعُ و زيدُ الخبزَ أَكلُه و يكونُ نكرةً لو يفيدُ كما أحدٌ غيرُ مرزوق، و عبدٌ مؤمنٌ غيرُ مُخلدٍ في النار، و امتعزليّ فيها أم رافضيّ؟ وشرأهرهُما و سلامٌ على أهلِ السنّةِ وللجزءِ وجودٌ

الخبر ما أسند إلى المبتدأ و يُطابقُه لو مُشتقاً و يكونُ جملةً بعائِدٍ، و قد يُحذفُ. و الظرفُ يَتعلّقُ بفعلٍ على الأولى إلا بقرينة. و يَتقدّمُ و يجبُ لو تَضَمَّنَ ما له الصدرُ مفرداً كأيّن زيدٌ، أو خصّصَه، أو كان خبراً عن أنّ أو ضميرُه فيه أو بعدَ إلا أو معناها. و يَتعدّدُ و يجبُ كهُو حُلُوّ خامضٌ. و صحَّ الفاءُ في خبر كلِّ مضافٍ إلى نكرةٍ و الموصولِ بفعلٍ أو ظرفٍ و النكرةِ الموصوفةِ بهما. و يَمْنَعُه لَيْتٌ و لعلّ، و يُحذفُ الخبرُ و يجبُ لو التزمَ في محله غيرُه. كخبر لو لا عامّاً و ما أضيفَ إلى فاعلٍ أو مفعولٍ و بعده و افعَل مضافاً إلى هذا و ما عَطِفَ عليه بواوٍ بِمعنى معَ و ما أقسمَ به صريحاً فيه.

خبرٌ باب إن: ما أسند إلى اسمه و هو كالخبر. و يَتقدّمُ لو ظرفاً.
خبرٌ لا التي لنفي الجنس: ما أسند إلى اسمها. و لا يُتقدّمُ و لو ظرفاً و كَثُرَ حَذْفُه و يجبُ في لغة بني تميم.

اسم ما و لا المشبّهتين بليس: ما أسند إليه يليهما، و (لا) لم يدخل المعرفة والباء في خبرها. و ليست لنفي الحال، فَقَلَّ فيها.

المنصوبات

المفعول المطلق: ما نُصبَ للتأكيد. و لا يَتقدّمُ و لا يَنْتَهي و لا يجمَعُ أو النوع أو العدد. و هو بِمعنى العاملِ و لو حُكِّمًا، و يُحذفُ و يجبُ كفضلاً و أيضاً و حمداً له و لبيك. و ما هو مُثبِتٌ بعدَ نفي أو معناها، دخلَ على ما لا يكون خبره، كأنما أنت ضرباً أو مُكرّرٌ بعده، و ما أُكِّدَ بمضمون جملة ك:له على كذا اعترافاً، أو: أنت قائمٌ حقاً أو ألبتة. و قلّ تعريفُه و تنكيرُها أو فصلَ انزؤه، أو شبيهه به علاجاً بعد ما تَضَمَّنَ صاحبه و ما بمعناه ك:له صوتٌ صوتك.

المفعول به: ما تَعَقَّلُ الفعلُ به. و يَتقدّمُ و يجبُ لو تَضَمَّنَ الصدر، و يَمْتَنِعُ لو العاملُ اسمَ فعلٍ أو مُضافاً إليه. و يُحذفُ و لو نسيّاً ك:يُعطي و عاملُه و يجبُ في سبعة،

الأول: سماعي كأهلاً. و ما أضمِرَ على شريطة التفسير. و ما بعده عاملٌ عمَلٍ في غيره، و أمكّنَ إعماله أو مُناسِبِه نَصَباً لفظاً أو معنى. ك:زيداً حبستُ عليه أو مررتُ به، و نصبُه أولى لو عَطِفَ على فعلية، و لو ذاتٌ و جهين. فالنصبُ مساوٍ، أو ليسَ المفسِّرُ بالصفة أو بعده أمرٌ أو نهْيٌ أو هو بعد النفي و الاستفهام وحيثُ و إذا للشرط، و يجبُ بعدَ الحروفِ التَّحْضِيضِ و الشرط. و الرَّفْعُ أولى في غيرها، أو وُجِدَ أقوى منها، ك:إذا للمفاجأة و أمّا لغير الطلب. و ما حُدِّرَ من ما بعده، و ذا بالواو أو من. و يُحذفُ من ك:إياك أن تحذف، و بابها مع أن و أن قياساً و ما حُدِّرَ منه لو كرّرَ و عاملها بعد. و ما أُغْرِي به مكرراً ك:أخاك أخاك و ما نُصِبَ على الاختصاص ك:نحن، العرب، نفعلُ كذا. و منه ما نُصِبَ على المدح و الذمّ و الترحم. و قد يُنكَّرُ.

وَ مَا تُودِي بِحَرْفِ التَّدَاءِ. وَ يُحَدَفُ هُوَ وَ الْحَرْفُ مِنْ غَيْرِ الْجِنْسِ وَ الْإِشَارَةِ وَ الْمُسْتَغَاثِ وَ الْمُنْدُوبِ. وَ يَجِبُ فِي اللَّهْمِ وَ لَا يُوصَفُ وَ يُبْنَى عَلَى رَفْعِهِ لَوْ مَفْرَدًا مَعْرِفَةً ك: يَا رَجُلَانِ وَيَا زَيْدَ بْنَ عَمْرٍو أُولَى، وَ جُرَّ بِلَامِ الْإِسْتِغَاثَةِ وَ فُتِحَ بِأَلْفِهَا وَ لَا لَامَ. وَ يُنْصَبُ الْمُضَافُ وَ شِبْهُهُ وَ التَّكْرَةُ. وَ تَابِعُ الْمَبْنِيِّ يُرْفَعُ سِوَى التَّأَكِيدِ اللَّفْظِيِّ. وَ مَعْطُوفٍ يَدْخُلُ عَلَيْهِ. وَ الْبَدَلُ لِاسْتِقْلَالِهِمَا إِنْ مَفْرَدًا، وَ لَوْ حُكْمًا لَنْصَبِ الْمُضَافِ يُرْفَعُ وَ يُنْصَبُ وَ يَجِبُ أَيُّهَذَا أَوْ أَيُّهَا أَوْ هَذَا مَعَ ذِي اللَّامِ سِوَى اللَّهِ. وَ يُرْفَعُ مَعَ تَابِعِهِ، وَ ضَمٌّ وَ نُصَبُ يَا تَيْمَ تَيْمَ عَدِيٍّ. وَ جَارَ يَا غُلَامِي وَ يَا غُلَامِي وَ يَا غُلَامَ وَ يَا غُلَامًا وَ بِالْهَاءِ وَقْفًا، وَ كَذَا يَا ابْنَ أُمٍّ وَ يَا ابْنَ عَمٍّ. وَ جَارَ حَذَفَ أَلْفَهُمَا. وَ يَا أَبْتَ وَ يَا أُمَّتَ وَ بِالْأَلْفِ. وَ أَتَى يَا غُلَامَ، وَ بِالضَّمِّ فِيمَا غَلَبَ إِضَافَتُهُ إِلَيْهَا، وَ يُرَخِّمُ، وَ هُوَ حَذَفَ آخِرَهُ وَ غَيْرَهُ ضَرْوَةً. وَ قَدْ يُغَيَّرُ ك: يَا كِرَاءَ، وَ شَرْطُهُ الْعِلْمِيَّةُ زَائِدًا عَلَى الثَّلَاثَةِ أَوْ الْتَاءِ. وَ أَنْ لَا يَكُونَ مُضَافًا وَ لَا مُسْتَغَاثًا وَ لَا مَنْدُوبًا وَ لَا جُمْلَةً. وَ لَوْ مُرَكَّبًا حُذِفَ الْأَخِيرُ. وَ لَوْ فِي آخِرِهِ صَحِيحٌ بَعْدَ مُدَّةٍ أَوْ زَائِدَتَانِ فِي حَكْمٍ وَاحِدٍ زَائِدًا عَلَى أَرْبَعَةٍ ك: أَسْمَاءُ وَ مَنْصُورٌ حُذِفَا وَ إِلَّا فَحَرَفَتْ. وَ مَا نُدِبَ وَ هُوَ الْمُتَّفَجِّعُ عَلَيْهِ مَعْرُوفًا أَوْ بِهِ بَوَا أَوْ يَا. وَ هُوَ كَالْمُنَادَى وَ صَحَّ زِيَادَةُ الْأَلْفِ فِيهِ أَوْ فِيمَا أُضِيفَ إِلَيْهِ، لِالصَّفَةِ فَلَوْ التَّبَسُّؤُ زَيْدٌ مَدَّةً مُنَاسِبَةً، ك: وَ يَا غُلَامِكِيهِ. لَوْ وَقَفَ وَ قَدْ تَحَرَّكَ لِلضَّرُورَةِ.

المفعول له: ما هو باعث، و شرطه تقدير اللام. و جاز لوجوده معه و فاعلها واحد.

المفعول فيه: ما فيه الفعل، و شرطه تقدير في. و يقبل الزمان مطلقًا و المكان مبهما. و هو ما سُمِّيَ بِسَبَبِ خَارِجٍ إِلَّا مَا بَعْدَ دَخَلَتْ وَ مَا بِمَعْنَاهُ، وَ الْمُضْمَرُ لَوْ أُتْسِعَ. وَ جَارَ فِي اللَّازِمِ وَ مَا لَمْ يَتَّعَدَّ إِلَى ثَلَاثَةٍ. وَ يُحَدَفُ عَامِلُهُ وَ يَجِبُ لَوْ فُسِّرَ. وَ يَتَّقَدَّمُ وَ يَجِبُ لَوْ تَضَمَّنَ الصَّدْرَ.

المفعول معه: ما صاحب معمولًا بالواو لو عامله لفظًا. و أمكن العطف جاز، و إن معني و أمكن و جب، و إلا فالنصب. ك: جِئْتُ وَ زَيْدًا وَ مَالِكًا وَ عَمْرًا. وَ لَا يَتَّقَدَّمُ، وَ أَتَى مُنْفَصِلًا.

الحال: نكرة تُوضِّحُ كَيْفِيَّةَ الْعَامِلِ مُسْتَقًّا أَوْ غَيْرَهُ، ك: هَذَا بُسْرًا أَطْيَبُ مِنْهُ رُطْبًا وَ يَقَعُ مَصْدَرًا سَمَاعًا ك: أَتَيْتُهُ رَكُضًا. وَ لَا يَتَّقَدَّمُ الْمَعْنَوِيَّ، وَ ذَا الْمَجْرُورِ إِلَّا لَوْ ظَرْفًا وَ يَتَّقَدَّمُ ذَاهَا، وَ هُوَ الْفَاعِلُ أَوْ الْمَفْعُولُ بِهِ أَوْ كِلَاهُمَا. وَ يُعْرَفُ غَالِبًا وَ يَجِبُ لَوْ نَكْرَةً صِرْفَةً، وَ يَكُونُ خَبْرِيَّةً مَعَ الضَّمِيرِ وَ ضَعْفًا لَوْ اسْمِيَّةً أَوْ الْوَائِ أَوْ كِلَيْهِمَا سِوَى الْمُضَارِعِ الْمُثَبَّتِ، فَإِنَّهُ بِالضَّمِيرِ وَ لَزِمَ الْمَاضِي الْمُثَبَّتَ قَدْ. وَ قَدْ يُفَدَّرُ فِيهِ وَ يُحَدَفُ عَامِلُهَا وَ يَجِبُ فِي الْمَوْكَدَةِ لَوْ قَرَّرْتَ اسْمِيَّةً ك: زَيْدٌ أَبُوكَ عَطُوفًا. وَ يَقَعُ اسْمِيَّةً وَ لَا تُصَدَّرُ بِالْوَاوِ.

التمييز: نكرة، يُزِيلُ الْإِبْهَامَ الْوَضْعِيَّ عَنْ ذَاتِ مَذْكَورَةٍ أَوْ مَقْدَرَةٍ. فَالْأَوَّلُ مَقْدَارٌ غَالِبًا مِنَ الْعَدَدِ وَ سَيَّاتِي. وَ الْكَيْلِ وَ الْوِزْنِ وَ الْمِسَاحَةِ وَ الْمِقْيَاسِ فَيُفْرَدُ لَوْ قُصِدَ بِهِ الْجِنْسِيَّةُ وَ إِلَّا فَيُطَابِقُ مَا قُصِدَ. وَ لَوْ بِالِتَّنْوِينِ أَوْ بِنُونِ التَّنْوِينِ وَ الْجَمْعِ. جَارَتْ الْإِضَافَةُ، وَ عَنْ غَيْرِهِ ك: خَاتَمٌ فَضَةٌ وَ الْجُرُّ أَكْثَرُ. وَ الثَّانِي عَنْ نَسْبَةٍ، ك: طَابَ زَيْدٌ نَفْسًا وَ يُعْجِبُنِي طَيْبُهُ أَبًا. وَ مَا صَلَحَ لِذَاتِهِ صَلَحَ لِمُتَعَلِّقَةٍ، فَإِنَّهَا لِذَاتِهَا وَ تُطَابِقُهُ. وَ تَحْتَمِلُ الْحَالَ وَ مَا لَمْ يَصْلُحْ فَلَهُ وَ ذَانِ فِيهِمَا كَمَا ذَكَرَ. وَ لَا يَتَّقَدَّمُ.

المستثنى متصل: هو اسم ما عُلِمَ دُخُولُهُ وَ خَرَجَ بِبَابِ الْإِلَاءِ. وَ مُنْفَصِلٌ وَ هُوَ مَا بَعْدَهُ وَ عُلِمَ عَدَمُهُ وَ إِلَّا قِصْفَةً. وَ قَدْ يُحَدَفُ وَ يُنْصَبُ لَوْ مُقَدَّمًا أَوْ مُنْقَطَعًا، وَ قَدْ يُرْفَعُ فِي تَمِيمٍ أَوْ بَعْدَ لَيْسَ، وَ لَا يَكُونُ وَ مَا خَلَا وَ مَا عَادَا وَ عَدَا وَ خَلَا. وَ قَدْ يُجْرُ بِهُمَا أَوْ فِي مَوْجِبٍ ذُكِرَ فِيهِ الْمُسْتَثْنَى مِنْهُ، فَلَوْ فِي غَيْرِهِ مَعَهُ. فَالْبَدَلُ أُولَى مِنَ النَّصَبِ وَ لَوْ تَعَذَّرَ الْبَدَلُ عَلَى مَحَلِّهِ ك: لَا أَحَدَ فِيهَا إِلَّا زَيْدٌ. وَ مَعَ عَدَمِهِ يُعْرَبُ بِإِعْرَابِهِ مَا لَمْ يُكْرَرْ. فَيُنْصَبُ أَحَدُهُمَا وَ يَكُونُ فِيهِ لَوْ يَفِيدُ. وَ يُجْرُ بِسِوَى وَ سِوَاءِ. وَ هُمَا ظَرْفَانِ مَنْصُوبَانِ. وَ حَاشَا وَ قَلَّ

التَّصَبُّ به ولاسيما. وجاز الرفع فيما. و قلَّ النَّصَبُ و غير و هو صفةٌ، و يُعْرَبُ فيه، فأعرابه على التفصيل.

خبر باب كان: المسند إلى اسمه، و هو كالخبر و يُحذف عامله. ك: انْ خَيْرًا فخيرٌ. و فيه وجوه و يجب ك: إما أو أمّا أنت أي: لأن كُنت.

اسم باب إن: معموله المسند إليه. و لا يُحذف إلا للضرورة.

المنصوب بلا التي لنفي صفة الجنس: المسند إليه يليها نكرة مضافاً أو مُشَبَّهًا به، فلو مفرداً بُني على نصبه، و لو مَفْصُولًا أو مَعْرِفَةً و إنْ مُفْرَدًا رُفِعَ و كُرِّرَ. و كَثُرَ حذفه في: لا عليك و في لا حول و لأقوة. و لا تغير الهمزة. تأثيرها بخلاف الجار، و تُفيد الاستفهام و التمني والغرض.

و نعتُ المبني مفرداً يليه. يُبنى و يُرْفَعُ و يُنصَبُ و إلا فالإعراب. و يُعطف على لفظه و محله و البواقي كتوابع المنادى. و جاز لا أخلأه بلا فصل بينهما لا فيها للتشبيه. و شاع البناء.

خبر ما و لا المشبهتين بليس المسند إلى اسمهما. و لا يعملان في تميم و يبطل بتقديمه و زيادة إن، و إنتقاض النفي بالأل. و لو عطف بموجب رفع و إلا نُصِبَ أو جُر.

المجورات

المضاف إليه: ما نُسب إليه بالجار المقدر المؤثر. و شرطها كون المضاف بلا تنوين مقدرًا و ما يقوم مقامه بها، و هي لفظية لو صفة مضافة إلى معمولها و تُفيد التخفيف، فيوصف النكرة بها. و صح الضاربا زيد دون الضارب إلا لو مُنصلاً أو ذو اللام أو مضافاً إليه و إلا فالمعنوية و شرطها تنكير المضاف، و تُفيد تعريفه بالمعرفة إلا مثلاً و غيراً و شبههما ما لم يشتهر. و تُفيد تخصيصه بالنكرة و يُقدَّر لو صدق عليه و إلا فاللام.

و لا يُضاف صفة إلى موصوفها و بالعكس و لا الشيء إلى مثله. و أول نحو أخلاق ثياب و مسجد الجامع و قيس قفة. و لا يجوز إضافة المضاف مرة أخرى، و لا تقديم المضاف إليه، و لا الفصل بينهما إلا بالظرف للضرورة و يُحذف هو و المضاف. و يُعرب بإعرابه عند اللبس، و مجموعهما. و يكسر الصحيح والملحق به با الياء. و هي مفتوحة أو ساكنة. و تثبت الألف و هذيل قلب ياء إلا التننية و تُندغم الياء و الواو فيها و تُفتح.

التابع: ما تبع سابقه في الإعراب. و لا يتقدم إلا العطف للضرورة.

وهو النعت لو دل على ما فيه و تبعه في التعريف و التنكير و الإفراد و التننية و الجمع و التذكير و التأنيث أو في متعلقه، و تبع في الأولين و كالفعل في الباقي. و يُخصص أو يوضح، و يأتي لمجرد التناء و الذم و التأكيد و المنسوب و ذو نعت مطلقاً، و أي لنكرة لمدحها و الجنس لهذا و هذا لعلم أو مضاف إلى علم أو إلى ضمير أو إلى مثله خاصاً. و يوصف النكرة بالخبرية بعائد. و المضمرة لا يقع صفة و لا موصوفاً. و ذا أعرف أو مساو. و وصف باب هذا بذي اللام لإبهامه، و يُحذف الموصوف و يجب، ك: الفارس و الصاحب.

وعطف: لو مع عاطفة و يُعطف على المجرور بلا فاصل. و الضمير المجرور بالجار و المرفوع المتصل بفاصلة، و لو بعدها إلا للضرورة. و معمولي عاملين لو قدم المجرور عليهما فيهما و هو في حكمه فلا يصح ما زيد قائماً أو بقائماً، و لا ذاهباً عمرو إلا برفعه.

و تأكيد: لو يُثبته وهو لفظي لو كُرِّرَ الأوَّلُ أو أتى بِمُرَادِفِهِ، و جَرَى في كُلِّ لفظٍ. وهو معنويٌّ
نفسه و عينه و هما باختلاف الصيغ والضمير.

و يُوكِّد الضميرُ المرفوعُ المتصلُ بهما. لو أُكِّدَ بِمُنْفَصِلٍ و كُلٌّ وهو بالضمير. و أجمعُ و أكتعُ
و أبتعُ و أبصعُ، و هُنَّ بالصيغ. و التثنية لا تُذكَرُ بِدُونِهِ و لا يَتَقَدَّمُ و يُوكِّدُ بِكُلِّ و أجمع ما يُفترقُ و لو حُكِّمًا
غَيْرَ المثنى و كِلَا و كُلُّمَا و هُمَا له و لا يُوكِّدُ النكرةُ بهما، و لا المظهرُ بالمضمر، و يُوكِّدُ المضمرُ بهما.
و بدل لو هو المقصودُ. و هو بدلُ كُلِّ لو عينه و بعضُ جزءه. و اشتمالُ لودلَّ عليه إجمالًا بغيره و
إلا فَعَلَطِ. و لو أُبدِلَ نكرةٌ من معرفةٍ فالنعتُ ظاهرٌ من مضمرٍ كُلاَّ إلا من غائبٍ.

و عطف بيان: لو يوضحه غير صفةٍ و يظهر الفرقَ بينهما في يا هذا زيدٌ و التاركُ البكريُّ بشرٍ.

الأسماء المبنيات:

و ألقابُه ضمٌّ و فتحٌ و كسرٌ و وقفٌ.

المضمرُ ما وُضِعَ لِمُنْكَكِمِ أَوْ مُخَاطَبِ أَوْ غَائِبِ تَقَدَّمَ ذِكْرُهُ، و إن معنَى. وهو مُنْفَصِلٌ لو اسْتَقَلَّ و هو
مرفوعٌ ك: أنا إلى هُنَّ، و منصوبٌ ك: إِيَّاي، و إلا فمتصلٌ و هو مرفوعٌ ك: ضربتُ و يَسْتَنِرُ في الصفةِ
مطلقًا و الماضي للغائبِ و الغائبةِ و المضارعُ لَهُمَا. و للمتكلمِ و للمخاطبِ، و منصوبٌ ك: ضربني و
مَجْرورٌ ك: لى. و يَنْفَصِلُ لو قَدِّمَ أَوْ فُصِّلَ بِأَلَا و لو مُقَدَّرًا أَوْ أُسْنِدَ إِلَيْهِ مَا جَرَى على غيرِ صاحبه. و لو
فِعلاً جازَ أَوْ عامِلُهُ حَرْفًا و هو مرفوعٌ أَوْ معنويًّا أَوْ مَحذوفًا. ولو اجْتَمَعَا غيرَ مرفوعين فلو أحدهما
أَعْرَفَ و قُدِّمَ فَجازَ في الأخيرِ و إلا فالانفصالُ. و هو أُولَى في خبرِ بابِ كانَ. و الأَكْثَرُ: لو لا أنا،
و عَسَيْتُ، و أتى: لولايَ و عسايَ. و يَجِبُ نونُ الوقايةِ مَعَ الياءِ في الفِعْلِ مَجْرَدًا عن نونِ الإعرابِ، و
يَجُوزُ معها و مع لُدُنْ و بابُ إنَّ و يَخْتارُ في لَيْتَ و مِنْ و عن و قد و قطبٌ. و لعلَّ عكسها.

و يسبقُ الجملةُ ضميرُ الشأنِ. و هو غائبٌ يُفَسِّرُ بِهَا و لا يَقَعُ مَنبُوعًا و يُخْتارُ تَأْنِيثُهُ لو فيها مؤنثٌ
عمدةٌ و اتصاله و استنائه و غيرُهُما على حَسَبِ عامِلِهِ. و قَلَّ حذفُ المنصوبِ و يَجِبُ مَعَ أنْ و يَقَعُ بين
المبتدأ و الخبرِ. و لو عامِلٌ ضميرُ الفِصلِ. و هو والخبرُ حينئذٍ، و هو حرفٌ و يَدْخُلُهُ لأمُ الإبتداء. و قد
يُخْبِرُ عنه بما بعده.

أسماءُ الإِشارةِ : ذا للمذكَرِ و ذانِ و ذينِ نَصْبًا و جرًّا لِمُثْنائِهِ. و تا و تى و تيه و تيهى و ذه و ذهى و ذى
للمؤنثِ، و تان و تين لِمُثْنائِهِ. و أولاءٍ لَجَمْعِهِما. و أتى مثنائهما بالألفِ مُطلقًا. و يَدْخُلُ الهاءُ للتَّنْبِيهِ و ما لَمْ
يَلْحَقِ اللامُ. و يَقَعُ بَيْنَهُمَا الفِسمُ و الضميرُ المرفوعُ المُنْفَصِلُ. و قَلَّ غيرُهُما، و يَتَّصِلُ حرفُ الخِطابِ
فَيَصِيرُ خمسةً و عشرينَ. و جازَ إفرادُهُما مُطلقًا. و هي باللامِ و الكافِ و النونِ المُشْتَدَّةِ في التَّنْبِيهِ لِلْبَعِيدِ،
و بالهاءِ و الكافِ للمتوسِّطِ و بغيرها للقريبِ. و تَمَّ و هنا و هُنَّا للمكانِ.

الموصولُ: ما لا يَصِيرُ جُزْءًا إلا بِجُمْلَةٍ خَبَرِيَّةٍ وَعَائِدِ. و حُذِفَتْ مِنَ اللَّتْيَا وَالتِّي، و كَثُرَ حذْفُهُ

مفعولًا.

و هو الَّذي وَالتِّي، و جاء حذفُ الياءِ و حَرَكَةُ ما قَبْلَهُما. و اللذانِ و اللتانِ بالألفِ و بالياءِ و الأولى و الّذينِ و
هما لأولى العِلْمِ خَاصَّةً، و جاء حذفُ نونِها، و جاء الذَّونِ و اللاءِ و اللايِ و اللايِ و اللائيِ و اللاتِيِ و اللواتِيِ
و الألفُ و اللامُ. و صلَّتهُ اسمُ الفاعِلِ و المفعولُ يُسَبِّكانِ مِنَ الفِعْلِيَّةِ و لو أُخْبِرَ بِهَا صُدِرَتْ. و جُعِلَ ضميرُها
محلَّ المخبرِ عنه و أُجْرَ خَبَرًا و لو تَعَدَّرَ تَعَدَّرَ الإخبارُ كضميرِ الشَّانِ و الموصوفِ و الصِّفَةِ و المُضَافِ
و المصدرِ العامِلِ و الحالِ و التَّمْيِيزِ و الضميرِ لغيرها و ما اشتمَلَ عليه.

و(ما)استفهامية. و يُحذف ألفها مع الجار و يُقْبَلُ هاءٌ ك:مَه، وشرطيةٌ و موصوفةٌ و تامَّةٌ و صفةٌ و (مَنْ) و هي إلا في التَّامِ والصفة. و خُصَّتْ مَنْ بِمَا يَعْلَمُ و ما بِمَنْ لا يعلم. و يَقَعان على الواحد، والمذكر وغيرهما، و لفظهما مذكَّرٌ والحملُ عليه أكثرُ. و لا يَقَعان موصولتين و موصوفتين. وأيٌّ و آيةٌ و هو ك:من. و يُعْرَبُ ما لم يُحذف صدرُ حشوه و لا يلي الفعل إلا المستقبل. و(ذا) بعد ما للاستفهام، ك: ما ذا صنعت ؟ و هو إما بمعنى ما الذي فالرَّفْعُ أولى في جوابه أو أي شيء، فالنَّصْبُ أولى و ذو الطائفة وقد يُعْزَبُ في التذكير والإفراد و غيرهما.

أسماء الأفعال: ما بمعنى الأمر أو الماضي، ك:رُوِيَ و هيهات وفعالٍ من الثلاثي بمعنى الأمر قياسيٌ و فعالٍ صفةٌ و مصدرٍ معرفةٌ و علمٌ للاعيان مؤنثاً مبنياً. و ذا يُعْرَبُ في لغةٍ تميمٍ إلا ما آخره راءً.

الأصوات: ما حُكِيَ به صوتٌ ك:طَقُ أو صوتٌ للبهائم ك:هَج.

المركبات: ما رُكِبَ بلا نسبةٍ فلو اشتمل الأخير ك:بابِ حَادِي عَشَرَ إلا اثني عشرَ وإلا أُعْرِبَ. و قد يُعْرَبُ مضافاً إلى الثاني صرفاً أو مُنَع.

الكنايات: كَيْتٌ و زَيْتٌ لِلْقِصَّةِ و كَذَا و كَمْ لَلْعَدَدِ و مُمَيَّرٌ كَمْ الاستفهامية منصوبٌ مفردٌ، و الخبرية مجرورٌ مفردٌ و مجموعٌ. و قد يُحذفان و يدخلُ من فيهما و يَجِبُ لو فُصِّلَ بفعلٍ متعدي. و يُصَدَّران و يقعُ كلاهما مجروراً بالجارٍ و منصوباً بعده. قد اشتغل به و جازَ على شريطة التفسير و إلا فمرفوعٌ خبرٌ لو ظرفاً و إلا فكلٌ مبتدأ. وكذا الأسماء الاستفهام والشرط.

الظروف: وهو مستقرٌ لو تعلقَ بِعَاطِفٍ حُذِفَ وإلا و لم يكن فالظرف لغو. منها ما قُطِعَ إضافته ومثله لا غيرٌ و ليس غيرٌ و حسب. و منها حيثٌ و يُضَافُ إلى الجملة أكثرُ (إذا) للزمان المستقبل ولو دَخَلَ إذا غيره و يَأْتِي إذا له، و فيها معنى الشرط ولذا أُختِيرَ مَعَهَا الفعل. و قد يَتَجَرَّدُ للظرفية و يُستعملُ اسماً. و جاء للمفاجأة فيدخلُ المبتدأ غالباً، و إذا للزمان الماضي و إن دخلَ غيره و يدخلُ الجملتين و أتى إذا للمفاجأة استفهاماً و شرطاً للمكان. و متى فيهما. و أيان استفهاماً للزمان المبهم. و كيف استفهاماً للحال و مذ و منذ إما بمعنى أولِ المدة فيليهما المفردُ المعرفةُ أو جميعها فليليهما الزمانُ وقد يدخلان الفعلُ والمصدرُ وإن مخففةً وإن مثقلةً و هو مخبرٌ عنه بما بعده. و منها لدى و لدنٌ و لدنٌ و لدنٌ و ولد و ولد و ولد. و قطٌ لوقتِ الماضي و عوضٌ للزمانِ المستقبل. و جازَ الفتحُ في الظروفِ الجملة. واذ و كذا مثل و غيرمع ما وإن و أن.

المعرفة: ما فيه إشارةٌ إلى مُعَيَّن. و هي الضميرُ المتكلم، فضميرُ المُخاطَبِ الغائب،

فالأعلام، فالمُبْهَمَاتُ، فالمَعْرِفُ بِاللَّامِ و بِالْبِنْدَاءِ و المضافِ إلى أَحَدِهَا ك:هو. والعلمُ مالا يَتَنَاوَلُ غيره بوضعٍ واحدٍ. وهو بِاللَّامِ لو نُثِّيَ أو جُمِعَ أو سُمِيَ بِهَا غيرَ صِفةٍ و مصدرًا أو غَلَبَ بِهَا. و جازَ لو سُمِيَ بِهَا أو بِدُونِهَا صِفةً و مصدرًا. ولو جُعِلَ مَبْنِيٌّ عَلَماً لَهُ، فالحكاية. و قد يُعْرَبُ و لو لغيره فالإعرابُ.

والتكرة: ما سِوَاهُ.

المؤنث: ما فيه التاء مُقَدَّرًا و الألفُ مَقْصُورَةً أو مَمْدُودَةً. و المذكر: ما عَدَاهُ. وهو حَقِيقِيٌّ لو بَارَأَهُ ذَكَرٌ مِنَ الْحَيَوَانِ و إلا فَلَفْظِيٌّ ولو أُسْنِدَ المُشْتَقُّ إلى ضميرِ المؤنثِ مُطْلَقًا سِوَى نحوِ طَلْحَةَ، أو الْحَقِيقِيَّ بلا فَصْلِ فَالتَّاءِ، و جازَ في غيره سِوَاهُ وكذا ظَاهِرُ الجَمْعِ مُطْلَقًا سِوَى جَمْعِ المذكرِ السَّالِمِ و ضميرُ جَمْعِ المذكرِ العَاقِلِ سِوَاهُ ضميرُ فَعَلَتْ و فَعَلُوا و جَمْعِ المؤنثِ فَعَلَتْ و فَعَلْنَ.

أسماء العدد: أصولها واحدٌ إلى عشرةٍ، و تَمِيمٌ يَكْسِرُ شِبِينَهَا. و مائةٌ و ألفٌ و ثلاثةٌ إِلَيْهَا بِالتَّاءِ لِمُذَكَّرٍ و بِدُونِهَا. و ثلاثةٌ عَشَرَ إِلَى تِسْعَةِ عَشَرَ لِلْمُذَكَّرِ وَثَلَاثَ عَشْرَةَ إِلَى تِسْعَ عَشْرَةَ لِلْمُؤَنَّثِ. وَبَابُ عَشْرِينَ مُسْتَعْمَلٌ فِيهَا وَ يُعْطَفُ الْأَكْثَرُ عَلَى الْأَقَلِّ إِلَى تِسْعَةِ وَ تِسْعِينَ وَ مائةٌ و ألفٌ و مائَتَانِ و أَلْفَانِ وَهُوَ بَعْكُسِيهِ، وَلَوْ اللَّفْظُ دُونَ الْمَعْدُودِ أَوْ بِالْعَكْسِ قَالِ أَحْسَنُ رَعَابِيَهُ. وَ فِي ثَمَانِي عَشْرَةَ الْفَتْحُ وَالسُّكُونُ وَالْحَذْفُ، وَضَعْفٌ مَعَ فَتْحِهَا. وَ لَا مُمَيِّزَ لِوَاحِدٍ وَاثْنَانِ، وَ مُمَيِّزُ الثَّلَاثَةِ إِلَيْهَا مَخْفُوضٌ مَجْمُوعٌ. وَ أَنْ مَعْنَى إِلَّا فِي ثَلَاثِمِائَةٍ إِلَى تِسْعِمِائَةٍ. وَ مُمَيِّزُ أَحَدَ عَشَرَ إِلَى تِسْعَةِ وَ تِسْعِينَ مَنْصُوبٌ مُفْرَدٌ وَمِائَةٍ وَأَلْفٍ وَ تَثْنِيَّتُهُمَا وَ جَمْعِهِ مَجْرُورٌ مُفْرَدٌ. وَ الْمَفْرَدُ مِنَ الْمُتَعَدِّدِ بِاعْتِبَارِ تَصْيِيرِهِ. الثَّانِي إِلَى الْعَاشِرِ لِأَعْيُنِ كَثَاثَةِ اثْنَيْنِ. وَ حَالِهِ الْأَوَّلُ إِلَيْهِ وَ الْحَادِي عَشَرَ إِلَى التَّاسِعِ عَشَرَ، وَ لِانْتِهَاءِ لَهُ ك: حَادِي عَشَرَ أَحَدَ عَشَرَ أَوْ حَادِي أَحَدَ عَشَرَ. يُعْرَبُ الْأَوَّلُ حِينِذٍ.

المتنى: ما كان في آخره ألفٌ و ياءٌ و فتَحٌ ما قَبْلَهَا وَ نُونٌ كُسِرَتْ لِيُفِيدَ أَنَّ مَعَهُ مِثْلَهُ. وَ يُحَذَفُ نُونُهُ بِالِإِضَافَةِ وَ التَّاءِ فِي خُصِيَانِ وَ الْيَانِ.

المجموع: ما دلَّ على إفرادِ بحروفٍ مفردةٍ. و لَوَاعْتِبَارًا بِتَغْيِيرِ مَا وَ لَوِ تَقْدِيرًا ك: نِسْوَةٌ وَ قُلُوكٌ وَ هُوَ مُكَسَّرٌ لَوْ غُيِّرَ وَ إِلَّا فَصَحِيحٌ مُذَكَّرٌ لَوْ فِي آخِرِهِ وَ أَوْ أَوْ يَاءٌ حُرْكَ مَا قَبْلَهُمَا بِجِنْسِيَّتِهِمَا. وَ نُونٌ فَتَحَتْ لِيُفِيدَ أَنَّ مَعَهُ أَكْثَرَ مِنْهُ، وَ حُذِفَ نُونُهُ بِالِإِضَافَةِ. وَ شَرْطُهُ أَسْمًا أَنْ يَكُونَ مُذَكَّرًا عَلَمًا عَالِمًا وَ صِفَةً أَنْ يَكُونَ مُذَكَّرًا عَالِمًا وَأَنْ لَا يَكُونَ مُؤَنَّثًا فَعَلَاءً وَ لَا فَعْلَى، وَ لَا يَسْتَوِيَانِ فِيهَا ك: جَرِيحٌ.

وَمُؤَنَّثٌ لَوْ فِي آخِرِهِ أَلْفٌ وَ تَاءٌ. وَ شَرْطُهُ لَوْ مُفْرَدُهُ صِفَةً بِالْوَاوِ وَ النُّونِ، أَنْ كَانَ وَ إِلَّا فَشَرْطُهُ التَّاءُ إِلَّا جُمِعَ. وَ الصَّحِيحُ وَ أَفْعَالٌ وَ أَفْعُلٌ وَ أَفْعَلَةٌ وَ أَفْعَلَةٌ لِلْقَلَّةِ وَ غَيْرُهَا لِلْكَثْرَةِ.

المصدر: يَعْمَلُ كَفِعْلِهِ عَمَلًا مُطْلَقًا مَا لَمْ يَكُنْ مُطْلَقًا. لِأَنَّ الْعَمَلَ لِفِعْلِهِ إِلَّا لَوْ بَدَلًا، وَ مَعْمُولُهُ يَتَقَدَّمُ لَوْ ظَرْفًا، وَ لَا يُضْمَرُ فِيهِ. وَ جَازَ حَذْفُ فَاعِلِهِ وَ إِضَافَةُ إِلَيْهِ وَ إِلَى الْمَفْعُولِ. وَ قَلَّ إِعْمَالُهُ بِاللَّامِ.

اسم الفاعل: يَعْمَلُ كَفِعْلِهِ بِمَعْنَى الْحَالِ أَوْ الْإِسْتِفْهَامِ. وَاعْتَمَدَ عَلَى الْمُبْتَدَأِ أَوْ ذِي الْحَالِ وَ الْمَوْصُوفِ أَوْ الْإِسْتِفْهَامِ أَوْ حَرْفِ النَّفْيِ أَوْ النَّدَاءِ. وَ يُضَافُ مَعْنَى لَوْ بِمَعْنَى الْمَاضِي. وَ لَوْ مَعْمُولٌ قُدِرَ فِعْلٌ وَ بِاللَّامِ يَسْتَوِي الْجَمِيعُ وَ كَذَا الْمُبَالَغَةُ وَ اسْمُ الْمَفْعُولِ وَ الْمَجْمُوعُ جَازَ حَذْفُ النُّونِ بِالْعَمَلِ مُعْرَفًا.

الصفة المشبهة: تَعْمَلُ كَفِعْلِهَا مِنْ غَيْرِ اشْتِرَاطِ زَمَانٍ لَوَاعْتِمَدَتْ، وَ هِيَ بِاللَّامِ أَوْ مُجْرَدَةٌ وَ الْمَعْمُولُ بِاللَّامِ أَوْ مُضَافٌ أَوْ مُجْرَدٌ وَ هُوَ مَرْفُوعٌ أَوْ مَنْصُوبٌ عَلَى التَّشْبِيهِ بِالْمَفْعُولِ فِي الْمَعْرِفَةِ وَ التَّمْيِيزِ فِي غَيْرِهَا، أَوْ مَجْرُورٌ فَيَصِيرُ ثَمَانِيَةَ عَشَرَ وَ إِمْتِنَاعَ مِنْهَا الْحَسَنُ وَ جِهَهُ وَ مَا فِيهِ ضَمِيرٌ أَحْسَنُ وَ ضَمِيرَانِ حَسَنٌ وَ إِلَّا فَصَحِيحٌ، وَ لَوْ رُفِعَ بِهَا فَلَا ضَمِيرَ فِيهَا وَ إِلَّا فَضَمِيرٌ مُطَابِقٌ لِلْمَوْصُوفِ وَ الْفَاعِلُ وَ الْمَفْعُولُ اللَّازِمَانِ.

وَالْمَنْسُوبُ كَهَيِّ.

اسم التفضيل قِيَّاسُهُ لِلْفَاعِلِ. وَ قَدْ جَاءَ سَمَاعًا لِمَفْعُولِ ك: أَشْهَرُ. وَ يَسْتَعْمَلُ بِاللَّامِ فَيُطَابِقُ أَوْ يَمُنُّ فَهُوَ مُفْرَدٌ مُذَكَّرٌ أَوْ إِضَافَةٌ فَلَوْ لِلزِّيَادَةِ عَلَيْهِ، وَ شَرْطُهُ دَخُولُ فِيهِ. جَازَ الْمُطَابِقَةُ وَ الْإِفْرَادُ مَعَ التَّذْكِيرِ وَ إِلَّا فَيُطَابِقُ وَ يَعْمَلُ فِي مَظْهَرِ الرَّفْعِ فِي نَحْوِ مَا رَأَيْتُ رَجُلًا أَحْسَنَ فِي عَيْنِهِ الْكُحْلُ مِنْهُ فِي عَيْنِ زَيْدٍ. وَ جَازَ مِنْ X عَيْنِ زَيْدٍ وَ كَعَيْنِ زَيْدٍ أَحْسَنَ فِيهَا الْكُحْلُ.

باب الافعال

الفعل الماضي : ما دلَّ على مَضَى. وبُنِيَ على الفتح ما لم يَلْحَقْهُ الواو، لِأَنَّهُ يُضْمُّ، والضميرُ المُتحرِّكُ المرفوعُ، لِأَنَّهُ يَسْكُنُ.

المضارع : ما دلَّ على الحَالِ والإِسْتِقْبَالِ. و هو معربٌ منه لو لم يَتَّصِلْ به نونُ التَّكْيِيدِ، وجمعُ المؤنَّثِ و إعرابه: رفعٌ، ونصبٌ، وجرمٌ، فالصَّحِيحُ المفردُ سِوَى الحَاضِرَةِ بالضَّمِّ والفتحة لَفْظًا، والسَّكُونِ، وغيرُه بالنُّونِ وحذفِها، والمُعْتَلُّ بالألفِ بالضَّمِّ والفتحة تَقْدِيرًا والحذفِ والمُعْتَلُّ بغيره بالضَّمِّ تَقْدِيرًا، والفتحة لَفْظًا، والحذفِ . و يُرْفَعُ لو جَرَدَ عن النَّاصِبِ والجَازِمِ.

ويُنصَبُ بِأَنَّ التِّيَ بَعْدَ العَلَمِ مَخْفَفَةٌ وَالظَّنُّ يَحْتَمِلُ المَخْفَفَةَ. و بِلَنْ و هِي لِئَنِّي المُسْتَقْبَلِ. و إِذَنْ و لم يكن فعله معمولًا لما ما قبلهما. ولو بعد الفاءِ والواوِ جازَ بينهما بالقسمِ، والدُّعَاءِ، والنِّدَاءِ خاصَّةً. وكي و هِي لِلسَّبَبِيَّةِ و أن مُقدَّرَةٌ بَعْدَ حَتَّى لو مستقبلاً بالنسبة الى ما قبلها، وهي بمعنى كي أو إلى، فلو قُصِدَ الحَالُ و لو حكايةً يرفعُ و يجبُ السَّبَبِيَّةِ و لامِ كي و لامِ الجُودِ، و تا لكانَ، و الفاءِ لو للسَّبَبِيَّةِ. و الواوِ لو للجمعيَّةِ و ما قبلهما : أمرٌ أو نهْيٌ أو نفيٌ أو تمنٍّ أو عرضٌ أو استفهامٌ أو لوبمعنى إلى أو إلا، العاطفةُ لو المعطوفُ عليه اسمًا و جازَ إظهارُ أن معها و مع لامِ كي و يجبُ مع لا بعد اللامِ. و يُجَزَّمُ بلم و لما و هما للقلبِ و تا للإِسْتِغْرَاقِ. و جازَ حذفُ فعلِها، و لامِ الامرِ و به يُطلَبُ الفعلُ، و قد تُحذفُ للضَّرُورَةِ، و قد يُفتحُ، و جازَ السَّكُونُ بِدُخُولِ الواوِ، و الفاءِ، و ثمَّ، و {لا} النهي، و به يُطلَبُ التركُّ.

و كَلِمَةُ المُجَازَاةِ و هي: إنَّ، مَهْمَا، واذمًا، وحيثما، وآنِي، وابنِ، ومتي، و من، و ما، و اي، و قَلَّ مع كَيْفَمَا، و اذا، و يُجَزَّمُ ب إن م قدرة سِوَى النفي، لو قُصِدَ السَّبَبِيَّةِ، و الكَلِمُ الجازِمةُ تُدخِلُ الفِعلينِ لِسَبَبِيَّةِ الاوّلِ و مسببِيَّةِ و جهانِ، و لو المسببِ ماضِيًا بلا (قد) لفظًا أو معنًى، لم تجزِ الفاءُ، و لو مضارعًا ب(لا)، أو مثبتًا، فيجوزُ و الا فواجبةٌ، و تقعُ اذا مع الاسميَّةِ، موقِعَها.

الأمر بالصيغة: ما يُطلَبُ به مأخذهُ من المُخاطَبِ بِحذفِ التَّاءِ، و بُنِيَ على السَّكُونِ.

فعل ما لم يسم فاعله: ما نُسِبَ الي المفعولِ.

اللازم والمتعدي: والفعلُ لو تَوَقَّفَ تَعَفُّلُهُ على مُتَعَلِّقٍ فَمُتَعَدٍّ وَا لا فغيرُهُ، و قد يَتَّعَدَى الى اثنين ك: أعطى و علم، و الى ثلاثة ك: اعلم و أرى و أنبأ، و نبأ، و أخبر، و حدثت، و المفعولُ الاوّلُ لها ك مفعول: أعطيتُ، و الثاني و الثالث ك مفعولي: علمت.

أفعال القلوب : و هي ظننتُ و حسبتُ و خلنتُ و زعمتُ و علمتُ و رأيتُ و وجدتُ. تَنصِبُ جزئى الاسميَّةِ. و حُصِّتْ : بآته إذا ذُكِرَ أحدهما ذُكِرَ الأخرُ، بخلافِ بابِ أعطيتُ.

و جوازُ الإلغاءِ ما لم يَتَّقَدِّمَ. و هو أولى لو تَأَخَّرَتِ و الإعمالُ أولى لو تَوَسَّطَتِ و بجوازِ التعلُّقِ قبلِ الإِسْفَهَامِ و النَّفْيِ بجوازِ كونِ الفاعلِ و المفعولِ ضَمِيرَيْنِ مُتَصِلَيْنِ لواحدٍ، و ظننتُ و علمتُ و رأيتُ و وجدتُ بمعنى اتَّهَمْتُ و عرفتُ و أبصرتُ و أصببتُ يَتَّعَدَى إلى مفعولٍ واحدٍ.

الأفعال الناقصة : ما وُضِعَ لِأجلِ إثباتِ أمرٍ لفاعِلِهِ و تَرَفُّعِ الأوّلِ و يَنصِبُ الثاني صَارَ لِلانْتِقَالِ و كانَ إما ناقصةً لِتحققِ الخبرِ ماضيا دائما و منقطعًا و بمعنى صار. و يكونُ فيها ضميرُ الشَّانِ أو تامَّةً بمعنى وجد و أصبح و أمسى و أضحى و وتكونُ تامَّةً و ظلَّ و بات. و قلَّ كونُهُما تامَّتينِ، لِافتراقِ الجُمْلَةِ بأوقَاتِها، بمعنى صار. و ليس لِنفيِ مضمونِ الجُمْلَةِ حَالًا، و ما بَرَحَ و ما فَتَىءَ و ما زالَ و ما انفكَّ لِدوامِ

خبرها لفاعلها مذ قبله. ولزمها النفي ومادام لتوقيت أمر بمدة ثبوت خبرها لاسمها . ولذا افتقر مادام إلى كلام. لأنه ظرف. وغدا وأض وعاد وراح بمعنى صار . وجاء وقعد منها. ولا يتقدم الأخبار على ما في أوله ما.

أفعال المقاربة: عسى ك: عسى زيد أن يقوم، أو عسى أن يخرج زيد. ولا يتصرف، وقد يُحذف أن و قد يقوم السين مقامه. وكاد، ك: كاد زيد يضرب. وقل أن وبدخول النفي منفي. و طفق وجعل و كُرب وأخذ. وهي ككاد. وأوشك وهو كعسى و كاد.

فعل التعجب: ما فعله و أفعل به. ولا يُتصرفان ولا يجوز التقديم والفصل وما مبتدأ نكرة خبرها ما بعدها و به مفعول.

أفعال المدح والذم: نعم و بس. و فاعلها معرفت باللام أو مضاف إليه أو مضمرة مُميز بما أو بنكرة منصوبة و بعده المخصوص مبتدأ أو خبر وقد يُحذف. ولا بد من مطابقتها له. و ساء كبس. وحبذا و فاعله ذا ولا يُتغير ومخصوصه كالأول و يأتي قبله أو بعده حال أو تمييز على وفقه.

الحرف

حروف الجر: هو ما وُضِعَ لإفشاء الفعل أو معناه إلى اسم و لو تقديرًا . من لإبتداء والتبيين والتبويض والبدل والتجريد والاستغراق، والقسم يُضم أوله أيضًا فيه. و إلى و حتى : للاتهاء و إلى قل بمعنى مع. و يدخل إلى الضمير. و في : للظرفية. و قل بمعنى على.

والياء للإستعانة والمصاحبة والإلصاق والتعدية والمقابلة والظرفية والبدل والتجريد. واللام: للاختصاص والتعليل والقصد والعاقبة وبمعنى عن بالقول و يأتي للقسم والتعجب. و كي للعرض. و إنما يدخل ما الاستفهامية. و رب : للتقليل وأتى التكرير. و يُصَدَّرُ و يَخْتَصُّ بنكرة موصوفة و فعلها ماض و يُحذف غالبًا. وقد يدخل على مضمرة مفرد مذكر، مبهم، مميز، مضاف إلى منصوبه، و يكون ب {ما} فيدخل الجملة إلا لو زائداً و أوها لا يدخل المضمرة والعمل لها. و **او القسم:** يَخْتَصُّ بالظاهر. **فتاوه:** و يختص بالله. يجب حذف فعلها ولا يكون طلبًا، و باؤه عامٌ وجوابه باللام و حرف النفي و يُحذف لو توسط القسم أو تقدمه ما يدل عليه.

و عن: للبعد.

و على : للاستعلاء. و هما اسمان يدخل من.

والكاف للتشبيه. وقد يدخل الضمير وقد يكون اسمًا.

و مذ و منذ : للزمان للابتداء في الماضي والظرفية في الحال.

و حاشا و خلا و عدا : للإستثناء.

الحروف المشبهة بالفعل: تُصَدَّرُ إلا أن المفتوحة ولو كانت بما لا يعمل و يدخل الأفعال إن تُقرَّر الجملة. وأن معها كالمفرد فالكسر في محلها والفتح في محله. و لو أنك فاعلٌ ولو لا أنك مبتدأ. فلو إحتلها جاز الكسر والفتح ك: من يأتي فأتى أعلمه. فجاز العطف بالرفع على اسم إن و لو حُكِّمًا ولوتقدم الخبر وإن تقديرًا و كذا لكن، جاز دخول اللام على اسمها لو فصل أو خبرها او معموله المقدم. وقل خبرٌ لكن ولو خُفِّتْ يجب اللام و جاز إلغاؤها ودخولها على فعل المبتدئ والخبر والمفتوحة فيعمل

شأنٍ مقدرٍ في غيره وتدخلُ الجملةَ ويجبُ مع الفعلِ حرفُ النَّفْيِ أو السُّنْبُ أَوْسُوفَ أَوْقَدَ وَكَأَنَّ لِلتَّشْبِيهِ
وقد يَعْمَلُ مُحَقِّفًا. وَلَكِنَّ لِلإِسْتِدْرَاكِ. يَقَعُ بَيْنَ كَلَامَيْنِ تَعَايُرًا مَعْنَى. وَ لَا يَعْمَلُ لَكِنْ لَوْ خُفِّتَ وَ يَدْخُلُهَا
الواوُ لِعَطْفِ الجُمْلَةِ عَلَى الجُمْلَةِ أَوْ الإِعْتِرَاضِ. وَلَيْتَ لِلتَّمْيِي وَ يَدْخُلُ أَنْ. وَلَعَلَّ لِلتَّرَجِّي.

حروف العطف: الواوُ لِلجَمْعِ وَالفاءُ لِلتَّرْتِيبِ وَ تَمْ وَ حَتَّى وَ مَعطُوفُهَا بِمُهْلَةٍ. وَ أَوْ وَامَّا وَأمَ لِأَحَدٍ
مبهِمِ المَتَّصِلَةِ لِأَمَّةٍ لِلهَمْزَةِ وَ لَوْ كَانَ تَقْدِيرًا يَلِيهَا أَحَدُ المُسْتَوِيَيْنِ الأُخْرَ أَمْ وَ يُجَابُ بِتَعْيِينِ أَحَدِهِمَا أَوْ
كِلَيْهِمَا أَوْ نَفِيهِمَا وَالمُنْقَطَعَةِ لِلإِضْرَابِ مَعَ الشَّكِّ. وَقد يَدْخُلُ المَفْرَدُ لَوَبَعْدَ خَبْرٍ وَيجبُ إِمَّا فِي المَعطُوفِ
عَلَيْهِ مَعَهَا. وَجازت مَعَ أَوْ وَبَلَّ لِلإِضْرَابِ مَعَ الإِثْبَاتِ وَ (لا) لِأَمَّةٍ لِلإِجَابِ وَلَكِنْ عَكْسُهَا.

حروف التنبيه: أَلَا وَ أَمَّا يُصَدِّرَانِ أَى جُمْلَةٍ. يَدْخُلُ المَفْرَدَ وَغَيْرَهُ وَ كَثُرَ فِي الإِشَارَةِ.

حروف النداء: أَى وَالهَمْزَةُ لِلقَرِيبِ، وَ يا وَ أيا وَ هيا لِلبَعِيدِ.

حروف الإيجاب: نَعَمْ لِلتَّقْرِيرِ، وَبلى لِلإِجَابِ النَّفِيِّ. وَإي لِلإِثْبَاتِ بَعْدَ الإِسْتِفْهَامِ وَيدخلُ القَسَمَ بلا

تصريحٍ بِفَعْلِهِ وَ أَجَلٌ وَ جَبْرٌ لِتَصْدِيقِ المَخْبِرِ.

حروف الزيادة: اللامُ وَالكافُ وَإنْ مَعَ مَا النَافِيَةِ وَقَلَّتْ مَعَ لَمَّا وَما المَصْدَرِيَّةِ وَأَنْ مَعَ لَمَّا وَبَيْنَ

القَسَمِ لَوْ وَقَلَّتْ بَعْدَ الكَافِ وَما بَعْدَ إِذَا وَ مَتَى وَ أَى وَ أَيْنَ وَإنْ شَرْطًا وَبعضَ الجَرِّ وَقَلَّتْ بَيْنَ المُضَافِ
وَالمُضَافِ إِلَيْهِ وَ لا بَعْدَ أَنْ المَصْدَرِيَّةِ بَعْدَ النَّفِيِّ، وَالواوُ قَبْلَ اقسَمُ وَقَلَّتْ، وَ مَنْ فِي النَّفِيِّ وَالباءُ فِي النَّفِيِّ،
وَفي خَبْرِ صُدِّرَ ب(هل) وَ غَيْرِهَا سَمَاعًا.

حرفا التفسير: أَى تَفْسِيرُ أَى مَبْهَمٍ وَأَنْ تَفْسِيرُ مَا بِمَعْنَى القَوْلِ.

حروف المصدر: ما وَ أَنْ لِلجُمْلَةِ الفَعْلِيَّةِ وَ أَنْ لِلإِسْمِيَّةِ.

حروف التخصيص: هَلَا وَأَلَا وَلَوْلَا وَ لَوْما يُصَدِّرُ الفَعْلَ وَ انْ تَقْدِيرًا إِلا لِلضَّرُورَةِ.

حرف التوقع: قَدَ فِي المَاضِي لِلقَرِيبِ وَ فِي المَضَارِعِ لِلتَّقْذِيلِ أَكْثَرَ. وَقد يُفْصَلُ بَيْنَهُمَا بِالقَسَمِ، وَ قد

يُحذَفُ.

حرفا الاستفهام: الهَمْزَةُ وَ هل. يُصَدِّرَانِ وَالهَمْزَةُ تَلِي الأِسْمَ مَعَ الفَعْلِ بلا قُبْحٍ وَتَأْتِي لِلإِنْكَارِ

مَطْلَقًا، وَتَدْخُلُ العَاطِفَةَ، وَتُحزَفُ هِيَ وَفَعْلُهَا.

حرفا الاستقبال: السُّنْبُ وَ سَوْفَ وَ فِيهِ زِيادَةٌ تَنْفِيسٍ.

حروف الشرط: تُصَدِّرُ لَوْ لِلمَاضِي وَتَدْخُلُ المَضَارِعَ وَانْ عَكْسُهَا. وَ يَدْخُلَانِ الفَعْلَ وَانْ تَقْدِيرًا.

وَلهذا فُتِحَ: لَوْ أَنْكَ وَخَبْرُهُ حِينَئِذٍ فَعْلٌ إِلا جَامِدًا. وَلَوْصَدَّرَ القَسَمُ لَزِمَ المَاضِي وَانْ مَعْنَى وَالجوابُ لَهُ
لَفْظًا. وَلَوْتَوَسَّطَ جازَ الوَجْهَانِ وَتَقْدِيرُهُ كذِكْرِهِ وَاما لِلتَّفْصِيلِ وَيجبُ حَذْفُ فَعْلِهِ وَالتَّرَمُّ فِي مَوْضِعِهِ جِزْءٌ
جوابِهِ.

حرف الردع: كَلَّا وَ بِمَعْنَى حَقًّا.

التثوين: نونٌ ساكنةٌ تَتَّبِعُ حَرَكَةَ لا لِلتَّأَكِيدِ وَ يُكسِرُ وَ يُضْمُ، وَهُوَ لِلتَّمَكِّنِ، وَالتَّكْثِيرِ وَالعَوْضِ

وَالمَقَابِلَةِ وَالتَّرْنِمِ، وَ يَحذَفُ فِي نَحْوِ: زَيْدٌ بِنَ عَمْرٍو، قَلَّ فِي غَيْرِهِ.

نونا التأكيد: خَفِيفَةٌ سَاكِنَةٌ، ثَقِيلَةٌ مَفْتُوحَةٌ، يَخْتَصُّ بِمُسْتَقْبَلِ فِيهِ مَعْنَى الطَّلَبِ. وَ قَلَّ فِي النَّفِيِّ وَيجبُ

فِي جَوَابِ القَسَمِ المُنْبِتِ وَكَثُرَتْ فِي نَحْوِ فَأَمَّا تَرِينٌ.

هاء السكت: تَلْحَقُ مَا تَحَرَّكَ بِحَرَكَةِ غَيْرِ إِعْرَابِيَّةٍ وَ لِأَمْسَبِهِ بِهَا وَفَقًا، ك: نَمَّه.

3.4. Lübbül-Elbâb fî İlmil-İ'râb Üzerine Yapılmış Şerhler

1. *Şerhu'l-Lübb li'-Beyzâvî*: Cemâleddin Abdullah b. Yûsuf b. Hişâm (ö.761/1359-1360) Bu eseri zikreden kaynağın müellifi, eserin, isim benzerliğinden dolayı Yûsuf b. Cemâleddin el-Hanefî'nin (ö.790/1388) eseriyle karıştırılmış olabilme ihtimalinin mümkün olduğunu belirtmektedir. Bu iki esere de ulaşamadığımız için bununla ilgili bir kanaat sahibi olamadık (el-Habeşi, 2010: 1/1519).

2. *el-Yûsufî şerhu Lübbi'l-elbâb*: Yûsuf b. Cemâleddin el-Hanefî (ö.790/1388). (Kehhâle, 1993: 13/286).

4. Osmanlı Sultanı II. Murad zamanındaki âlimlerden Beyâzîd b. Abdülğaffar Konevî'nin yapmış olduğu şerh.

5. *Hulâsatu'l-Kutub*: Muhammed b. Ali Kunbâti (ö. h.941/1534-35)'nin yapmış olduğu şerhtir (Çelebi, 1941: 2/1546). Manisa İl Halk Kütüphanesinde bir nüshası mevcuttur.

6. *Müdreçü'l-fevâ'id li-mâ ulhika bih mine'z-zevâ'id*: Bayezîd b. Abdülğaffâr el-Konevî (ö.973/1575). Kaynaklarda, mezkûr eserde Konevî'nin, İmam Birgivî'nin bazı görüşlerine itiraz ettiği ve Birgivî'nin itirazlara cevap verdiği zikredilmektedir (Çelebi, 1941: 2/1546; Kehhâle, 1993: 3/38).

7. *İmtihânu'l-Ezkiyâ*. İmam Birgivî'nin yapmış olduğu bu şerh son zamanlarda basımı yapılmıştır. *Avâmil* ve *İzhâr* gibi meşhur eserleri derecesinde olmasa bile *İmtihânu'l-Ezkiyâ* da rağbet kazanmış, üzerine hâşiyeler yazılmıştır. Eser, 1410/1989'da Kahire'de Târik Muhtar el-Melîcî tarafından tahkik edilmiştir.

8. *Şerhu'l-Lübb*: Ali b. Bâlî (ö.992/1584). Bu eser bulunduğu kütüphanenin kayıtlarında "*İmtihânu'l-Ezkiyâ*" adıyla geçmektedir. Eserin müellifi ise müstensih olarak zikredilmektedir.

9. İsmail b. Hüseyin isminden bir âlimin *Şerhu'l-Lübbü'l-Elbab fî İlm'l-İ'rab* isminde yapmış olduğu şerh. Bu şerhin el yazması Ankara İlahiyat Fakültesi Kütüphanesinde bulunmaktadır.

4. İMTİHÂNU'L-EZKIYA'NIN TAHLİLİ

İmtihânü'l-Ezkiyâ, nahivle ilgili Arapça bir eser olup İbnü'l-Hâcib el-Mısırî'nin el-Kâfiye'sinin Kâdî Beyzâvî tarafından kaleme alınan *Lübbü'l-Elbâb fi 'İlmi'l-İ'râb* adlı muhtasarının şerhidir. *İmtihânü'l-Ezkiyâ*, özetin özeti niteliğindeki *Lübbü'l-Elbâb*'ı açıklamakta, gereken bilgileri eklemekte, örnekler vererek konuyu aydınlatmakta, böylece anlaşılması zor olan bu eserin daha iyi anlaşılmasını sağlamaktadır. Eserlerini genelde çekici ve kolay anlaşılır bir üslupla yazdığı halde bu eserin birçok yerinde bu ilkesini bozmuş olan İmam Birgivî, eserin ismine uygun olarak zekâsıyla temayüz etmiş olanları imtihan edercesine konulara derince değinmiş ve bu konuları da anlaşılması son derece zor ibarelerle anlatmıştır. Hatta medreselerde, belli seviyeye gelmiş öğrenciler, *İmtihânü'l-Ezkiyâ*'daki bu zor ibarelerin önemli yerlerini belirleyerek yeri geldikçe rakip öğrencilere soruyor ve onları susturarak kendilerine üstünlük temin ediyorlardı. *İmtihânü'l-Ezkiyâ*'nın o kadar zor ibareleri vardır ki her medrese hocası bu ibareleri çözemiyor ve okutamıyordu. Bu eseri, ancak Arap dilinde uzmanlaşmış belli başlı âlimler okuyor ve okutabiliyordu (Çetkin, 2019: 3/227).

Nahve dair kaleme alınan bu önemli eser, bir bütün olarak hemen hemen nahvin bütün konularını kısa ve öz bir şekilde ihtiva etmektedir. Güzel bir mukaddimededen sonra Kelimeyi tarif etmek ile başlayan eser, ismin ve fiilin özelliklerini, i'râbın çeşitlerini, merfuât ve mansubât kısımlarını ihtiva etmekte "Keskese ve Keşkeşe" diye iki harften bahsederek harf konusunu açıklamakla nihayet bulmaktadır. Bu önemli eser; Tarık Muhtar el-Melîcî tarafından 1989'da Kahire'de *İmtihânü'l-Ezkiyâ Şerhu Lübbi'l-Elbâb fi 'İlmi'l-İ'râb* ismiyle, Hamdi el-Cibâlî tarafından da 1997 yılında Filistin'in Nablus kentinde *Şerhu Lübbi'l-Elbâb fi 'İlmi'l-İ'râb* ismiyle tahkik edilmiştir (Arslan, 1992: 152; Bulut vd., 2021: 182).

4.1. İmtihânü'l-Ezkiya'nın İsmi ve Birgivî'ye Aidiyeti

İmtihân; اِمْتِحَانٌ يَمْتَحِنُ اِمْتِحَانًا şeklinde gelen ifti'al babının mastarıdır. İmtihan etmek, denemek, sınamak ve ya sınava tabi tutmak manalarına gelmektedir (Güneş, 2011: 1095). Ezkiyâ ise; Sülasi Mücerredin dördüncü babından Sıfat-ı Müşebbehe'dir. ذَكِيٌّ ذَكِيٌّ ذَكِيٌّ şeklinde gelir. ذَكِيٌّ, Kıvrak zekâ, çabuk anlayan demektir. ذَكِيٌّ kelimesinin çoğulu اَذْكِيَاءٌ'dır (Güneş, 2011: 428). Dolayısıyla *İmtihânü'l-Ezkiyâ*, "Zekileri İmtihan Etmek" demektir. Birgivî Mehmed Efendî, Arap diline dair kaleme aldığı pratik, basit ve anlaşılması kolay olan diğer kitaplarına nazaran, bu kitabın ibarelerinin zor olması ve ancak derin Arapça bilgisi olanların anlayabilmesinden ötürü bu ismi vermiştir.

Birgivî'nin eserlerinin ismini zikreden ilk kaynakların hepsi, bu eserin Birgivî'ye ait olduğunu söylemişlerdir (Çelebi, 1941: 2/1546; Atâyî, 2017: 1/180; Ali b. Bâlî, 2018: 437). Yazma eser kütüphanelerinde altmıştan fazla nüshası bulunan bu eserin, eskiden kalma birçok baskısı vardır. Bu baskıların hemen hemen hepsinde Birgivî'nin ismi mevcuttur (Atsız, 1966: 75-79).

4.2. İmtihanu'l-Ezkiya'nın Yazılış Sebebi

Her müellif, belli bir amaç doğrultusunda ve ya bazı ihtiyaçlardan dolayı kitap telif eder. *İmtihanu'l-Ezkiya* da belli bir gaye ile yazılmıştır. Birgivî Mehmed Efendî, Kadî Beyzâvî'nin *Lübbül-Elbâb*'ını ders olarak talebelerine okuturken, talebelerinin isteği üzerine böyle bir kitabı yazma ihtiyacı hissetmiştir. Kitabının mukaddimesinde telif sebebini net bir şekilde şöyle açıklamıştır.

"Ben devrinin en önemli âlimi olan Beyzâvî'nin 'el-Lübb' kitabını okutmak istediğimde, bazı talebelerim benden, nahvin ihtilaflarını nakletmeyen, bıkkınlık vermeden ezberlenebilen, manaları bozmadığı halde son derece veciz olan, zekileri teşvik eden, talebelerin ibarelerini çözünce sevinç duyacağı, zihinleri imtihan eden, zekâyı kıvraklaştıran, ince nükteleri barındıran, lehine ve aleyhine olan şeyleri açıklayan, manasının çıkarılması zor olan, ibaredeki kapalılığı kaldıran ve 'Lübb'ün' lafızlarının düğümlerini çözen bir şerh yazmamı istediler. Ben de onlara, daha önemli ve faydalı şeyler ile meşgul olduğumu ve ömrümün de birçok şeyi yapacak kadar uzun olmadığını söyledim. Sonra bana, göç vakti geldiği ve zamanın âlimlerine, kibir, haset ve inadın galip geldiği nida olundu. Ben talebelerin isteklerini reddetmek istediğimde sırım bana şöyle nida etti; İlim öğrenmeye muhtaç olan ve isteyen o yetimleri görmüyor musun? O, seni yetim bulup barındırmadı mı? Seni fakir bulup zengin etmedi mi? (Kur'ân Yolu (Erişim 19 Nisan 2022), ed-Duhâ 93/6-8). Allah sana bilmediğini öğretmiştir. Sana Allah'ın lütfu gerçekten büyük olmuştur. (Kur'ân Yolu (Erişim 19 Nisan 2022 en-Nisâ 4/113). Öyleyse yetimi sakın ezme. El açıp isteyen de sakın azarlama. Ve Rabbinin nimetini minnet ve şükranla an'' (Kur'ân Yolu (Erişim 19 Nisan 2022), ed-Duhâ 93/9-11). Bunun üzerine bende bütün meşguliyetime rağmen onların isteklerine cevap verdim" (el-Birgivi - Kuşadalı, 2021: 74-80).

Birgivi Mehmed Efendî, tüm meşguliyet ve yoğunluğuna rağmen duhâ suresinin bazı ayet-i kerimelerinden etkilenip talebelerin isteğini yerine getirmek suretiyle bu kitabı yazmıştır. Şahsi işleri başından aşmasına rağmen büyük bir fedakârlık ve feragat örneği göstererek bu şerhi kaleme alan Birgivi, Arapça eğitim ve öğretiminde ne denli fedakâr olduğunu bariz bir şekilde görmekteyiz.

4.3. İmtihanu'l-Ezkiya'ya Yapılan Hâşiyeler

İslami ilimler alanında erken dönemlerde gelişen nahiv ilmi, zamanla ana kaideleri netleşen belli başlı ekolleri olan sistemli bir ilim dalı halini almıştır (Bakırcı - Demirayak, 2019: 18-28). Bu dalda çok sayıda eser telif edilmiştir. Bu eserler belirli kategorilere ayrılır. Bu kategorilerin ilk aşamasında, "metin" dediğimiz muhtasar ve özet niteliğinde kitaplar yer alır. Beyzâvî'nin *Lübbül-Elbâb fî İlmil-İrâb*'ı ve İbn Mâlik et-Tâî'nin(ö. 672/1274) *el-Elfiyye*'si buna örnek gösterilebilir. İkinci aşama da bu özet niteliğindeki metinler üzerinde yapılan şerh türü eserlerdir. Buna çalışmamızın bir bölümünü teşkil edecek olan Birgivi'nin *İmtihanu'l-Ezkiya*'sı ve İbn Akîl'in (ö. 769/1367) "*Şerhu İbn 'Akîl 'alâ Elfiyyeti İbn Mâlik*" kitabı örnek gösterilebilir. Hâşiyede üçüncü aşamayı teşkil eder ki bu da şerhler üzerinde yapılan çalışmalardır.

Sözlükte "doldurmak; gereğinden fazla söz söylemek veya yazmak" anlamlarına gelen haşv masdarından türetilmiş bir isim olan hâşiye "yazıdaki fazlalıklar, bir şeyin kenarı, bir eserin ve yazının bulunduğu sayfanın kenarlarındaki boşluk" demektir (el-Ferâhidî, 2003: 1/321)

Terim olarak hâşiye, "sayfa boşluklarına ilâve edilen açıklayıcı ve tamamlayıcı bilgileri içeren not" mânasında olup hâmiş ve derkenar kelimeleriyle eş anlamlıdır. Genel olarak bir yazının ve ya kitap sayfasının satır aralarına, altına ve ya kenarlarına yazılan izah edici açıklama, değerlendirme yâda eksik olan bilgileri tamamlama demektir. Özel olarak ise "bir eserin zor olan kısımlarını açıklamak maksadıyla kaleme alınan eserler" şeklinde tarif edilmiştir (Topuzoğlu, 21 Nisan 2022).

Birgivi'nin *İmtihânu'l-Ezkiya*'sına birçok hâşiye yazılmıştır. Bu esere haşiye yazdığı bilinen zâtlar şunlardır.

1. Mollazâde Muhammed el-Kürdî (ö. 1673). (Sül. Ktb. Giresun 157).
2. Kuşadalı Mustafa b. Hamza (ö. 1674).
3. Tireli Abdul'azîz Efendi.
4. Muhammed b. Veli b. Resûl el-Kırşehrî el-İzmîrî (ö.1751).
5. Abdullah b. Muhammed Sâlih el-Eyyûbi (ö.1836).
6. Muhammed b. Veli b. Resûl (ö. 1751).
7. Fahreddin b. Seyyid Molla Abdullah'ın *Keşfu'-Gıtâ* isimli haşiyesi (Arslan, 1992: 151).

Bunlardan *Keşfu'-gıtâ* isimli haşiyeye'yi incelediğimizde yarım olduğunu gözlemliyoruz. Bu yarım olan şerh ortalama olarak *İmtihânu'l-Ezkiya*'nın yarısı kadarını ele almıştır. Fahreddin b. Seyyid Molla Abdullah bu hâşiyeyi münâdanın tabi'leri kısmına kadar yazmış ve vefatı nedeniyle tamamlayamamıştır. (Molla Abdullah, 2005).

Bu hâşiyelerin içinde en çok rağbet gören ve beraber basımı yapılan, gerektiğinde müracaat edilen Kuşadalı Mustafa b. Hamza'nın yazmış olduğu *Hâşiyetü Adalı ale'l-İmtihân* isimli haşiyedir. Aydın ilinin Kuşadası kasabasından olduğu için Kuşadalı ve Adavî nisbeleriyle de tanınan Mustafa b. Hamza'nın en meşhur eseri, Birgivînin nahve dair meşhur eseri olan *İzhârü'l-Esrâr*'ın şerhi olan *Netâ'icü'l-Efkâr*'dır.

4.4. Eserde Kullanılan Şâhitler

Eserde kullanılan istişhâda geçmeden önce istişhâd kelimesi üzerinde biraz durmak istiyoruz. *الإستشهاد*: şehide (شَهِدَ) kökünden istif'âl bâbında bir mastardır. Bu kök fiil, sülâs-i mücerredin dördüncü babından gelen "*bir seye şâhit ve tanık olmak, bir şeyi görmek müşahede etmek şâhitlik ve tanıklık yapmak, şehit olmak, kahramanca ölmek*" gibi manalara gelmektedir. Bir nahiv terimi olarak ele aldığımızda şöyle tarif etmemiz mümkündür: "Dil bilgisi kurallarını, kelimelerin yapı ve anlamlarını kanıtlamak üzere doğruluğu kesin olan misaller getirmek anlamında kullanılan dil malzemesidir." (İbni Manzur, 2009: 3/238). Bazı kaynaklarda istişhâd kelimesi yerine ihticâc ve istidlâl terimleri de kullanılmıştır. Misalle şâhid arasında fark vardır. Şâhid bir dil bilgisi kuralının, bir ifadenin doğruluğunu kanıtlar; misal ise kuralı açıklamak ve anlaşılmasını kolaylaştırmak için getirilir.

İstişhâd ihtiyacı, İslamiyetin hızlıca yayılmasıyla peş peşe gelen fetihler sonucunda Araplar'ın Arap olmayan unsurlarla karışarak dillerinin bozulması tehlikesi karşısında ortaya çıkmıştır. İstişhâd edilen metinler şiir ve şiir dışı sözler olmak üzere ikiye ayrılır. Arap edebiyatında şairler istişhâd açısından câhiliye dönemi şairleri, muhadram şairler, İslâm'ın ilk döneminde yetişen şairler, mütekaddimûn ve yeni şairler müvelledûn olmak üzere dört gruba ayrılır. Edebî ilimlerden lugat, sarf ve nahivde ilk üç gruba dâhil olan şairlerin şiirleriyle istişhâd edilir ve en son 150 (767) yılına kadar devam eden bu devirlere "ihticâc (istişhâd) asrı" adı verilmiştir. Şiirleriyle istişhâdın câiz görüldüğü en son şair İbrâhim b. Herme'dir (ö. 150/767). Bununla birlikte müvelledûn içerisinde güvenilir ve sağlam olanların, özellikle dil âlimlerinin sözleriyle istişhâdı câiz görenler olmuştur. Nitekim Sîbeveyhi (ö. 180/796) ile Ahfeş el-Evsat (ö. 215/830) yeni şairlerin ilki olan Beşşâr b. Bürd'ün, (ö. 167/783) Zemahşerî (ö. 538/1144) de Ebû Temmâm'ın (ö. 846) şiiriyle istişhâd etmiştir. Belâgat ilimleri olan meânî, beyân ve bedî'de ilk üç tabakaya ait şairlerin şiirlerinin yanında müvelledûnun, hatta Arap olmayan şairlerin şiirleriyle de örnek getirmek caizdir (Durmuş, 08 Mayıs 2023).

İbn Cinnî'ye (ö. 392/1002) göre Kur'an en fasih ve en beliğ söz kabul edildiğinden onun mütevâtir, şâz ve âhâd kıraatleriyle istişhâd edilmiştir. Hadislerle istişhâdın câiz olup olmadığı hususu tartışmalıdır. İbn Harûf en-Nahvî, (ö. 609/1212) İbn Mâlik et-Tâî ve Radî el-Esterâbâdî gibi dil bilginleri eserlerinde hadislerle istişhâd etmişlerdir. Hatta Radî, sahâbe ve Ehl-i beyt sözleriyle de istişhâd edilebileceği düşünmektedir. Başta İbnü'z-Zâîğ (ö. 776/1375) ve Ebû Hayyân el-Endelüsî (ö. 745/1344) olmak üzere birçok dil âlimi, hadislerin Hz. Peygamber'den sadece anlamları ile rivayet edildiğini söyleyerek bu metinlerle istişhâdı doğru görmemişlerdir. Basra ve Kûfe dil mekteplerine mensup eski dilciler de hadislerle istişhâd etmemişlerdir. Öte yandan eski dilcilerin hadislerle istişhâd etmemesinin onlarla istişhâdın câiz olmamasını gerektirmediği de dile getirilmiştir. Kısa hadislerle Resûl-i Ekrem'in fesahatini ortaya koyan hadislerin, özlü sözlerinin (cevâmiu'l-kelim) ve darbimesellerinin hem lafız hem anlamca ona ait olduğu, birkaç rivayeti bulunan hadislerle uzun hadislerin ise anlamlarının nakledilmiş olabileceği görüşü daha mâkul kabul edilmiştir (Durmuş, 08 Mayıs 2023).

Bütün Arap lehçeleriyle istişhâd sahih olmakla birlikte Kureys, Kays Aylân, Temîm, Esed, Hüzeyl, bazı Kinâne kabileleriyle Tay kabilelerinin lehçeleri daha çok tercih edilmektedir. Yunanlılar'a komşu olan Tağlib, İran'a komşu olan Bekir b. Vâil gibi Arap olmayan unsurlarla sınır komşusu kabilelerin lehçelerinden istişhâd ise dil bilginlerince doğru görülmemiştir. Hem çölde hem şehirde yaşayan kabilelerin lehçeleri de istişhâd açısından makbul sayılmamıştır (Durmuş, 08 Mayıs 2023).

Birgivî Mehmed Efendî'nin nahiv ile ilgili kitaplarında en dikkat çeken yönlerinden birisi konuları ile ilgili verdiği örnekleridir. Bu kitaplarının arasında *Avâmil* kitabı, örnekleri bakımından en meşhur olanıdır. Zira bu eserinde Birgivî, ele aldığı kaideler için örneklerini seçerken, İslam ahlak ve itikadının özünü yansıtmaya son derece önem göstermiştir. Bu eserini okuyan bir talebe Arap dilini öğrenmese dahi İslam itikadını duymuş ve kulak aşinalığı oluşmuş olur. Örneğin *semâî âmiller* bahsinde harfi cerleri izah ederken verdiği bazı misaller şöyledir.

تُبْتُ مِنْ كُلِّ ذَنْبٍ Bütün günahlardan tövbe ettim.

أَمَنْتُ بِاللَّهِ تَعَالَى وَبِهِ لَابِعْثَنُ Allah'a iman ettim ve O'na yemin ederim ki tekrar dirileceğim.

تَجِبُ التَّوْبَةُ عَلَى كُلِّ مُذْنِبٍ Tövbe, her günahkâr kişiye gerekir.

هَلَكَ النَّاسُ حَاشَا الْعَالَمِ Âlim kişi hariç, insanlar helâk oldu.

هَلَكَ الْعَالِمُونَ خَلَا الْعَامِلُ بِعِلْمِهِ İlmiyle amel eden hariç, âlimler helâk oldu.

هَلَكَ الْعَامِلُونَ عَدَا الْمُخْلِصِ İhlâslı olan hariç, ilmiyle amel edenler helâk oldu (Birgivî, 2015: 3-4).

Birgivî, *İmtihânu'l-Ezkiyâ*'sında bu metodunu kullanmamış, örneklerini klasik nahiv kitaplarına benzer şekilde kullanmayı tercih etmiştir. Bu örnekleri üç kısma ayırabiliriz. Ayet-i kerimeler, şairler ve hadis-i şerifler.

4.4.1. Âyetler

Kur'an-ı Kerîm, istişhâd konusunda kendisinde şüphe bulunmayan ve arap dili gramerinde kendisine başvurulacak yegâne kaynaktır. Allah (c.c.) katından ilahî bir vahiyle Hz. Muhammed'e (s.a.v.) indirilen bu ilahî kaynak dünyada hiçbir kitabın görmediği ilgiye nail olmuştur. Bununla beraber fasih Arapça konuşan sahâbî ve İslam âlimlerinin ağızından günümüze kadar senet ve metin

olarak tevâtüren nakledilmiştir. İşte bunun gibi sebeplerlerden ötürü nahiv ilmine dâir kâidelerin tespit edilmesinde ilk başvurulacak kaynak Kur'an-ı Kerim'dir (Demir, 2015: 18-19).

Birgivi de bu eserinde en çok istişhad ettiği kaynak Kur'an-ı Kerim'dir. *İmtihânu'l-Ezkiyâ*'da 184 adet ayet-i kerime ile delil göstermiştir. Hemen her konuda ayetlerden örnek getirdiğini görebiliriz. Bu durum Birgivi'nin Kur'ana ne kadar vakıf olduğunu gösterdiği gibi, nahiv kâidelerini öncelikle Kur'an-ı Kerimin öğrenilmesi ve anlaşılması amacına hizmet etmesi, talebelerin nahvi öğrenirken aynı zamanda Kur'an'dan bir takım ayetler öğrenmelerine de yardımcı olmaktadır.

Kur'an'dan istişhad olarak kullandığı ayetlerden bazıları şunlardır:

➤ Haberi tarif ederken:

'Müsne'de tam bir isnad ile dayandırılan lafızdır' der ve *وَلَعَبْدٌ مُّؤْمِنٌ خَيْرٌ مِّنْ مُّشْرِكٍ* ayetini delil gösterir. Bakara suresinin 221. Âyet-i kerimesi olan bu örnekte, *مُؤْمِنٌ* kelimesi tarife uymadığı için haber olamayacağını belirtir (el-Birgivi - Kuşadalı, 2021: 297).

➤ Cer harflerinden *مِنْ*'nin manalarını sayarken bir manasının da tebyîn (tefsir) için olduğunu söyler ve *فَاجْتَنِبُوا الرِّجْسَ مِنَ الْأَوْثَانِ* (Pisliklerden yani putlardan kaçınınız) ayetini delil gösterir. Hac suresinin 30. Âyet-i kerimesi olan bu âyette *مِنْ* harfi *أَيُّ* manasına kullanılmıştır (el-Birgivi - Kuşadalı, 2021: 695).

➤ *إِنَّ* ve kadeşlerinin haberi şayet zarf olursa ismi üzerine takaddüm etmesi caizdir. Birgivi burada örnek olarak gaşiye suresinin 25. Ayetini göstermiş:

إِنَّ الْيَتِيمَ أَيَّامَهُمْ

(Kuşkusuz onların dönüşü, ancak bizedir).

Burada *إِنَّ*, *الْيَتِيمَ*'nin haberi olup isminden önce gelmiştir. Zarf olduğu için haberden önce gelmesi caiz görülmüştür (el-Birgivi - Kuşadalı, 2021: 316).

➤ Temyiz konusunda temyizi tarif ederken: '*Mezkûr veya mukadder lafızdaki kapalılığı kaldıran nekre isimdir*' dedikten sonra bu kapalılığın çoğu zaman adet, ölçü, kilo, metre ve ölçek türü şeylerden olduğunu söyler. Ölçeğe örnek verirken Âl-i İmrân Suresininin 91. Ayet-i Kerimesini örnek göstermiştir:

إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا وَمَاتُوا وَهُمْ كُفَّارًا فَلَنْ يُّؤْتُوا مِنْ أَحَدِهِمْ مِلَّةً وَلَا أَهْلًا مِنْهُمْ
أُولَئِكَ لَهُمْ عَذَابٌ أَلِيمٌ وَمَا لَهُمْ مِنْ نَّاصِرِينَ.

(İnkâr edip neticede kâfir olarak ölenler, kendilerini kurtarmak için dünya dolusunca altın verseler, yine de kabul edilmeyecektir. Onlar için pek acıklı bir azap vardır; onların hiçbir yardımcıları da yoktur).

دَهَابًا (dünya dolusu) derken hangi konuda olduğu ile ilgili kapalı durumu *مِلَّةً* (altın) diyerek kaldırıyor (el-Birgivi - Kuşadalı, 2021: 397-398).

➤ Bazı yerlerde de konuyu pekiştirmek için birden çok ayet ile istişhad etmiştir. İstifham harflerini saydıktan sonra istifham hemzesinin geldiği durumları sayar ve bunların çoğuna ayetlerden örnek gösterir.

İstifham hemzesinin geldiği yerler;

1- Mutlak olarak inkâr.

2- İstibta. *أَلَمْ يَأْنِ لِلَّذِينَ آمَنُوا أَنْ تَخْشَعَ قُلُوبُهُمْ*

- 3- Tahdîd. **الَا تُقَاتِلُونَ قَوْمًا نَكَثُوا أَيْمَانَهُمْ**
 4- Takrir. **الْمُ نَشْرَحُ لَكَ صَدْرَكَ**
 5- Tesviye **ءَأَنْذَرْتَهُمْ أَمْ لَمْ تُنذِرْهُمْ لَا يُؤْمِنُونَ**
 6- Teaccüb **الْمُ تَرَى إِلَى رَبِّكَ**
 7- Tevbih **اَكْذَبْتُمْ بِآيَاتِي وَلَمْ تُحِيطُوا بِهَا عِلْمًا** (el-Birgivi - Kuşadalı, 2021, 741).

Birgivî, ayetlerden delil getirirken ayetin tamamını zikretmeyip sadece konu ile alakalı kısımları zikretmiştir. Örneğin cemi müennes salimin i‘rabını anlatırken önce cemi müennes salimi "müfredi ister müzekker olsun ister müennes olsun cemi yapmak için sonuna elif (ل) ve te (ت) eklenendir" şeklinde tanımlayan Birgivî, müfredi müzekker olduğu halde cemi müennes salim şeklinde cemilenen kelimeye (شهر) kelimesine sıfat olan (معلوم) kelimesini örnek getirir ve delil olarak Bakara suresi 197. Ayeti "الشهر معلومات" getirir (el-Birgivi - Kuşadalı, 2021: 611). Benzer şekilde atf harflerinden (ف)'nin manalarından "tertib-i zikrî"yi anlatırken Bakara suresi 26. Ayetin (فَأَمَّا الَّذِينَ آمَنُوا فَيَعْلَمُونَ أَنَّهُ) kısmını delil olarak getirir (el-Birgivi - Kuşadalı, 2021, 721).

Birgivî Kur‘ân âyetleriyle ilgili kıraatlara da değinmiş, bazı yerlerde bu kıraatların sahibini zikretmiş bazı yerlerde de isim vermeden "bazılarının kıraatine göre" diyerek ilgili ayeti örnek göstermiştir. İsimlerini zikrettiği ve kıratına göre örnek getirdiği âlimleri şunlardır:

- Ebû Saîd el-Hasen b. Yesâr el-Basrî (ö.110/728) (el-Birgivi - Kuşadalı, 2021: 212).
- Ebû Ca‘fer Yezîd b. el-Ka‘ka‘ el-Mahzûmî el-Medenî (130/747) (el-Birgivi - Kuşadalı, 2021: 212-363).
- Ebû Amr Zebbân b. el-Alâ‘ b. Ammâr el-Mâzinî el-Basrî (ö.154/771) (el-Birgivi - Kuşadalı, 2021: 211).
- Ebû Ruveyym Nâfi‘ b. Abdirrahmân b. Ebî Nuaym el-Medenî (ö.169/785) (el-Birgivi - Kuşadalı, 2021: 257).
- Ebû‘l-Hasen Alî b. Hamza b. Abdillâh el-Kisâî el-Kûfi (ö.189/805) (el-Birgivi - Kuşadalı, 2021: 287-351).

4.4.2. Şiirler

Arap sözleri, dilin gramer hususunda delil olması açısından oldukça büyük öneme haizdir. Bu da filolojik olarak nesir ve nazım diye iki farklı kategoride değerlendirilmiştir. Bu bakımdan sarf, nahiv ve lugat gibi Arap dilinin dallarına delil olması noktasında özellikle manzûm Arap sözleri sık bir şekilde kullanılmıştır. Ancak manzûm ibarelerin, şairleri ve dönemleri açısından hangilerinin delil olarak kabul göreceği, Arap dilcileri tarafından birtakım sınıflamalara tabi tutulmuştur (Doğru, 2018: 31). Şiirle istişhadı kolaylaştırmak ve bunu daha sağlam esaslara oturtmak maksadıyla dil âlimlerinin, zamanı dikkate alarak yaptıkları bu tasnif (Çetin, 2019: 4-6) şöyledir:

4.4.2.1. Câhiliyyûn

Bu dönem İslâm tarihi açısından Câhiliye devri olarak nitelenmiştir. Bu dönemde yaşayan şâirler ve onların şiirleri câhiliyyûn dönemi diye sınıflandırılıp ele alınmıştır. Şöyle ki İslâmiyetin

yayıma dönemi öncesi yabancı toplumlarla henüz temas olmadığı için, Arap dilinin özü olması bakımından, bu şairlerin şiirleri delil olarak kabul görmüştür. İmru'ul-Kays (?/545), el-A'sâ (?/629) gibi şairler bu kategoride değerlendirilen meşhur şairlerdir (el-Bağdâdî, 1979: 5-7). Bu şairlerin şiirleri ittifakla delil olarak kabul görmüştür.

4.4.2.2. Muhadramûn

Muhadramûn: Hem Câhiliye devrinde hem de İslâmî dönemde yaşamış, Hz. Peygamber hayatta iken veya vefatından sonra müslüman olmuş, ancak mümin olarak görememiş kimseyi ifade eder (Efendioğlu, 03 Ocak 2024). Ömrünün bir kısmını Câhiliye devrinde, İslâmiyetin doğuşuyla birlikte ömrünün geri kalanını ise İslâmî dönemde geçirmiş olan şairle de bu kategoride değerlendirilir. Lebîd b. Rabi'a (41/661), Hassân b. Sâbit (54/674) gibi şairler bu sıralamaya tabidir. İkinci sıralamada bulunan bu şairlerin şiirleri de dilciler tarafından ittifakla delil kabul edilmiştir (Doğru, 2018: 32; el-Bağdâdî, 1979: 6-8).

4.4.2.3. İslâmiyyûn –Mutekaddimûn

İslâmiyyûn, Câhiliye devrine yetişmeyen, İslâmî dönemin ilk şairleri bu sınıflamada kabul edilmektedir. Ancak bu devir, özellikle fetihlerle birlikte yabancı toplumlar ve onların dillerinin Arap diline tesirinden ötürü bir sınırlamaya tabi olmuştur. Muhadramûn şairlerine göre yeni sayılmakla birlikte zaman içinde kudemadan kabul edilmişlerdir. Bu devrin önemli temsilcileri ise; el-Ferzadak (110/728), Cerîr (110/728),125 Zü'r-Rumme (117/735) ve el-Kumeyt (126/744) gibi şairlerdir. Genel kabule göre bu devrin son şairi İbn Herme (170/786) olup, genel kabule göre daha sonraki şairlerin şiirleri Arap dilinde delil olarak kabul edilmemiştir. İbn Herme'ye kadar gelen şairlerin –hangi şairlerin şiirinin delil olabileceği hakkında ihtilaf bulunmakla birlikte- çoğunlukla şiirleri delil olarak kabul edilmiştir. Bu devir ortalama hicri 150 yılına kadar yaşamış şairleri ihtiva etmektedir (Doğru, 2018: 32) .

4.4.2.4. Müvelledûn –Muhdesûn

Müvelledûn, mütekâddimûn şairlerinden bugüne kadar süregelen tüm şairler ve şiirlerini kapsamaktadır. Arap şiirinin son dönemi olarak kabul edilen bu devrin ilk şairi Beşşâr b. Bürd (167/783)'dür. Buna göre bu devirden sayılan ilk şairlerin şiirleri istisna olarak kimi müelliflerce delil olarak görülmüşse de genel kanaate göre bu son sınıflamaya tabi olan şairlerin şiirleri Arap dilinde delil olarak kabul görmemiştir (Doğru, 2018: 32-33).

Yukarıda zikredilen bu dört kategorideki ilk üçü kudemâ olarak isimlendirilmiştir. Bu üçünün şiirleriyle istişhâd etmek makbul sayılırken müvelledûn olarak zikredilen kudemâdan sonraki dönem şair topluluğunun şiirleri Arap dilinde, özellikle sarf ve nahiv ilminde istişhâd açısından kabul edilen bir sınıflama içine dâhil edilmemiştir.

Şiirlerini delil olarak kullandığı ve isimlerini de zikrettiği şairler şunlardır:

- 1- İmru'ul-Kays (ö.544).
- 2- Ebû Hafs Ömer b. el-Hattâb b. nüfeyl el-Kureşî el-Adevî. (ö.644).
- 3- Hz. Ali (r.a) (ö.661).
- 4- Cerîr b. Atıyye b. el-Hatafâ (Huzeyfe) et-Temîmî (ö.728).
- 5- Ebû Firâs Hemmâm b. Gâlib b. Sa'saa et-Temîmî (Ferzadak) (ö.732).

Şiirlerini delil gösterip de isimlerini zikretmediği şairlerden bazıları;

- 1- en-Nâbiğa ez-Zubyânî (ö.604).
- 2- Ferve b. Museyk el-Murâdî (ö.650)
- 3- Ömer b. Ebû Rebîa (ö.711).
- 4- es-Same b. Abdullah el-Kaşıyrî (ö.714).
- 5- Ebu Amr el-Ala b. Ammar el-Mazni el-Temimi (ö.770).
- 6- Ebü'l-Atâhiye (ö.825).
- 7- Mihyâr ed-Deylemî (ö.1037).

Bunlardan en-Nâbiğa ez-Zubyânî ve İmru'u'l-Kays Câhiliye devri şairlerinden olup diğerleri ise İslâmiyyûn dediğimiz İslam dönemine ait şairlerdir. Bu şairlere baktığımızda Birgivî şiirlerini genel olarak İslam dönemine ait şairlerden seçtiğini söyleyebiliriz.

Arapça gramerine dair yazılmış eserlerde en sık karşılaşılabileceğimiz örneklerden biri şiirlerdir. Birgivî bu eserinde ayetlerden sonra en çok şiirle istişhadda bulunmuştur. Genel olarak nahiv âlimleri arasında tekrar eden şiirlerden örnek vermiş. Şiirin sahibini bazen zikretmiş bazen de zikretmemiştir. Sadece örnek vermek için yeterli miktar kadarını şiirlerden almakla yetinmiş, Şiirin beyitlerini tam olarak zikretmemiştir. Ancak bu eser üzerinde yapılan haşiyelerden bazıları şiirlerin geri kalan kısımlarını da zikretmişlerdir. Birgivî delil olarak kullandığı on bir şiirin sâhibini belirtmiştir. Toplam olarak da otuz iki adet şiiri örnek olarak delil göstermiştir.

Şiirle istişhadına örnekler:

1) أقسم بالله أبو حفص عمر "Hafs'ın babası Ömer Allah'a yemin etti". Bu şiirin devamı şu şekildedir.

أَقْسَمُ بِاللَّهِ أَبُو حَفْصٍ عَمْرٌ مَا مَسَّهَا مِنْ نَقَبٍ وَلَا دَبْرٍ
إِغْفِرْ لَهُ اللَّهُمَّ إِنْ كَانَ فَجْرٌ

Manası : "Hafs'ın babası olan Ömer, ona (dişi deve) bir hastalık ve zayıflık dokunmamıştır diye Allah'a yemin etti. Allah'ım eğer yemininde hata ettiyse onu bağışla".

Devesi hastalıklı ve zayıf olan bir bedevi Hz Ömer (r.a.)'den onu ailesine ulaştıracak bir deve isteyip ondan yardım istediğinde ilk tepki olarak devesinin bu şekilde olmadığına Hz Ömer (r.a.) yemin edince bu manadaki şiiri söylemiştir. Hz Ömer (r.a.) bunu iştir iştirmez arkasından ona yetmiş sözünü onaylamış ve üzüntüsünü açıklayarak talebinin yerine getirmiştir (el-Birgivi - Kuşadalı, 2021: 491). Bu şiirdeki عمر kelimesi atf-ı beyandır. Metbu'u olan أبو حفص'daki manayı izah etmiştir. Birgivî bu şiiri *İzhâru'l-Esrâr* isimli meşhur eserinde de kullanmıştır (Birgivî, 2015: 175).

2) *Lübbü'l-Elbâb fi İlmi'l-İ'râb* kitabında Beyzâvî, Merfûât konusunun mübteda kısmında, mübtedanın cümle içinde sonra geldiği yerleri anlatırken *Ferezdek* (114/732) lakaplı meşhur şairin bir şiiri ile delil göstermiştir ve şiirin sadece bir kısmını zikretmiştir. Birgivî, بَنُونَا بَنُونَا بَنُونَا şeklinde olan bu şiirin diğer kısmını da zikrederek konuyu açıklamıştır.

Şiirin tamamı şöyledir.

بَنُونَا بَنُونَا بَنُونَا بَنُونَا بَنُونَا بَنُونَا
بَنُونَا بَنُونَا بَنُونَا بَنُونَا بَنُونَا بَنُونَا

"Çocuklarımızın çocukları bizim çocuklarımızdır (yani bizim çocuklarımız gibidir) Onların çocukları ise uzak adamların çocukları gibidirler". Bu şiirde بَنُونَا بَنُونَا sonra gelen mübtedadır.

بَنُونَا'da mukaddem haberdir (el-Birgivi - Kuşadalı, 2021: 291).

3) Takdiri olarak i'rab alan sekiz kısmı sayarken عَصاً، غلامِي ve قاضٍ gibi kelimelerde nasb halinin dışında buralarda i'rab'ın takdiri olarak geldiğini, bazı zamanlar şiir zaruretinden dolayı cer olarak geldiği gibi nasb halinde sükün ile de gelebileceğini hatta şiirden dolayı ref olarak da gelebileceğini ifade eder ve bu şiiri delil olarak gösterir:

مَا إِنْ رَأَيْتُ وَلَا أَرِي فِي مَدَّتِي كَجَوَارِيٍ يَلْعَبْنَ فِي الصَّحْرَاءِ
وَعِرْقُ الْفَرَزْدَقِ شَرُّ الْعُرُوقِ خَبِيثُ الثَّرَى كَأَبِي الْأَرْزُودِ

“Ömrümde çölde oynayan cariyeler gibilerini görmedim ve görmeyeceğin
Ferzad'ın ash (ırkı) asılların en pisidir, babası ezrud gibi zenginlerin en pisidir.”

Bu şiirde, şiir zaruretinden dolayı takdiri i'râb zahiren i'râb almıştır (el-Birgivi - Kuşadalı, 2021: 202-203).

4) Yine tahdîd harflerininin هَلَّا، أَلَّا، لَوْلَا ve لَوْما olduğunu belirtir ve bu harflerin fiillerin başında gelmesi gerektiğini ifade eder. Ancak zaruret durumunda isimlerin başında da gelebileceğini de ekler. Buna da bu şiirin gerekli kısmı ile delil gösterir;

فَهَلَّا نَفْسُ لَيْلَى شَفِيعُهَا

Burada zaruretten dolayı هَلَّا ismin başına dâhil olmuş (el-Birgivi - Kuşadalı, 2021: 737). Emevi dönemi şairlerinde olan Same b. Abdullah el-Kaşıyri (ö.714)'ye ait olduğunu tespit ettiğimiz bu şiirin devamı da şu şekildedir;

وَنَبَّئْتُ لَيْلَى أُرْسَلَتْ بِشَفَاعَةِ ... إِلَيَّ فَهَلَّا نَفْسُ لَيْلَى شَفِيعُهَا
أَكْرَمَ مِنْ لَيْلَى عَلَيَّ فَتَبْتَعِي ... بِهِ الْجَاهُ أَمْ كُنْتَ أَمْرًا لَا أُطِيعُهَا

"Leyla bana şefaati gönderdi ama onun kendisi şefaattir.

Leyla'dan daha çok sevdiğim kimse var mı ki onunla şefaati olsun ya da ona itaat etmez etmez miyim?"

5) Cer harflerinden olan lam (ل)ın, ihtisas, ta'lil, hedef ve sonuç için geldiğini açıkladıktan sonra sonuç için olan lam'a örnek gösterirken önce bir ayet sonra da şiirlerini delil olarak getirip de ismini zikretmediği şairlerden Ebü'l-Atâhiye ait şu şiiri delil gösterir;

لِدُوا لِلْمَوْتِ وَابْنُوا لِلْخَرَابِ - فَكُلُّهُمْ يَصِيرُ إِلَى ذَهَابِ

"Ölmek için tevellüd edip dünyaya gelirsiniz; harap olmak için binalar yapıyorsunuz. Ancak hepiniz gideceksiniz"

Bu şiirdeki لِلْمَوْتِ ve لِلْخَرَابِ kelimelerindeki lam harfleri sonuç manasındadırlar (el-Birgivi - Kuşadalı, 2021: 701).

4.4.3. Hadisler:

Nahiv ilminde Hz. Muhammed'in s.a.v. hadislerini delil olarak kullanılıp kullanılmayacağı meselesi âlimler arasında ihtilafli bir konudur. Din âlimleri bu noktada farklı yaklaşımlar benimsemişlerdir. Hadisler ile istişhadi caiz gören nahiv bilginleri olduğu gibi caiz görmeyen ve orta yolu izleyen âlimler de bulunmaktadır (Yazgılıyev, 2005: 53-56). Genel olarak âlimler bu konuya ihtiyatlı yaklaştığı için olmalı ki Birgivi Mehmed Efendi de nahve dair kaleme aldığı eserlerinde hadisler ile delil göstermesini nadir görmekteyiz.

Birgivi, İmtihânu'l-Ezkiya'sında nadir de olsa hadis ile istişhad etmiştir. Tespit ettiğimiz kadarıyla farklı yerlerde dört hadis-i şerif ile delil getirmiştir (el-Birgivi - Kuşadalı, 2021: 313-348-456). Örneğin merfuat bölümünde haberin hazf edilmesi konusunu anlatırken, karine bulunduğu

zaman haberin hazf edilmesinin caiz olduğunu söyler (el-Birgivi - Kuşadalı, 2021: 307-308). كذا موجود لكان كذا (Şayet zeyd olmasaydı böyle şöyle olurdu) bu örneğin aslı şöyledir كذا موجود لكان كذا. Burada karine olduğu (yani موجود kelimesi kullanılmadan da manası anlaşıldığı) için haber hazf edilmiştir. Ancak karine olmadığı zamanda haberin hazfı caiz değildir. Birgivî Mehmed Efendî buna Allah Resulünün hadisini delil getirmiştir. Hadis şu şekildedir: الكعبة فجعلت لها بابين لولا قومك حديثو عهد بكفر لنقضت (Eğer kavmin küfürden yeni kurtulmuş olmasaydı, Kâbe'yi yıkar ve ona iki kapı yapardım). Burada karine olmadığı için haber olan كحديثو عهد بكفر hazf edilmemiştir (el-Birgivi - Kuşadalı, 2021: 308).

4.5. Biçim Yönünden Tahlili

Birgivî Mehmed Efendî nahiv ile ilgili kendine has üslubu ile yazdığı *İzhârü'l-Esrâr* isimli kitabında nahiv ilmini âmil, ma'mül ve i'rab şeklinde üç ana başlık altında ele almıştır. *İmtihânü'l-Ezkiyâ*'da ise *Lübbül-Elbâb* metnine bağlı kalarak isim, fiil ve harf olarak üç ana bölüm ve bunların her biri de birçok alt bölüm halinde ele almıştır. Bunu yaparken klasik nahiv ilminin dışına çıkmamıştır. Bu ana bölümleri aşağıdaki gibi alt başlıklar halinde kaleme almıştır.

Birgivî *İmtihânü'l-Ezkiyâ*'sındaki konular şu şekildedir:

Kelime ve kısımları

Kelam

İSİM BÖLÜMÜ:

İsim ve Türleri

Mu'reb isim ve hükmü

Müfred munsarif, cem-i mükesser, cem-i müennes salim

Gayr-i munsarif

Adl, vasf, te'nis,

Marifelik ve ucmelik

Cem-i münteha el-cüm-u

Terkib ve elif-nun-u zaide

Fiil vezni

Merfu isimler

Fail

Naib-i Fail

Tenazu'

Mübtedâ ve haber

إنَّ babının haberi

Cinsden hükmünü nefi için olan لا'nın haberi

ليس ye benzeyen ما ve لا'nın ismi

Mensub İsimler

Mef'ulun mutlak

Mef'ulun bih

İstiğal

Tahzîr
Münada
Münada'nın terhîmi
Mendup
Mef'ulun leh
Mef'ûlun fih
Mef'ulun meah
Hal
Temyiz
Müstesna ve kısımları
كان babının haberi
إنَّ babının İsmi
Cinsden hükmü nefyeden لا ile mansub olan isim

ليس'ye benzeyen ما ve لا'nın ismi haberi

Mecrur isimler

İzâfet ve Kısımları

Tâbiler

Sıfat

Harfle atfedilen isim

Te'kid

Bedel

Atf-ı Beyan

Mebnî isimler

Zamirler ve kısımları

Şe'n ve kıssa zamiri

İşaret isimleri

İsm-i mevsul

Fiil manasında olan isimler

Ses isimleri

Mürekkeb isim

Kinayeler

Zarflar

Marife ve nekre

Müennes ve Müzekker

Sayı isimleri

Tesniye

Cem-i isim

Salim cemiler

Mükesser cemiler

Cem-i müennes salim

Mastar

İsm-i fail

İsm-i mef'ul
Sıfat-ı müşebbehe
İsm-i tafdil

FIİLL BÖLÜMÜ:

Fiili mâzî
Fiili muzâri
Ef'al-i kulüb
Nakıs fiiller
Yakınlık fiilleri
Teaccüb fiili
Medh ve zem fiilleri

HARF BÖLÜMÜ:

Cer harfleri
Fiile benzetilen harfler
Atıf harfleri
Tenbih ve nida harfleri
Îcab harfleri
Zaid harfler
Tefsir harfleri
Mastar harfleri
Teşvik ve beklenti harfleri
İstifhâm harfleri
Şart harfleri
Men harfi
Tenvin
Te'kid nu'nu
Sekte ha'sı
Keske ve keşke harfleri.

4.5.1. Musannife Ait Metni Açıklama Biçimi

Birgivî, Beyzâvî'ye ait metinde kastettiği manayı bu şerhte tam olarak verebilmeye çalışmıştır. Bunun için çeşitli ihtimallere gelecek olan yönleri zikrederek, murad edilen manaya ulaşmaya çalışmıştır. Musannif'in sözünü çoğunlukla, tek tek ve kelime kelime şeklinde, nadir olarak da kısa cümleleri ele alarak izah etmiştir. Bu sebeple de açıklama amacıyla kullanılan "eyyü't-tefsiriyye"yi" أي (Yani) kelimesini sıkça zikrettiğini görmekteyiz (el-Birgivi - Kuşadalı, 2021: 357-372-563).

Bazı şarihler, şerhlerinde metni açıklarken daha iyi anlaşılması için i'râb yaparlar, Birgivî ise bu şerhte i'râb yapmamış ancak farklı manalara sebebiyet veren kelimelerin hareketlerinin ne olduğu açıklamıştır (el-Birgivi - Kuşadalı, 2021: 356-357).

Kelimelerin manalarını belirlemeye oldukça dikkat etmiştir. Öncelikle gramer konularının tanımlamasında eğer ıstilahî mana metinde mevcutsa Birgivî gerekli gördüğü yerde lügavi tarifi de vermiştir (el-Birgivi - Kuşadalı, 2021: 329). Eğer metinde tarifi mevcut değilse gerekli gördüğünde

hem lugavî hem de istilahî manasını vermiştir. Bu tariflerde kelimelerin manalarına özel bir önem atfederek, kelimelerin tek tek anlamlarını açıklamaya özen gösterdiğini görmekteyiz.

Birgivî yazmış olduğu bu şerhte Arap dili ile ilgili kaleme aldığı diğer kitaplarından farklı olarak tartışmacı anlatım metodunu da kullanmıştır. Muhtemel soru ve itirazlara cevap sadedinde olan bu metodu şu ifadeler ile kullanmıştır:

- "فإن قيل / Şayet... denilse", "قلنا /biz de... deriz." (el-Birgivi - Kuşadalı, 2021: 208-209).
- "وهذا ما عندي /... Bu benim görüşümdür" (el-Birgivi - Kuşadalı, 2021: 128).
- "ويمكن أن يقال /... Şöyle söylemek mümkündür" (el-Birgivi - Kuşadalı, 2021: 143).
- "ورُدَّ /... cevap verildi" (el-Birgivi - Kuşadalı, 2021: 161).
- "فإن قلت /... dersen", "قلتُ /... derim" (el-Birgivi - Kuşadalı, 2021: 186).
- "الجواب / cevap:" (el-Birgivi - Kuşadalı, 2021: 587).

4.5.2. Zorluk-Kolaylık Açısından Üslûbu

Birgivî'nin *İmtihânü'l-Ezkiyâ*'sındaki üslubu eserin niçin bu isimle anıldığını ve niye bu isimle isimlendirildiğini açıklar niteliktedir. Nitekim *İmtihânü'l-Ezkiyâ*'ya haşiye yazan Mehmet b. Abdullah el-Kürdî, içerdiği faydalı bilgilere rağmen *İmtihânü'l-Ezkiyâ*'nın metninin birtakım zorluklar içerdiğini ve kolay anlaşılmadığını söylemekte, bu zorlukları giderecek bir haşiyenin de olmadığı için adeta hiç yazılmamışçasına unutulmaya yüz tuttuğunu ifade etmektedir (Bulut vd., 2021: 184).

İmtihânü'l-Ezkiyâ, yazıldığı dönemin ve Arap diline dair yazılan klasik dil ve üslûb özelliklerini genel olarak taşımaktadır. Konusunun Arapça grameri olmasından dolayı ancak bu konuyla ilgilenenlerin anlayabileceği hatta bazen bu işte ancak uzman olanların anlayabileceği çok sayıda farklı terimler içermektedir. Eserde ağır bir dil kullanan Birgivî, yer yer mantık ve felsefe alanlarına taalluk eden konuları da nahvi perspektiften ele almıştır. Eser üzerinde, önemi ve ağır üslubuna binaen yukarıda da bazılarını değindiğimiz çok sayıda hâşiye yazılmıştır.

4.5.3. Konunun Çerçevesini Belirlemesi ve Sanatlar Bakımından Üslubu

Birgivî, *İmtihânü'l-Ezkiyâ*'da geçen terim ve ıstılahları açıklayarak muhatabın zihninde oluşabilecek kavram kargaşasının önüne geçmeye ve konuların çerçevesini belirlemeye çalışmaktadır. Bu çabaların neticesinde konuların daha anlaşılabilir olmasını hedeflemektedir. Nitekim vaz'ı tanımlarken konunun daha iyi anlaşılması için şahsî ve nev'î diye kısımlarını da açıklamıştır. Buna ek olarak vaz' ile karıştırılabileceğini düşündüğü istimal konusuna da değinerek vaz' ile arasındaki bağlantıyı anlatıp konuyu "vaz' hakiki manaya mahsustur; istimal ise hakiki, mecazi ve kinai manayı kapsar" şeklinde özetlemiştir (el-Birgivi - Kuşadalı, 2021: 108-111). Böylece anlatmak istediği konunun ıstılahlarını tanımlayarak konunun çerçevesini belirlemiştir.

Birgivî eserini yazarken kelimelerin güzelliğini ve ifade gücünü arttırmak için zaman zaman bedî sanatlardan olan "iktibas" sanatını kullanmıştır. Eserinin birkaç muhtelif yerlerinde ayetleri bağlamından manasından farklı olarak başka bir bağlam ve anlamda kullanmış, bunları metne katarak iktibas sanatını yapmıştır. Örnek olarak: Zemahşerî'nin (ö.538/1144), *el-Mufasssal* isimli eserinde, kelimeyi tanımlarken kullandığı "الفتة" ifadesine itiraz ederken önce İbnü'l Hâcib'in bu

kelimenin tanımında yaptığı itirazları nakleder. Bu itirazlara ek olarak kendisi, bu kelimenin seçimi ile ilgili her ihtimali ele alır. Bu ihtimalleri çürütür ve Zemahşeri'nin bu seçiminin hatalı olduğunu kesin bir ifade ile belirttikten sonra A'râf Suresinin 118. Ayetini iktibas ederek; "Böylece hak yerini buldu ve onların yapmış oldukları şeylerin hepsi boşa çıktı" diyerek ayetin manasını bu meseleye yorarak itirazını sonlandırır (el-Birgivi - Kuşadalı, 2021: 111-114).

4.6. İçerik Yönünden Tahlili

Bu bölümde *İmtihânü'l-Ezkiyâ*'da bulunan bazı önemli konulara yer verilecek ve muhtevası ile ilgili bir takım bilgilere değinilecektir.

4.6.1. Mukaddimenin Tahlili

Birgivi gelenegi bozmamış ve diğer şarihlerin yaptığı gibi şerhine bir mukaddime ile başlamıştır. Bu mukaddimede eserin tanınması için gerekli olacak bilgileri kısa bir şekilde sunmaktadır. Allah'a hamd ve Hz. Peygamber'e salâvattan sonra bu yaptığı şerhin hangi metin üzerinde yapıldığı ve yazarı hakkında bilgi vermektedir. Mukaddimeye şöyle başlamaktadır:

الْحَمْدُ لِلَّهِ وَالسَّلَامُ عَلَى عِبَادِهِ الَّذِينَ اصْطَفَى
خُصُوصًا مِنْهُمْ عَلَى السِّرَاجِ الْمُنِيرِ الْمُصْطَفَى
وَالصَّلَاةُ عَلَيْهِ وَعَلَيْهِمْ مَصْفَى وَمُسْتَصْفَى
وَعَلَى آلِهِمْ وَأَصْحَابِهِمْ الَّذِينَ هُمْ إِخْوَانُ الصِّفَا
وَعَلَى اتِّبَاعِهِمُ الَّذِينَ هُمْ أَصْحَابُ الْوَفَا

"Hamd âlemlerin rabbi olan Allah'a mahsustur. Selam Allah'ın seçkin kulları üzerine olsun özellikle onlardan etrafını aydınlatan kandil olan Mustafa üzerine olsun. Salat da Mustafa (a.s) üzerine, o seçkin kulların üzerine ve onun ailesi, sefa kardeşleri olan sahabeleri ve vefa kardeşleri olan tabileri üzerine olsun"

Girişin başlangıç cümlesi son derece dikkat çekicidir. Zira her müellif kitabının başında besmele çekip Allah'a hamd ve Hz. Peygamber'e önce salat sonra selam getirir. Birgivi ise burada önce selam getirip sonra salat getirmektedir. Dikkat çeken bir diğer husus da başlangıç cümlesini şiir şeklinde ve kafiyeyle bir tarz ile kurmasıdır.

İmtihânü'l-Ezkiyâ üzerinde hâşiye yazan bazı âlimler, Birgivi'nin mukaddimede dile getirdiği (على السراج المنير المصطفى) ifadesini şu şekilde izah etmişlerdir:

“وَ دَاعِيًا إِلَى اللَّهِ بِإِذْنِهِ وَسِرَاجًا مُنِيرًا) (على السراج المنير) ifadesi, *Ahzâb* Suresinin 45-46. (بِأَيُّهَا النَّبِيُّ إِنَّا أَرْسَلْنَاكَ شَاهِدًا وَمُبَشِّرًا وَنَذِيرًا) 'Ey Peygamber! Biz seni bir şahit, bir müjdeleyici, bir uyarıcı; Allah'ın izniyle kendi yoluna çağıran bir davetçi ve aydınlatıcı bir kandil olarak gönderdik' ayetinden alınmıştır. O (Fîrûzâbâdi), *Kamusta* (السراج) 'lafzı bilinmektedir ve güneş manasına gelmektedir dedi.' (Hamevi) ise *Misbâhta* (السراج) 'kandildir dedi.' Burada (السراج) ifadesi güneş anlamındadır. İstiare yoluyla Hz. Peygamber için kullanılmıştır” (Molla Abdullah, 2005, 21).

Birgivi mukaddimesindeki bu güzel ifadelerinden sonra *İmtihânü'l-Ezkiyâ* ile ilgili açıklamalar yapmış üzerine şerh yaptığı ihtisarin kime ait olduğunu net bir şekilde belirtmiştir (el-Birgivi - Kuşadalı, 2021: 69-73).

فلما أردت أن أدرس كتاب {اللُب} المنسوب إلى الإمام الأوحديّ عمر القاضي البيضاويّ عليه
رحمة العزيز القوي.

Burada Burada الأوحديّ lafzı ile Beyzâvî'yi överek alanında çok iyi olduğuna işaret etmiş ve devrinde alanında tek olduğunu belirtmiştir. *Lübbü'l-Elbâb fî İlmi'l-İ'râb* adlı ihtisarının müellifinin Ömer Kâdî Beydâvî olduğunu söyler ancak birçok kaynaktan elde ettiğimiz bilgilere göre Ömer onun babası ya da dedesidir. Kendisinin asıl ismi Abdullah b. Ömer b. Muhammed b. Ali'dir (Yavuz, 03 Nisan 2022; el-Birgivi - Kuşadalı, 2021: 74).

Daha sonra eseri niçin te'lif ettiğini şöyle açıklamıştır;

سألني بعض أصحابي أن اكتب لهم شرحاً يحلُّ عقدَ ألفاظه ومبانيه ويوضح الغوامض
والعويصات من معانيه ويبيِّن ماله وما عليه وما فيه مُشتملاً على نُكتٍ دَقِيقةٍ ورموزٍ خفيةٍ تشحيداً للجنان
واختباراً للأذهان وتنشيطاً للطلاب وترغيباً لأولي الألباب موجزاً غايةً الإيجاز بلا إخلالٍ تسهياً للضبط
والحفظ بلا إملالٍ عارياً عن المشهورات والواضحات خالياً عن نقلِ الأقوال والاختلافات بلا ترجيح
وتمييز .

"Ben Beyzâvî'nin 'el-Lübb' kitabını okutmak istediğimde, bazı talebelerim benden, nahvin ihtilaflarını nakletmeyen, bıkkınlık vermeden ezberlenebilen, manaları bozmadığı halde son derece veciz olan, zekileri teşvik eden, talebelerin ibarelerini çözünce sevinç duyacağı, zihinleri imtihan eden, zekâyı kıvraklaştıran, ince nükteleri barındıran, lehine ve aleyhine olan şeyleri açıklayan, manasının çıkarılması zor olan, ibaredeki kapalılığı kaldıran ve 'Lübb'ün' lafızlarının düğümlerini çözen bir şerh yazmamı istediler" (el-Birgivi - Kuşadalı, 2021, 74-75).

Birgivi mukaddimesinde belirttiğine göre, *İmtihânü'l-Ezkiyâ*'nın yazılış sebebi öğrencilerin kendisinden, zor ancak *Lübbül-Elbâb*'daki ibareleri açıklayan ve her kesin anlayamayacağı şekilde ağır ibareleri olan bir şerh yazmasını istemeleridir. Birgivi bu isteklerine ilk önce olumlu cevap vermemiş ancak daha sonra manevi bir takım durumlardan dolayı kabul edip böyle bir şerh yazdığını söylemiştir.

4.6.2. Giriş ve Bazı Muhtelif Konular

4.6.2.1. Kelime

Birgivi kelime'yi tarif ettikten sonra bu konudaki farklı görüşleri dile getirip itiraz ettiği yerleri söyleyerek izah etmiştir. Genel olarak kelime konusunu geniş bir şekilde ele almış bununla ilgili geniş bir malumat verdikten sonra bu konuda üç önemli mesele olduğunu dile getirmiştir. Bu zor üç meselenin birçok insanın ayağını kaydırdığı bazı kişilerin de kafalarını karıştırdığını ifade ettikten sonra bunu izah etme hususunda Allah'tan yardım dilemiştir.

Bunlardan birincisi;

Nahivciler Kelimenin tarifini yaparken kayıtları çoğaltma ve eksiltme konusunda ihtilafa düşmüşlerdir. Zemahşeri (ö.538/1144) ve Mutarrizi (ö.610/1213) مفردٍ بالوضع Kelime; vazı' ile müfred manaya delalet eden lafızdır şeklinde tarif ederek; lafız, delalet, mana, müfred ve vazı' kayıtlarını tamamını beraber kullanmıştır. İbnü'l-Hâcib ve ona tabi olan bazı âlimler bu tarifteki وضع kelimesinin "delalet" manasını da barındırdığını söyleyerek الدالة kaydını

çıkarmıştır. Beyzâvî ise وضع kelimesinin hem delalet hem de mana kaydını ihtiva ettiğini söyleyerek الدالة ve معنى kaydını çıkarıp لفظ kelimesini de ما ile değiştirerek sadece ما وضع مفردا diye iki kayıt ile tarif etmiştir (el-Birgivi - Kuşadalı, 2021: 111-112-113).

Bunlardan hangisi doğrudur?

Öncelikle tarif üç kısımdır. Ya zihinlerde var olan bir suretin dışında başka bir suret ile ayırmaktır ki, bu da muhatabın zihninde olan daha bilindik eş anlamlı bir kelime kullanmaktır. قصاص ve قود kelimeleri gibi. Eş anlamlı bir kelimenin dışında mürekkebe kelime de kullanılabilir. Bu tarife lafzî tarif denir. Ya da zihinlerin dışında hakikatın içinde olan bir suret ile tarif etmektir ki buna hakiki tarif denir. Bunların dışında ya da lugavî terimler ile yapılan tarifler olur ki buna da haddi isim denir. Nahivciler arasında tarifteki kayıtları çoğaltanlar önceliklidirler. Eksiltener ise eğer kayıtları çoğaltan âlimlerin terimlerini her yönüyle kabul ediyorlarsa kabuldür, lakin istilzam delaletinden dolayı kısaltıyorlarsa bilsinler ki istilzam delaleti tariflerde terk edilmiştir. Ancak bazıları ile yetinmek için kısaltmışlarsa bu haddi nakıs olur ki haddi tam buna göre daha uygundur. Eğer tarifte kayıt eksiltener aslını kabul etmeyip bununla terimleri yenilemeyi düşünmüşlerse bilsinler ki sebepsiz yere böyle bir şey yapmak makbul değildir. Eğer tenavül ve temyiz itibarıyla kabul edip mefhum itibarıyla kabul etmiyorsa ve bundan murad hepsinin dışındakilerden ayrılması olduğunu söylüyorsa o zaman kısaltmak uygun olur (el-Birgivi - Kuşadalı, 2021: 110-114).

İkincisi;

Alem olan عبدالله kelimesindeki gibi mürekkebe olan isimlerin bir yahut iki kelime olma hususunda farklı görüşler vardır. Bir kelime olduğunu söyleyenler, lafzının bir parçasının manasının bir parçasına delalet etmediğini söylerler ve onu ismin kısımlarından sayarlar. İsim kelimenin bir kısmıdır. Kelime ya isimdir, ya fiildir ya da harftir o yüzden عبدالله bir kelimedir.

İki kelime olduğunu söyleyenler, iki i‘rab ile i‘rablandığını delil gösterirler. Bunun dışında terkinin "iki kelimededen meydana gelen her isimdir" şeklindeki tarifini de delillerini kuvvetlendirmek için kullanırlar. Seyyid Şerîf Cürânî (ö.816/1413) bu konuda bir kelime olduğunu söyleyenler kelimenin tarifini yaparken لفظ şeklinde getirmeleri uygun olduğunu söyler. İki kelime olduğunu savunanlar da (Zemahşerî ve Mutarrizî) ألفظة şeklinde getirmelidirler. Bu durum Arapçanın amaç ve kurallarına daha uygundur. Sıfat ve mefhuftan oluşan isimler de alem olduğunda bunun gibidir. Yani حيوان ناطق cümlesini birine isim olarak verdiğimizde mürekkebe isim gibi olur (el-Birgivi - Kuşadalı, 2021: 114-117).

Birgivi bunları söyledikten sonra kendi görüşünü dile getirerek şöyle devam eder;

Bütün matbu‘ tabi‘iyle beraber ve her isim ma‘mulü ile beraber isim olursa aynı ihtilaf bunda da olur. Ancak matbu‘ ile beraber tabi‘ide iki parçada da bir i‘rab vardır. جائي زيد و عمرؤ gibi. Bunların dışında i‘rab sadece birinci parçada olup ikinci parça ise hikâye ile doludur ve değişmez. Bana göre doğru olan birinci görüştür yani عبدالله gibi mürekkebe kelimeler bir kelimedir. Çünkü alem olan bir kelimenin bir parçası mananın bir parçasına delalet etmez. Nasıl ki زيد isminin ز’si bir mana ifade etmiyorsa عبدالله kelimesindeki عبد alem olarak kimseyi ifade etmez. Alem olmadan önce her ne kadar bir mana ifade ediyorsa da alem olduktan sonra bir manaya delaleti olmaz بعليك

gibi. **بعل** put, **بك** o puta tapan kişi demektir ancak alem olduktan sonra bu ifadeler işe yaramaz zira parçalarından bağımsız bir şekilde bir beldeye isim olup alemiyet olarak o beldeyi ifade etmektedir.

Üçüncüsü;

Arap dili bilginleri müenneslik ta'sı, müenneslik elifleri, muzaraat harfî, nisbet ya'sı, tanvîn, lam-ı tarif, i'rab harfleri ve harekelerinin birer kelime mi? Yoksa kelimenin bir parçası mı olduğu konusunda ihtilafa düştüler. Bu harflerin birer kelime olduğunu söyleyenler, bunların her zaman kurallı bir şekilde müfred manasına delalet ettiğini ve **حَسَنَةٌ** gibi kelimelerin câiz olmasını delil gösterirler. Normal olarak bir kelimedede dört hareke peş peşe toplanmaz ancak **حَسَنَةٌ**'da caiz olmuş. Bu da bunun iki kelime olduğunu gösterir. Bunların kelime olmadığını kelimenin birer parçası olduğunu söyleyenler ise bu harflerin telaffuzda tek başına zikr edilmediğini, harflerin bazılarının i'rab cereyan ettiğini delil gösterirler. Buna ek olarak bunların tek başına bir mâna ifade etmediğini toplu olarak kelime ile beraber delalet ettiğini söylerler.

İmam Birgivî bu iki grubun fikirlerini yazdıktan sonra kendi görüşünü dile getirir ve her harfî teker teker şöyle ele alır.

Müenneslik Ta'sı; Eğer sürekli bir manaya delalet ediyorsa ve eğer kelimedden attığımızda kelime yerinde kalıyorsa bu harf, kelime olur. Fakat eğer böyle bir durum olmuyorsa kelimenin bir parçası olur **ظُلْمَةٌ** gibi. Yani müştaklarda kelime, camidlerde ise kelimenin bir parçası olur.

Müenneslik Elifleri (Memdude ve Maksure); Bu ikisi isimlerde kelimenin bir parçasıdır. Çünkü kelimedden atıldığında mâna bozulur **دَعْوَى** ve **صحراء** kelimeleri gibi. Ama **حَمراء** ve **فضلى** gibi sıfatlardaki (müştaklardaki) elifler sürekli bir mana ifade etme ve kelimenin bekası ile beraber eliflerin sökülmesiyle mana değişme ihtimali olduğundan iki seçenekte câizdir. Ancak birinci ihtimal daha güçlüdür. Bundan dolayı kelime olması tercih edilir.

Muzaraat Harfî; Muzaraat harfî her ikisine ihtimali olma ve kelime olmasının daha güçlü olması hususunda tenis eliflerine benziyor. Ancak muzaraat harfî bizzat fâile (özne) delalet etmeyip failin durumuna delalet ettiği bilinmelidir. Eğer faile delalet ettiğini söyleyen olursa bilsin ki, o zaman faili fiil üzerine takaddüm etmesi ve bazı yerlerde çoğalmasa gerekir ki buda nahiv kurallarına aykırıdır.

Nisbet ya'sı; Bu muzaraat harfî gibidir. Eğer kelimenin binasını değiştiriyorsa aynıdır. Ancak buradaki tercih edilen görüş yani kelime olması daha kuvvetlidir. Eğer kelime olduğunda mâna değişmiyorsa tartışmasız kelimedir.

Tenvin; Sürekli bir mana ifade ettiği için, kelimedden atıldığında kelime yerinde kaldığı ve i'rabtan sonra olduğu için kelimedir.

Lam-ı ta'rif; Tenvindeki ilk delil bunun için de geçerli olup bu delillerden dolayı kelimedir.

İ'rab harfleri; Bu harfler de tesniye ve cemi'ilerde sürekli bir manaya delalet ettiği ve kelimedden ayrıldığında manasının bozulmamasından dolayı kelimedirler. Bunların dışında bu özellikler olmadığında kelimenin birer parçasıdır.

Bu konuda nahiv bilginlerinin ittifak ettiği bazı hususlar da vardır. Nahiv bilginleri muttasıl merfu' zamirlerinin ve **ضرب**, **ضارب** ve **مضروب** gibi kelimelerin kelime olmasında ittifak etmişlerdir. Bilgivî bunları geniş bir biçimde yazdıktan sonra bunların kendi görüşü olduğu hata payının olabileceğini ve en doğrusunun ancak Allah'ın bileceğini söyler (el-Birgivi - Kuşadalı, 2021: 111-128).

4.6.2.2. Kelam

Birgivî Mehmed Efendî bu kısımda kelamın tarifini yapıp kısaca kelamın isnad ile ilişkili olduğunu işiten açısından tam bir fayda sağladığını anlatmaya çalışmıştır. Bundan sonra da kelimede olduğu gibi yine kapalı bazı konuların olduğunu bildirmiştir. Kapalı olan bu konuları izah etmenin, öğrencilerin bu konuda doğruyu yanlışı ayırt etmesi açısından son derece önemli olduğunu açıklamıştır. Bu kapalı konulardan bazıları şunlardır.

➤ Cümle ve kelam arasında fark var mıdır? Cümle ile kelam eş anlamlı iki kelime midir? Yoksa cümle kelamdan daha kapsayıcı bir manaya mı sahiptir?

Buradaki anlaşmazlık terimlere dönük lafzî bir anlaşmazlık değildir. Buradaki asıl ihtilaf, mütekaddimun âlimlerinin gramere dair yazdıkları kitaplarda bu iki lafzı hangi manada kullanmış olduğu ile ilgilidir. Burada dikkat edilecek husus arada fark görüp görmedikleri ile ilgilidir.

Her ne kadar bazı âlimlerin kitaplarındaki ibarelerden eş anlamlı iki kelime olduğu anlaşılrsa da bunu yüzeysel manasından ayırmak gerekir. Şöyleki, cümle'ye şart, hal, haber, sıfat ve ceza cümlesi deriz, ancak haber, hal, şart, sıfat ve ceza kelamı ne görülmüş ne de duyulmuştur. Çünkü kelamda isnad olup ondan ayrılmamalı ve hal'de de nisbet olmalıdır. Ancak dil bilginleri cümlenin aslında isnadın mevcut olmasını yeterli görmüşlerdir. Kendisinde asla isnad olmayan mürekkeplere kelam denilmediği gibi cümle diye de isimlendirilmez. mastarlar ve merfularıyla beraber sıfatlar gibi.

➤ Cümlenin kısımları;

Bazı âlimler cümle'yi; ismiyye, fiiliyye, zarfiyye ve şartiyye diye dört kısma ayırır. Bazıları şartiyye'yi fiil cümlesine ekleyerek ismiyye, fiiliyye ve zarfiyye olarak üç kısma ayırır. Bazıları da zarfiyye'yi de fiil kısmına eklemek suretiyle sadece ismiyye ve fiiliyye diye iki kısma ayırır. Bunlarda en uygun olan görüş ortanca görüştür ki bu da fiiliyye, ismiyye ve zarfiyedir. Çünkü şartiyet meydana gelmesiyle bu cümle fiiliyetten çıkıp kendi başına bir cümle olursa o zaman terdit edatı, haberiyet, haliyet ve benzerleri geldiği yerde de fiiliyetten ismiyete çıkmalıdır. Bu şekilde de kısımları ciddi şekilde çoğalır. Ancak zarfiyet eğer bir fiil ile gizlenirse, zarf o fiilin yerine kılınır ve zamir kendisine intikal eder. Bu şekilde âmel zarf için olur, bundan dolayı basralı âlimler zarfın amel yapması konusunda itimad şartı koymuşlardır. Fiil ise ne gizli ne de açık itimade ihtiyacı yokur. Bundan dolayı zarfiyet tek başına bir kısım olmayı hak etmiş olur (el-Birgivi - Kuşadalı, 2021: 167-170).

4.6.2.3. Halin Tarifine Yaptığı İtiraz

Beyzâvî hali şöyle tarif eder: **الحال: نكرة تُوضَحُ كَيْفِيَّةَ الْعَامِلِ**

Hal: Nahivcilerin örfünde âmilin durumunu açıklayan nekredir. Halden maksat sahibine bağlı olan işi kayıtlandırmaktır.

Birgivî, Beydâvî'nin meşhur tarifi kısaltarak getirdiğini söyleyip, getirdiği bu tarifin ne حيثية kaydına ne de tekellüfe ihtiyaç duyduğunu beyan eder ve bu tarife üç açıdan itiraz eder.

- 1- Halde âmel yapan lafızdır. Hal âmilin durumunu değil, âmilin barındırdığı mananın durumunu açıklar ki buda hadestir.
- 2- Hal, fâil ve mef'ül-ü bihin sıfatını izah ediyot. Hades ise fail için diğer bir sıfatıdır. Bir ve ya iki şeyin iki sıfatından biri, diğerinin keyfiyeti olamaz. Çünkü bir şeyin keyfiyeti onun

رکوب سifatıdır, mevsufunun sifati değildir. جاء زيدٌ راکبًا örneğinde رکوب gibi, burada رکوب zeyd'in sifati zeyd'in gelmesinin (gelme fiili) sifati değildir.

- 3- ضربةٌ او ضربةٌ Örneğindeki ضربتُ زيدًا ضربةً او ضربةً yani merre ve nev'i, âmilin keyfiyetini beyan ediyor ancak bunlar mef'ul-ü mutlak, hal değildir. Bunlarda halin tarifindeki nekre şartı da bulunmuyor. Dolayısıyla Beyzâvî'nin tarifi sağlam değildir (el-Birgivi - Kuşadalı, 2021: 387-389).

4.6.3. Şerhdeki Tarifler ve Bazı kaideler

Nahve dair yazılan ilk kaynaklardan günümüze kadar Arap dili gramerinin konuları hakkında belli başlı tarifler yapılmış ve kaideler konulmuştur. Bu eserlerin hemen hemen hepsinde müelliflerin kendi anlayış ve becerisine yönelik tarifler ve kaideler mevcuttur. *İmtihânü'l-Ezkiyâ*'nın müellifi Birgivi'de nahiv konularını kendi metodu ile hem tanımlamış hemde kesin ve önemli kaideleri ortaya koymuştur. *İmtihânü'l-Ezkiyâ*'da yer alan târif ve bazı önemli kaideler şunlardır.

الكلمة: لفظٌ وضع لمعني مفرد

Kelime: Müfred mana için konulan lafızdır.

لفظ: صوتٌ من شأنه أن يخرج من الفم مُعْتَمَدًا على المخرج

Lafız: Asıl olarak 'atmak bir şeyi fırlatmak demektir' örfî olarak ise; Mahrece dayanarak ağızdan çıkan ses demektir.

وضع: تعيينُ شيءٍ بشيءٍ متى أدرك الأول فهم الثاني للعالم به

Vaz': Bir şeyi başka bir şey ile belirtmektir ki birincisi idrak edildiğinde ikincisinin bilen tarafından anlaşılmasıdır.

مفرد: وهو ما لا يدلُّ جزءٌ لفظه على جزءٍ معناه

Müfred: Lafzının parçası manasının parçasına delalet etmeyendir.

حرف: وهو في اللغة بمعنى الطرف والجانب وفي الاصطلاح لو وجد جنس الدلالة بسبب ذكر غيره

Harf: Sözlükte taraf ve kenar manasına gelir. (Kelimenin kenarında bulunduğu için böyle isimlendirilmiş) İstılahta ise: Delaletinin cinsi başkasının zikri sebebiyle bulunmasıdır.

فعل: وان لم يدلَّ بغيره بأن وجد دلالة ما بنفسه لو اقترن ما وُضِعَ مفردًا وضعًا بأحد الأزمنة

الماضي والحال والاستقبال

Fiil: Eğer başkasının delaletiyle değil de kendi başına bir manaya delalet ediyorsa ve üç zamandan biri olan mâzi, müzâri ve halden birine delalet ediyorsa fiildir.

الاسم: وان لم يقترن وضعًا بأحد الأزمنة بعد أن وجد دلالة ما بنفسه

İsim: Üç zamandan biriyle (geçmiş, şimdi ve gelecek zaman) ilintili olmayan ve kendi başına bir mana ifade eden kelimedir. Sonra; lam, harfi cer ve tenvinin dâhil olması, ismin müsnedi ileyh ve muzaf olması ismin özelliklerindedir. İsim mu'reb ve mebnî olmak üzere iki kısma ayrılır.

كلام: هو الشيء الذي وجد له الاسناد من اسمين أو فعلٍ معه

Kelam: Kendisi için iki isimden veya isimle beraber bir fiilden olan bir isnad bulunan şeydir.

الإسناد: وهو ضمُّ كلمةٍ حقيقةً أو حكماً

İsnad: Hakikî veya hükmi olarak kelimenin bağlanmasıdır.

الإنشائي: كلام لا يكون لنسبته الذهنية خارج تطابقه أو لا تطابقه بل يكون نفسه محدثاً لنسبة

İnşâî: Söylenilen bir söz hakkında doğru ya da yanlış demenin mümkün olmadığı cümledir. İnşâî cümleler, istek (emir, nehy), soru, dilek (temennî) türü cümlelerdir.

الإسم المعرب: وهو معربٌ لو اختلف آخره بالعامل

Mu'reb isim: Âmil ile sonu değişen mu'reb kelimedir.

مبني: وإن لم يختلف آخره بالعامل

Mebni: Âmil ile sonu değişmeyen mu'reb kelimedir.

فاعل: ما أسند إليه المعروف

Fâil: Kendisine bilinenin isnad olduğu merfu' isimdir.

نائب الفاعل: مفعولٌ مالم يسم فاعله ونُسب إليه مجهولٌ

Naib-i fail: Fâili ismlendirilmeyen ve kendisine meçhullük nisbet edilen isimdir.

المبتدأ: ما أسند إليه مُنفكاً من العامل اللفظي أو صفةً بعد حرفِ النفي والإستفهام

Mübtedâ: Lafzî âmillerden soyutlanıp kendisine bir şey (haber) isnad edilen, isim veya mübtedâ , kendisinden sonraki ismi ref edici olarak nefy harfi ve istifham elifinden sonra gelen sıfat (ismi fâil, mef'ûl, mastar vs.)dir.

Mübtedâda asıl olan öne geçmektir. Mübtedanın şartı marife olmaktır. Ancak hususilik ifade ederse nekre olabilir.

خبر: ما لفظ أسنداً إسناداً تاماً إلى المُسندِ

Haber: Müsnet lafzâ tam bir isnad ile isnad olunan lafızdır.

مفعول المطلق: ما نُصِبَ للتأكيد أو النوع أو العدد

Mef'u lun mutlak: Te'kid, nevî (çeşit) ve ya aded için nasb olunan lafızdır.

مفعول به: في اللغة الذي ألصق به الفعل وفي الإصطلاح ما تعقل الفعل به

Mef'ûlun bih: Sözlükde kendisine fiilin bitişmesi demektir. İstılahta ise, kendisi ile fiilin ilişkilendiği lafızdır.

الإغري: ما اغري به مكرراً

İğra: Kendisi ile tekrar tekrar uyarılmasıdır.

منادى: ما تُودي بحرفِ النداء لفظاً أو تقديرًا

Münâda: Lafzî ve ya takdiri olarak nida harfi ile çağrılan isimdir. Münada müfred ve marife olursa damme, evvelinde istiğase lamı olursa cer, sonununda istiğase elifi olursa fetha, münada nekre veya muza f olursa nasb okunur. Münada'da terhim câiz, münadanın haricinde ise zaruretten dolayı olabilir. Nida sığısı bazen nüdbe amacıyla da kullanılır.

مندوب: وهو في اللغة ميتٌ يُبكي عليه وفي الإصطلاح المتفجع على فقده

Mendub: Sözlükte üzerine ağlanılan ölü demektir istılahta ise kaybedilen, ölmüş kimse üzerinde acı çekmektir.

كناية: وهو أن يعبر عن شيء معين بلفظ غير صريح في الدلالة عليه

Kinâye: Belirli bir şeyi kendisini ifade konusunda açık olmayan bir sözcük ile anlatmaktır.

معرفة: ما اسم في نفسه إشارة ذهنية إلى معين عند المخاطب

Mârife: Muhataba belirlileyici zihinsel işaretler barındaran isimdir.

Zamirler, âlem, ismi işaret, ismi mevsûl, muarraf billâm ve nidâ ile bu sayılan beş şeyden birine mânen muzâf olan isimler mârifedir.

مؤنث: ما اسم فيه التاء ولو كان ذلك التاء مقدرًا والألف مقصورة أو ممدودة

Müennes: Kendisinde açık ve ya gizli ta, elif-i maksure ve ya elif-i memdûde bulunan isimdir.

مذكر: ما اسم لم يكن فيه إحدى الثلاث

Müzekker: Kendisinde müenneslik için sayılan üç şey bulunmamasıdır.

تثنية: اسم كان في موضع آخره ألف زائدة أو ياء

Tesniye: Sonunda fazlalık elif'i ve ya ya bulunan isimdir.

جمع: ما اسم دلّ على أفراد بحروف مفردة

Cemi': Müfred harfler ile birçok fert üzerine delalet eden isimdir

الجمع المذكر السالم: لو كان في آخره واو أو ياء حرك ما قبلهما بجنسيهما ونون فُتحت

Cemi' Müzekker Salim: Şayet sonunda bir önceki harfin hareketleri kendi cinslerine göre harekelenmiş vay ve ya ya ve fethalı nun bulunursa cemi' müzekker salim olur.

الجمع المؤنث السالم: لو كان في آخره ألف وتاء زائدتان

Cemi' Müennes Salim: Sonunda fazlalık ta ve elif bulunursa cemi' müennes salim olur.

فعل ماضي: ما فعل دلّ بالوضع على ما مضى أو زمان أو حدث أو شيء مضى بالمعنى اللغوي

Fiil-i Mâzî: Geçmiş, zaman ve ya olay ve ya sözlük manası olarak geçen şeye delalet eden fiildir.

فعل المضارع: ما فعل دلّ بالوضع على الزمان الحال والاستقبال

Fiil-i Muzâri: Şimdiki hale ve gelecek zamana konulmuş bir manaya delalet eden fiildir.

فعل الأمر: ما فعل يُطلب به مدلول مصدره من المخاطب

Emir Fiil: Muhâtapdan fiilin kaynağının delalet ettiği şey kendisiyle talep olunan fiildir. Sonu cezimlidir.

فعل المتعدي: والفعل مطلقا لو توقف ثقل مضمونه على متعلق

Müteaddî fiil: Mutlak fiilin içeriği ile ilgili akıl ilgili kişide duruyorsa Müteaddî fiil olur. Akıl ilgili kişide durmayıp fiil kendi başına bir mana ifade ediyorsa Lazım fiil olur.

افعال القلوب: وهي افعال دالة على أحوال القلوب من العلم و الظن

Kalbî Fiiller: İlim ve zandan olan kalbî fiillere delalet eden fiillerdir. "Bu fiillerin başlıcaları şunlardır: "ظننت، حسبت، خلت، زعمت، علمت، رأيت، وجدت"

افعال الناقص: ما وُضِعَ لأجل اثبات أمرٍ لفاعلِهِ

Na'kıs fiiller: Failin durumunu isbat için konulan fiillerdir. Bu fiillerin başlıcaları şunlardır: كَانَ، صَارَ، اصْبَحَ، أَمْسَى، أَضْحَى، ظَلَّ، عَادَ، غَدَا، رَاحَ، مَازَالَ، مَا لَفَكَ، مَا قَتَى، مَا بَرَحَ، مَا دَامَ، لَيْسَ.

افعال المقارب: فعلٌ ناقصٌ يَدُلُّ على المُقَارَبَةِ

Mukarebe Fiilleri: Yakınlık manasına delalet eden fiillerdir.

فعل التعجب: ما كان على وزن مَأْفَعْلُهُ وأَفْعِلُ به وَيَدُلُّ على التَّعْجُبِ

Teaccüb fiilleri: Teaccübe delalet eden fiillerdir ki iki sığası bulunmaktadır bunlar مَأْفَعْلُهُ ve مَأْفَعِلُ به vezinleridir.

حروف الجر: ما وُضِعَ لإيصالِ الفعلِ أو إفشاءِ معناه إلى الاسمِ ولو تَقْدِيرًا

Harfi cerler: Fiili veya fiilin mânâsında olan şeyleri kendisinden sonra gelen isimlere takdireni dahi olsa ulaştırmak için konulmuşlardır. Harfi cerler şunlardır: ب، من، على، لام، في، كاف، حتى، رب، واو القسم، تاء القسم، حاشا، خلا، عدا، لولا، كيم، لعل.

4.6.4. Nahiv Ekolleri ve Farklı Görüşler İçin Kullandığı İfadeler

Nahiv alanında Basra ve Küfe ekolleri çok önemli iki faktördür. Basra ekolüne ait görüşlerin ve kullandıkları nahiv ıstılahlarının Küfe ekolüne göre daha çok yaygınlık kazandığı bilinen bir durumdur. Bu iki ekol arasındaki nahvî ihtilaflar günümüze kadar da gelmiş olmasına rağmen nahiv âlimleri tarafından zamanla Basralıların görüşleri kabul görmüş, yaygınlaşmış ve Arap gramerinin genel kabul görmüş prensipleri haline gelmiştir, Küfelilere ait eserlerin çoğunun üzerine zamanla perde çekilmiştir ancak ihtilaflı görüşleri hala birçok kitapta varlığını sürdürmektedir.

Dil ihtilafları meselesi birçok dil âliminin uğraştığı önemli bir alandır. Çok sayıda dilci özellikle Basra ve Küfe ekolleri arasındaki görüş farklılıklarını ortaya koyan dil ihtilafları ile ilgili müstakil eserler kaleme almıştır. Bu konu ile alakalı yazılmış kitaplara Sa'leb'in *İhtilâfu'n-Nahviyyîn*, İbn Keysân'ın *el-Mesâil 'alâ Mezhebi'n-Nahviyyîn*, ve Ebû Cafer en-Nehhâs'ın *el-Mukni' fi İhtilâfi'l-Basriyyîn ve'l-Küfiyyîn* adlı eserleri örnek olarak gösterilebilir. Nahiv ilmine hâkim olan ve çok yönlü düşünebilen İmam Birgivî, tümüyle tek bir nahiv ekolüne bağlı kalmamış, seçimlerinde serbest davranmıştır. Bazen Basralıların görüşlerine bazen de Küfelilerin görüşlerine bazen çoğunluğun görüşüne bazen de bir âlimin görüşüne bağlı olmuştur. Konuları ele alırken zikrettiği görüşün hangi nahiv ekolüne ait olduğunu belirtmede kullandığı bazı tabirler vardır. Bu dil ekollerinin görüşlerini ortaya koyarken şu tabirleri kullanmıştır:

Basra Ekolü ile alakalı kullandığı sık ifade **عند البصريين**'dir (el-Birgivi - Kuşadalı, 2021: 281).

Küfeliler ile ilgili olan ifadeler:

هو مختار الكوفية Bu küfelilerin tercih ettiği görüştür (el-Birgivi - Kuşadalı, 2021: 284).

عند الكوفية Küfelilere göre (el-Birgivi - Kuşadalı, 2021: 685).

Birgivî bazen söz konusu konuda ihtilaf olduğuna işaret etmiş, bunu yaparken herhangi bir isimlendirme yapmamış ve herhangi birini diğerine tercih etmemiştir. İsim zikretmediği için de o görüşün kime ait olduğunu tespit edebilmek için Basra ve Küfe ekolüne mensup âlimlerin kitaplarına veya nahvi çok detaylı anlatan eserlere bakmak gerekmektedir. Birgivî, ihtilaflara değinirken

nahivcilerin karşılıklı olarak öne sürdükleri birbirine zıt görüşleri ve nahvi içinden çıkılmaz kılan sonu gelmez sebep ve illetleri zikretmemiş sadece ihtilafları dile getirmekle yetinmiştir. Bazen tercih ettiği görüşleri görüş sahibinin ismini zikrederek dile getirmiş bazen de bunlara ek olarak kendi görüşünü de dile getirmiştir.

Görüşünden istifade ettiği âlimler için şu ifadeleri kullanmıştır.

إِخْتِيَارٌ لِمَذْهَبِ سَيْبَوِيَه (Sîbeveyhi'nin mezhebince tercih edilen görüştür) (el-Birgivi - Kuşadalı, 2021, 150), وَهَذَا مَذْهَبِ سَيْبَوِيَه (Bu Sîbeveyhi'nin görüşüdür) (el-Birgivi - Kuşadalı, 2021: 225) إِيخْتَارُهُ ابْنُ الْحَاجِبِ (İbnü'l-Hacib bunu tercih etti) (el-Birgivi - Kuşadalı, 2021: 337) şeklinde ifade etmiştir. Bazen de şahıs olarak değil de وَهَذَا عِنْدَ الْمُتَأَخِّرِينَ (müteahhirün âlimlerinin yanında) (el-Birgivi - Kuşadalı, 2021: 272) ve ya وَبَعْضُهُمْ (bazıları) (el-Birgivi - Kuşadalı, 2021: 169) şeklinde birden çok âlimi ifade eden ifadeler kullanmıştır. Bunların dışında nadir de olsa farklı kabilelerin lehçelerdeki ihtilaflara da değinmiştir. Bunları ifade ederken de عِنْدَ بَنِي تَمِيمٍ , فِي لُغَةِ تَمِيمٍ ve عِنْدَ الْحَجَازِيِّينَ şeklindeki ifadeleri kullanmıştır (el-Birgivi - Kuşadalı, 2021: 540-406-408).

Birgivi zayıf olan görüşleri genelde قِيلَ ile ifade etmiş bazen de هَذَا ضَعِيفٌ (bu görüş zayıftır) şeklinde açıkça ifade etmiştir (el-Birgivi - Kuşadalı, 2021: 438).

4.6.5. İmam Birgivi *İmtihânü'l-Ezkiyâ*'da Görüşlerinden İstifade Ettiği Nahiv Âlimleri

Kitap telif eden bazı âlimler, eserlerini tasnif ederken alıntı yaptıkları eserleri ve sahiplerini, istifade ettikleri görüşün kime ait olduğunu özellikle belirtirken, kimi âlimler de sadece alıntı yaptıkları kitapların isimlerini zikretmişlerdir. Birgivi *İmtihânü'l-Ezkiyâ*'da görüşlerinin aktardığı âlimleri bazen ekol olarak Basralılar ve Kufeliler bazen Mütekaddimun ve Müteahhirun bazen de kabile görüşlerini (Temim ve Hicaz) vb. şeklinde ele almıştır. Genel olarak ise görüşlerini aktardığı âlimlerin isimlerini çoğunlukla zikretmiş bazen de isim getirilmeden "şöyle denilmiş" şeklinde aktarmıştır. *İmtihânü'l-Ezkiyâ*'da tespit ettiğimiz kadarıyla 27 âlimden alıntı yapmıştır. Alıntı yaptığı âlimlere baktığımızdan en çok *Kâfiye*'ye şerh yazan âlimler olduğunu görüyoruz. Bunlardan bazılarını kısaca ele alıp Birgivi'nin hangi konularda bunların görüşlerine yer verdiğini belirteceğiz.

4.6.5.1 Sîbeveyhi

Arap dili deyince ilk akla gelen dil bilgini olan Sîbeveyhi'n Asıl adı Ebû Bişr Sîbeveyhi Amr b. Osman b. Kanber el-Harisî'dir. 135-140 (752-757) yılları arasında Şîraz yakınlarındaki Beydâ köyündeki Fârisî bir anne babanın oğludur. İlk bilgileri bu çevrede aldı ve Farsçayı son derece iyi öğrendi. Daha sonra henüs genç yaşlarındayken ailesiyle birlikte Basra'ya göç etti. Sîbeveyhi kelimesinin aslı Farsça "sîbôyeh" olup "küçük elma" anlamına gelmektedir. Çocukken al yanaklarının olması veya "sîbeveyhi" denilerek okşanmasından dolayı kendisine bu lakabın verildiği kaydedilir (Özbalıkçı, 04 Nisan 2023). Basra'da ilk önce Hammâd b. Seleme'nin hadis derslerine katılarak ilim yolculuğuna başladı. Bir gün Hammâd'ın huzurunda okuduğu bir hadiste yaptığı i'rab hatasından duyduğu üzüntü sebebiyle nahiv tahsil etmeye karar vererek on beş yıl kadar meşhur dil âlimi Halîl b. Ahmed'in derslerine katıldı. Bu derslerin yanı sıra Yûnus b. Habîb (ö. 182/798), Ahfeşu'l-Ekber (ö. 177/793), ve Ebû 'Amr b. 'Âlâ gibi âlimlerden de ders almıştır ve aldığı ilimleri

tedvin etmiştir (Kehhâle, 1993: 2/584). Sîbeveyhi denilince akla ilk gelen *el-Kitâb* adlı eseri, Arap dilinin nahvi, sarfı ve fonetiği alanında ölümsüz bir kitaptır. Başta hocasının olmak üzere zamanına kadar gelen diğer nahivcilerin görüşlerine kendi bilgi ve tecrübelerini de ekleyerek günümüze kadar gelmiş en eski ve kapsamlı bir kaynaktır. Bağdatta el-Kisâî (ö. 189/805) ile girdiği meşhur zünbûriye münazarasına girmiş el-Kisâî'nin görüşleri kabul görünce haksızlığa uğradığını düşünerek derin bir üzüntü içinde memleketi Şiraz'a dönmüş ve üzüntüden dolayı mide rahatsızlığı geçirerek 180/796 yılında Şiraz'da vefat etmiştir (Dayf, 1968: 59-63; Özbalıkçı, 04 Nisan 2023).

Birgivî *İmtihânü'l-Ezkiyâ*'da en fazla yararlandığı âlimlerden biri olan ve on bir yerde ismi geçen Sîbeveyhi'dir. Sîbeveyhi'den naklettiği hiçbir görüşe karşı çıkmamış sadece bu görüşleri nakletmekle yetinmiş veya güçlendirici delil olarak nakletmiştir. Birinci olarak Birgivî ismin özelliklerinde lam'ı ele alırken Beyzâvî'nin Sîbeveyhin görüşünü tercih ettiğini Müberred ve Sîbeveyhi'n hocası olan Halîl b. Ahmed'in görüşlerini tercih etmediğini söyler (el-Birgivi - Kuşadalı, 2021: 150). İsmi açıkça zikredip görüşünü dile getirdiği başka bir yerde gayri munsarif bahsindeki جوارٍ kelimeleri gibi olanların munsarif mı gayri munsarif mı olduğu konusudur. Nasb hali dışında bu kelimelerde de ihtilaf vardır. Birgivî burda şöyle demektedir:

قِيلَ: مُنْصَرَفٌ لَأَنَّ الْإِعْلَالَ أَخْرَجَهُ عَنِ الْوِزْنِ فَصَارَ كَ:سَلَامٍ وَقِيلَ لَا لِأَنَّ الْيَاءَ مُقَدَّرَةٌ
لِلْإِعْرَابِ، وَمَنْعُ الصَّرْفِ مِثْلُهُ فِي كَوْنِهِ حُكْمًا لَفْظِيًّا، وَهَذَا مَذْهَبُ سَيَبَوِيهِ، وَهُوَ الصَّحِيحُ

Bazıları i'aldan dolayı kendi vezninden çıktığı için munsarif olduğunu söylemişlerdir سلام gibi. Bazıları da hayır bu gayri munsariftir çünkü hükmi olarak lafız olmasında 'ya' i'rab için gizli olduğunu söylemişlerdir ki bu da Sîbeveyhin görüşüdür ve doğru olan da budur (el-Birgivi - Kuşadalı, 2021: 224-225).

Birgivî Mübtedânın haberden önce gelmesinin vacib olduğu yerleri aktarırken direk Sîbeveyhin görüşünü alarak kase, teaccüb, şart ve istifham gibi başta gelmesi gerekenlerin olduğu yerde mübteda takaddüm etmesi vacib olur demiştir. مَنْ أَبوكُ gibi. Buradaki مَنْ Sîbeveyhiye göre mübtedadır nekre olduğunda haberi de marife olur. Sîbeveyhin dışındaki âlimlere göre de أَبوكُ mübtedadır مَنْ de haberidir (el-Birgivi - Kuşadalı, 2021: 290).

4.6.5.2. el-Ahfeş

Asıl adı Ebû Hasan Said b. Mes'ade el-Mücâşî el-Belhî olan el-Ahfeş, Basra dil ekolünün meşhur âlimlerindedir. Aslen Belhli olup Basra'da yetişip yaşamıştır. Hafeş kökünden türetilerek "iyi göremeyen küçük gözlü kimse" veya "gece görüp gündüz göremeyen kimse" manalarında kullanılan ahfeş, gözlerindeki bir görme bozukluğu sebebiyle beşten fala âlime lakap olarak verilmiştir. Bunlardan çoğunun ortak noktaları Arap dili âlimi olmalarıdır. Ahfeşler'in en meşhurları el-Ekber, el-Evsat ve el-Asgar sıfatlarıyla bilinmektedirler. Mutlak olarak Ahfeş denince, yaygın şöhretinden dolayı akla ilk gelen Ahfeş el-Evsat yani Ebû Hasan Said b. Mes'ade el-Mücâşî el-Belhî'dir (Kandemir, 06 Nisan 2023). Bu meşhur dil bilgini tahsilini Basra'da tamamlamış olup en meşhur hocası kendisinden yaşça küçük olan Sîbeveyhi'dir. Sîbeveyhi'nin meşhur eseri el-Kitâb'ı kendisinden sonra okutan ve ilim dünyasına tanıtan Ahfeştir. Sîbeveyhi'ye birçok konuda muhalefet ederek farklı görüşler belirtmiştir. Bu görüşlerin çoğunu benimseyen Kûfe dil âlimleri daha sonra

Kûfe dil ekolünü oluşturdular. Talebeleri arasında Ebû Osman el-Mazinî, Ebû Hatim es-Sicistanî ve Riyaşî gibi âlimlerin de bulunduğu el-Ahfeş, 215/830 yılında vefat etmiştir (Koçak, 06 Nisan 2023).

Birgivi yazmış olduğu bu şerhte genel olarak ahfeş'in görüşlerine yer vermemiş ancak Sîbeveyhi'ye muhalif olduğu yerlerde nadiren de olsa ismini zikretmiştir. Genelde Sîbeveyhi'nin görüşlerinden sonra muhalif bir görüş ile zikredildiğini görüyoruz.

4.6.5.3. Zemahşerî

Zemahşerî'nin asıl adı, Ebû'l-Kasım Mahmûd b. Ömer el-Harizmî ez-Zemahşerî'dir. H. 27 Receb 467 (18 Mart 1075) tarihinde Hârizm bölgesinde Türkmenistan'ın Taşavuz (Daşoğuz) ili Koroğlu ilçesindeki Zemahşer'de dünyaya gelmiştir. Mekke'de Kâbe'ye mücâvir olarak bulunduğundan "Cârullah", mensup bulunduğu bölgenin övünç kaynağı sayıldığı için "Fahr-i Hârizm" lakaplarıyla meşhur olmuştur. Zemahşerî'yi fars kökenli kabul edenler olduğu gibi yaşadığı dönemde Hârizm'deki nüfusunu çoğunluğunu Türk'ler meydana getirdiği için Türk asıllı kabul edenler de bulunmaktadır. *el-Keşşâf* adlı meşhur tefsiri dünya genelinde son derece itibar görmüştür. Özellikle tefsir olmak üzere birçok dalda söz sahibi olmakla beraber Arap dili ve edebiyatına dair çalışmaları ile de tanınmaktadır. Harizm, Buhara ve Bağdat gibi ilim merkezlerinde eğitim görmüştür. Talebe seçiminde ve icazet vermede titiz olan Zemahşerî, Harizm, Bağdat ve Mekke'de onlarca öğrenci yetiştirmiştir. İtikadî olarak Mutezilî bir âlim olan Zemahşerî Özbekistan'ın sınırları içerisinde bulunan Cürcaniye'de 538 /1144 yılında vefat etmiştir (Öztürk - Mertoğlu, 12 Nisan 2023; İbn Hişâm, 1981: 98).

Zemahşerî en çok *el-Keşşâf* adlı tefsiriyle bilinmektedir. Dirâyet tefsiri alanında eşsiz kabul edilen bu eserin mukaddimesinde Kur'an'ı yorumlamanın zor bir iş olduğunu söyleyerek, bu işi yapacak kişinin öncelikle Arap dili ve belâgatındaki meânî ve beyân ilimlerini çok iyi bilmesi, bunun yanında diğer ilimlerde de geniş ilmî birikiminin bulunması ve muhakame yeteneğinin güçlü olması gerektiğini belirtmektedir. Zemahşerî, Kur'an nazmını i'câzın temel unsuru kabul etmiş ve bu mu'ciz nazımdaki güzellikleri ince tahlillerle ortaya koymaya çalışmıştır. Tefsirinde dilin bütün imkânlarını kullanmasının yanında aklın ilkelerine de büyük önem vermiştir. Tefsir ilmî dışında hadis, fıkıh, kelâm gibi ilimlerde de geniş bilgiye sahip bulunan Zemahşerî özellikle Arap dili ve edebiyatı konusunda otorite kabul edilen bir âlimdir ve Arap asıllı olmamasına rağmen "şeyhü'l-Arabiyye" diye nitelendirilmiştir. Arap dilinde Basra dil mektebine mensup olmakla birlikte seçmeci ve uzlaştırmacı bir yol izleyen Zemahşerî, *el-Mufaşşal* adlı eserinde daha çok Basralı gramer âlimlerinin, zaman zaman Kûfeliler'in, bazan da Ebû Ali el-Fârisî ile öğrencisi İbn Cinnî'nin görüşlerini kabul etmiş, yer yer kendi fikirlerine de yer vermiştir. *el-Mufaşşal*'ının, gerek plan ve tertibindeki düzgünlük gerekse anlatımındaki kolaylık ve muhtevastaki zenginlik dolayısıyla kendi zamanına kadar Arap gramerine dair yazılmış eserlerin en mükemmeli kabul edilmesi onun bu alandaki başarısı açısından önemlidir (Kehhâle, 1993, 3/882; Öztürk - Mertoğlu, 12 Nisan 2023).

Birgivi *İmtihânü'l-ezkiyâ*'da Kelime bahsini anlatırken derin ve birçok kişinin zihnini yoran yerler diye nitelediği kelime ile ilgili birkaç önemli yerlerden bahseder. Burada Zemahşerî'den de bahsederek şöyle der;

Nahivciler Kelimenin tarifini yaparken kayıtları çoğaltma ve eksiltme konusunda ihtilafa düşmüşlerdir. Zemahşerî (ö.538/1144) ve Mutarrizî (ö.610/1213) لفظة الدالة على معنى مفرد بالوضع Lafiz; vazı ile müfred manaya delalet eden lafızdır şeklinde tarif ederek Lafiz, Delalet, Mana, Müfred ve Vazı kayıtlarını tamamını beraber kullanmıştır. İbnü'l-Hâcib ve ona tabi olan bazı

âlimler bu tarifteki وضع kelimesinin ‘delalet’ manasını da barındırdığını söyleyerek الدالة kaydını çıkarmıştır. Beyzâvî ise وضع kelimesinin hem delalet hem de mana kaydını ihtiva ettiğini söyleyerek hem الدالة hem de معنى kaydını çıkarıp لفظ kelimesini de ما ile de değiştirerek sadece ما وضع مفردا diye iki kayıt ile tarif etmiştir.

4.6.5.4. İbnü'l-Hâcib

Asıl ismi; Ebu Amr b. Osman b. Ömer b. Ebi Bekr Yunus Devveri'dir. 570'te (1175) Mısır'ın Yukarı Saîd bölgesinde Kûs'a bağlı İsnâ kasabasında dünyaya geldi. Ailesi Tiflis kökenlidir. Babası, Selâhaddîn-i Eyyûbî'nin yakın akrabası Kûs Emîri İzzeddin Mûsek es-Salâhî'nin hâcibi idi. Bu vazifesinden dolayı oğlu İbnü'l-Hâcib lakabıyla anıldığı bilinmektedir. İbnü'l-Hâcib babasıyla birlikte küçük yaşta Kahire'ye yerleşmiştir. Burada zamanın âlimlerinden Kur'ân-ı Kerîm, Kıraat, Arapça ve Mâlîki mezhebine ait fıkıh ilmi ile ilgilenmiş bu konularda son derece derin bilgi elde etmiştir (İbn-i Kesir, 1982: 8/176-178; Kılıç, 07 Nisan 2023).

İbnü'l-Hâcib birçok ilim dalında eser kaleme almıştır ancak dilcilik yönüyle daha çok meşhur olmuştur. Bu konuda “eş-Şâfiye” ve “el-Kâfiye” adlı nahiv ve sarfa dair telif ettiği eserleriyle de zirveye ulaşmıştır. Gramerle ilgili eserlerinin birçok yerinde nahivcilere yol gösteren İbnü'l-Hâcib şöhretini özellikle el-Kâfiye'sine borçludur. Bu kitap, islâm dünyasında meşhur olmuş, birçok âlim bu eser üzerine Şerh ve hâşiyeler kaleme almışlardır. Basra ve Kûfe dil mektepleri arasındaki dil tartışmaları onun zamanında nihayete ermiştir. Bundan dolayı İbnü'l-Hâcib önceki ekollerin görüşlerini bir araya getirerek onları ustalıkla düzenleyip faydanılacak bir hale sokmuştur. İbnü'l-Hâcib dil alanında yaptığı diğer bir değişiklik de Zemahşerî'nin el-Mufasssal'ında birleştirdiği sarf ve nahiv konularını daha önce İbn-i Cinnî ve Ebû Osman el-Mâzini'nin yaptığı gibi, yeniden birbirinden ayırıp her birini ayrı ayrı kitaplar halinde yazmasıdır (İbni Hallikan, 3/250; Kılıç, 07 Nisan 2023).

Birgivi'nin üzerinde şerh yazdığı Lübbül-Elbâb fî İlmil-İ'râb adlı ihtisar, İbnü'l-Hâcib'in el-Kâfiye'sinin özetidir. Beyzavî bu ihtisarı ezberlenmesi kolay faydasının da çok olması için yazmıştır (el-Birgivi - Kuşadalı, 2021: 186). Şerh olmadan bu ihtisarın anlaşılması çok zordur. Birgivi bu ihtisarı şerh ederken en çok başvurduğu ve ismini en çok zikir ettiği kişi İbnü'l-Hâcib'tir. Bazen Beyzavî'nin Kâfiye'nin dışına çıktığı yerlerden bazen Radî el-Esterâbâdî (ö.688/1289) ile birbirlerinden farklı düşüncelerine değinirken bazen de doğrudan kafiyeden ve ya kafiyenin şerhlerinden alıntı yaparak adını zikretmiştir.

İmam Birgivi Kelimenin tarifindeki kâidelerin çoğaltıp kısaltma konusundaki ihtilafları anlatırken şöyle der;

Kelimenin tarifinde Zemahşerî (ö.538/1144) ve Mutarrizî (ö.610/1213) لفظة الدالة على معنى Lafız; vazı ile müfred manaya delalet eden lafızdır şeklinde tarif ederek Lafız, Delalet, Mana, Müfred ve Vazı kayıtlarını tamamını beraber kullanmıştır. İbnü'l-Hâcib ve ona tabi olan bazı âlimler bu tarifteki وضع kelimesinin ‘delalet’ manasını da barındırdığını söyleyerek الدالة kaydını çıkarmıştır. Beyzâvî ise وضع kelimesinin hem delalet hem de mana kaydını ihtiva ettiğini söyleyerek hem الدالة hem de معنى kaydını çıkarıp لفظ kelimesini de ما ile de değiştirerek sadece ما وضع مفردا diye iki kayıt ile tarif etmiştir (el-Birgivi - Kuşadalı, 2021: 112).

Nida harflerini anlatırken şöyle der;

Nida harfleri: أَي، Yakınlık için olan Hemze, يَا، أَيَا ve هَيَا'dır. Hemze'den kasıt uzağın dışındaki olandır ki orta derecede yakın olan da buna dâhildir. أَي kişi içindir يَا ve هَيَا Zamahşerî'ye göre uzaklık içindir ancak İbnü'l-Hâcib bunların hem uzaklık hemde yakınlık manasına kullanıldığını söyler.

4.6.5.5. Radî Esterâbâdî

Hayatı hakkında çok fazla bilgi olmayan Esterâbâdî, aslen Taberistanlı olup Esterâbâd (Esterâbâz) şehri halkındandır. Sonradan Necef'e yerleşmiştir. Meşhur olmasının sebebi İbnü'l-Hâcib'in *el-Kâfiye* ve *eş-Şâfiye* adlı kitaplarına yazdığı şerhlerdir. Bu dil bilgini "necmü'l-eimme" lakabıyla anılmıştır. Bu lakabı ile anılması zekâsı, olgunluğu, fazileti, dinî ilimler alanındaki titizliğiyle dikkat çekmesinden kaynaklanmaktadır (Gümüş, 08 Nisan 2023).

Esterâbâd'dan Irak bölgesine geçen ve Necef'e yerleşen Radî hakkında nahiv kitapları, onun Irak ve Medine arasında yaşadığı konusunda bilgi vermektedir. *Şerhu'l-Kâfiye*'yi Irak'ın Necef şehrinde (683/1284) tarihinde telif ettiği bilinmektedir. Nahiv ve sarf alanında önde gelen bu dil âliminin, hayatı hakkında kayda değer herhangi bir bilgi aktarmayan tarihçiler ve biyografılardan layık olduğu önemi ya da ilgiyi görememiştir. Bunun sebebi ise, müellifinin şöhretinin yalnızca doğu beldeleriyle sınırlandırılmış olmasına ve ya *el-Kâfiye* üzerine yüzden fazla şerh yazıldığından bu şerhin gözden kaçması ile bağlantılı olması olasıdır. (el-Bağdâdî, 1979: 29; Başçı, 2021: 60; Gümüş, 08 Nisan 2023). Birgivî, Sibeveyhi ve İbnü'l-Hâcib'den sonra şerhte en çok ismini zikrettiği âlim Esterâbâdî'dir.

Birgivî, Merfuat bahsinde Cinsini nefy eden لا'nın haberini anlatırken burdaki nefyin, cinsinden hükmü nefy etmek olduğunu ve لا'nın haberinin zarf dahi olsa isminden önce gelebileceğini çünkü zarfın amel etmenin zayıf olduğunu açıklar. Ancak لا'nın haberinin hazif olma durumu yaygın olduğunu Temim kabilesine göre karine olduğunda hazif edilmesinin vacip olduğunu da belirtir. هل في الدار رجل؟ (Evde herhangi bir erkek var mı?) diyen kişiye لا رجل demek gibi. Fakat Radî'nin nakline göre karine olmadığında لا'nın zikir edilmesi vacip olduğunu belirtir (el-Birgivi - Kuşadalı, 2021: 314).

4.6.5.6. Seyyid Şerîf Cürçânî

Asıl ismi künyesi ve lakabıyla beraber Nureddin Şerif Muhammed b. Ali b. Muhammed b. Nureddin b. es-Seyyid eş-Şerif el-Cürçânî'dir. 24 Şâban 740 (24 Şubat 1340) tarihinde Cürçân yakınlarındaki Takü diye bir beldede doğdu. Deylem'deki Zeydî imamlarından olup Hz. Peygamber'in soyundan gelen dâî Muhammed b. Zeyd'in (ö. 287/900) on üçüncü göbekten torunu olduğundan Seyyid Şerîf unvanıyla tanınır. İlköğrenimini memleketinde yaptı. Kutbüddin er-Râzî et-Tahtânî'nin mantığa dair *Şerhu's-Şemsiyye* ve *Şerhu'l-Meâtali* adlı eserlerini bizzat kendisinden okumak için 1362 yılından önce Herat'a gitti. Bir müddet sonra öğretim faaliyetine yaşlılığından dolayı devam ettiremeyen hocası kendisine, Mısır'da ikamet etmekte olan meşhur talebesi Mübârek Şah'ın yanına gidip ondan ilim okumaya devam etmesini tavsiye etti. Herat, Karaman, Aksaray, Mısır, Semerkant ve Şiraz'a ilim için gidip değerli ilim adamlarında dersler almıştır.

Cürcânî, yaşadığı döneme damgasını vuran ve sonraki yüzyıllarda bir otorite olarak etkisini devam ettiren her yönde kendisini ispat etmiş nadir âlimlerdendir. Başta kelâm olmak üzere, Arap dili ve edebiyatı, felsefe, mantık, astronomi, matematik, mezhepler tarihi, fıkıh, hadis, tefsir, tasavvuf gibi dinî ve aklî ilimlerin hemen hepsine dair telif, şerh ve hâşiye türünde yüze yakın eserle kaleme almış, bundan dolayı “allâme” unvanını almıştır. Bu eserlerden önemli olanlardan bazıları şunlardır:

Arap Dili ve Belağatına dair ‘‘et-Tarifât’’, ‘‘Şerhu’l-İzzî’’, ‘‘Hâşiye ala Şerhi’l-Kâfiye’’ ve ‘‘Şerhu’l-Kâfiye’’: Kelam İlminde ‘‘Şerhu’l-Mevâkıf’’; tefsirde ‘‘Risâle fi’l-Mantık’’ tasavvufta ‘‘Risâle-i Şevkiyye’’ fıkhıta ‘‘Hâşiye ‘alâ Şerhi Muhtasari’l-müntehâ’’ tefsirde ‘‘Hâşiye ‘ale’l-Keşşâf’’.

Cürcânî’nin ‘‘Hâşiye ala Şerhi’l-Kâfiye’’ ve ‘‘Şerhu’l-Kâfiye’’ adlı iki eseri ile birgivî’nin *İmtihânü’l-ezkiyâ*’sı içerik olarak birbirine yakındır. Cürcânî’nin bu iki eseri, *el-Kâfiye* kitabını açıklar Birgivî’nin *İmtihânü’l-ezkiyâ*’sı da kafiye’nin ihtisarını açıklar. Dolayısıyla birbirine yakın kitaplar olduğundan Birgivî sık sık bu şerhlere başvurmuş, dolaylı ya da direkt zikretmiştir.

Birgivî’nin Cürcaniyi zikir edip görüşüne yer verdiği bir yer de Tenâzu’ konusudur. Şöyle ki: Tenâzu’:Fiil ve ya fiil ameli yapan iki amilin kendisinden sonra gelen ismi amel etme tartışmasına verilen isimdir. Mecrur muttasıl zamirlerinin dışındaki zamirlerde tenâzu’ düşünülmez. *أكرمني زيدٌ* örneği gibi.

Molla Câmî (ö.898/1492)’ye göre Mamül başta ve ya iki âmil arasında olursa burada tenâzu’ olmaz çünkü birincisi ikincisine göre daha müstehaktır ve amel etme hakkı ona aittir.

İsâmüddin İsferyânî (ö.945/1538)’ye göre eğer mamül melfuz ise ikisinin de amel hakkı vardır. Eğer mamül menvî yani akılda geçilmiş ise birincisinin hakkı daha fazladır.

Cürcânî’ye göre ise ikisinden birinin amel etmesi caizdir lakin birincisinin ikincisine nazaren amel etmesi tercih edilir. Birgivî burada Cürcânî’nin görüşünü beğenmiş ve doğru olanın bu görüş olduğunu dile getirmiştir (el-Birgivi - Kuşadalı, 2021: 278).

4.6.5.7. Molla Câmî

Asıl adı Abdurrahman bin Nizâmuddîn Ahmed bin Şemseddîn Muhammed’dır. Lakabı İsâmüddin ve Nuruddîn’dır. Ancak daha çok Molla Câmî ve ya Mevlâna Câmî unvanlarıyla meşhur olmuştur. 23 Şaban 817’de (7 Kasım 1414) Horasan’ın Câm şehrinin Harcird kasabasında doğdu. Câm şehrine nisbetle ve Ahmed-i Nâmekî-yi Câmî’nin (ö. 536/1141) hâtrasına hürmetinin bir ifadesi olarak Câmî mahlasını aldığını söyler. Câmî ilk tahsiline babasının yanında başladı. Babası Herat’a gidip Nizâmiye Medresesi’ne müderris olunca öğrenimini orada devam ettirdi. Devrinin meşhur âlimlerinden Mevlânâ Cüneyd-i Usûlî’den Arap dili ve edebiyatına dair temel dersler aldı. Ardından Seyyid Şerîf el-Cürcânî’nin öğrencisi Ali es-Semerkindî ile Teftâzânî’nin öğrencisi Şehâbeddin Muhammed el-Câcermî gibi meşhur âlimlerden ilim öğrenmeye devam etti. Daha sonra Uluğ Bey Medresesi’nde Bursalı Kadızâde-i Rûmî’den (ö. 841/1437) riyâziyyât dersleri aldı. Bununla beraber Mevlânâ Fethullah-ı Tebrîzî’nin derslerinden de faydalandı. Keskin zekâsı, yeteneği, ilmî meselelere hâkimiyeti ve görüşünü çok açık bir şekilde ifade edebilme kabiliyeti sayesinde herkesin dikkatini celbetti. Ünlü astronomi ve matematik âlimi Ali Kuşçu Câmî’ye astronomiyle ilgili sorduğu zor soruların cevabını hemen almış ve onu ilmine hayran kalmıştır.

Onunla riyâzî meseleler üzerinde bir takım çalışmalar yapmış ve kendisini üstün ilminden ötürü takdir etmişti.

Câmî sadece Mâverâünnehir ve Horasan'da tanınmamış, Hindistan'dan Balkanlar'a kadar uzanan geniş bir alanda padişahların, âlimlerin ve şairlerin saygısını elde etmeyi başarmıştır. Fâtih Sultan Mehmed, Câmî'yi İstanbul'a davet etmek için bir takım girişimlerde bulunmuş ancak bu istek gerçekleşmemiştir. Fâtih ikinci defa değerli hediyelerle Câmî'ye haber yollayıp ondan kelâmcılar, felsefeciler ve mutasavvıfların görüşlerini mukayese eden bir kitap yazmasını istemiş, bunun üzerine Câmî *ed-Dürretü'l-fâhire* adlı eserini kaleme almış, ancak eser kendisine gönderildiğinde Fâtih vefat etmişti.

Daha gençlik yıllarından itibaren hayatının sonuna kadar daima öğrenmek ve öğretmekten büyük bir keyif alan Câmî, bu asil meşgaleden bir an bile geri durmamıştır. Onun, vefatından birkaç ay önce oğlu için şerh olarak hazırladığı *el-Fevâ'idü'z-Ziyâ'iyye* adlı Arapça gramer kitabı bunun güzel bir örneğidir (Okumuş, 11 Nisan 2023; Turgut, 2013: 18-20).

Kaynaklarda Câmî'nin Farsça ve Arapça ellinin üzerinde eseri bulunduğu zikredilmektedir. Eserlerinin konusunu başta tasavvuf olmak üzere edebiyat ve dinî ilimler teşkil eder. Câmî, tasavvuf ile ilgili yazdığı kitaplarında tasavvufî görüşlerini en iyi şekilde ifade etmiştir. Ulaşabildiğimiz kadariyalar yazdığı eserler şunlardır. 1-*Hilye-i Hiyel: Risâle-i Kebîr der Mu'ammâ* 2. *Levâiyih* 3. *Levâmi' fi Şerhi'l-Hamriyye* 4. *Risâle-i Erkânü'l-Hac (Kitâb-ı Menâsikü'l-hac)* 5. *Nefehâtü'l-Üns* 6. *Dîvân 1: Fâtihatü'l-Şebâb* 7. *Şevâhidü'n-Nübüvve* 8. *Dîvân 2: Vâsitatü'l-Ikd* 9. *Heft Evreng, Mesnevî-yi Dovvom: Salâmân u Absâl* 10. *Risâle-i Sagîr der Mu'ammâ* 11. *Risâle-i Mutavassut der Mu'ammâ* 12. *Eşî'etü'l-İema'ât* 13. *Heft Evreng, Mesnevî-yi Sevvom: Tuhfetü'l-Ahrâr* 14. *Çihl Hadîs* 15. *Heft Evreng, Mesnevî-yi Çehârom: Subhatü'l-ebrâr* 16. *Heft Evreng, Mesnevî-yi Pencom: Yûsuf u Züleyhâ* 17. *Heft Evreng, Mesnevî-yi Şeşom: Leylâ ve Mecnûn* 18. *Heft Evreng: Mesnevî-yi Evvel: Silsiletü'z-zeheb* 19. *Heft Evreng, Mesnevî-yi Heftom: Hired-nâme-i İskenderî* 20. *Risâle-i Mûsikî* 21. *Risâle-i Asgar der Mua'mmâ* 22. *Behâristân* 23. *Dîvân 3: Hâtimetü'l-hayât* 24. *Nakdu'n-Nusûs* 25. *Fevâidü'z-Ziyâ'iyye fi Şerh-i Kâfiye* 26. *Risâle-i Fihrist* 27. *Sohenân-i Hâce Pârsâ* 28. *Risâle-i Nâiyye* 29. *Risâle-i Şerh-i Rubâiyyât* 30. *Risâle-i Münşeât* 31. *Risâle-i Arûz* 32. *Risâle fi'l-Vücûd* 33. *Risâle fi'z-Zikr (Risâle-i Nakşibendiyye)* 34. *Dürretü'l-Fâhire* 35. *Şerh-i Ba'zî Ebyât-i Tâiyye-i İbnü'l-Fâriz* 36. *Tefsîrü'l-Kur'ân* 37. *Şerh-i Fusûsu'l-Hikem* 38. *Risâle-i Kâfiye: Risâle-i Vâfiye fi İlmi'l-kâfiye* 39. *Şerh-i Beyt-i Husrev-i Dihlevî* 40. *Şerh-i Hadîs-i Ebi Zerri'l-Ukaylî* 41. *Kitâb-i Sârf* 42. *Risâle-i Tahlîliyye (Risâle-i Lâ ilâhe illâllâh)* 43. *Şerh-i Hadîs-i Vâhid* 44. *Şerh-i Ba'z-i ez Miftâhu'l-Gayb* 45. *Tercüme-i Nesrû'l-Leâlî* 46. *Risâle-i Cevâb-ı Suâl-i Hindustân* 47. *Tercüme-i Tâiyye-i İbn-i Fâriz (Nazmü'd-dürr)* 48. *Risâle-i Kebîr der Menâsik-i Hacc* 49. *Şerh-i Bâ'z-i ez Miftâhu'l-Gayb* 50. *Terceme-i Kasîde-i Bürde* 51. *Menâkıb-ı Hâce Abdullah Ensârî* 52. *Menâkıb-ı Mevlevî* (Turgut, 2013: 28-30).

Görüldüğü üzere hemen hemen her dalda eser kaleme alan Molla Câmî Arap diline dair de ciddi çalışmaları mevcuttur. Bu çalışmalardan sayılan ve konumuzu da ilgilendiren *el-Fevâ'idü'z-Ziyâ'iyye* kitabı, hayatta kalan tek oğlu Ziyâeddin Yûsuf için kaleme almıştır. Bu eser, Cemâleddin İbnü'l-Hâcib'in *el-Kâfiye*'sinin şerhidir. Telifi h. 11 Ramazan 897'de (7 Temmuz 1492) tamamlanan ve *Şerh-i Molla Câmî*, *Molla Câmî* veya sadece *Câmî* adlarıyla anılan Arap gramerine dair bu eser, Osmanlı'nın son zamanlarına kadar Türk ve doğu medreselerinde ders kitabı olarak okutulmuştur. Ülkemizin bazı islami kuruluşlarında hala okutulduğu gözlemlenmektedir. Birgivî *İmtihânü'l-*

Ezkiyâ'da bu önemli kitaptan istifade etmiş. Dolaylı ve ya doğrudan Molla Câmî'nin ismini zikretmiştir.

Birgivî *İmtihânü'l-Ezkiyâ'da* Molla Câmî'den de çok istifade etmiş şerhin birçok yerinde ismini zikretmiştir. Birgivî genel olarak Kâfiye'nin şerhi olan *el-Fevâ'idü'z-Ziyâ'yye*'den çok yararlandığını ve Molla Câmî'nin görüşlerine de bu kitap üzerinden ulaştığını görmekteyiz.

Birgivî yazmış olduğu bu şerhte en çok ismini zikrettiği ve görüşlerine yer verdiği âlimler yukarıda haklarında bir takım malumatlar verdiğimiz âlimlerdir. Bunların dışında ismini zikrettiği ve görüşlerine yer verdiği âlimler şunlardır; Yûnus b. Habîb ed-Dabbî el-Basrî en-Nahvî (ö. 182/798), Kisâ el-Kûfî (ö.189/805), el-Ferrâ (ö.207/822), İbn Hişâm(ö.218/833), Ebû İshâk İbrâhîm b. es-Serî b. Sehl ez-Zeccâc el-Bağdâdî (ö. 311/923), İbnü's-serrâc (ö.316/929), İbnü'd-Dehân (ö.569/1174), Mutarrizî (ö.610/1213), İbn Mâlik et-Tâî (Ö.672/1274), Hindî (ö.715/1315), Ebû Hayyân el-Endülüsî (ö.745/1344), Ebû Osman el-Mâzinî, et-Teftâzânî (ö. 792/1390) ve İsmüddîn İsferyânî (ö.945/1538).

4.7. Felsefe ve Mantık İlimine Değinişmesi

Dil, bütün düşünceleri, bilimsel ve felsefî araştırmaları, şiir ve edebiyat alanındaki başarıları saptayarak kuşaktan kuşağa aktarılmasını sağlayan önemli bir araçtır (Mengüşoğlu, 2017: 283). Dile te'sir eden birçok etken bulunmaktadır. Bu etkenlerden önemli bir tanesi, düşünce ve kültür tarihinde önemli bir yeri olan felsefe ve felsefî düşüncedir. Bununlar beraber ilk dönem filozoflarına isnat edilen dil merkezli eserlerin varlığı ise dil ve felsefenin aynı ortam ve zamanlarda birbirinden bağımsız hareket etmediğini ve birbirlerini etkilediğini göstermektedir. Bu etkileşiminin neticesinde bir varlık alanı olarak dilin oluşturduğu alan ve işlevini başka bir ifadeyle dili ontolojik bir varlık olarak inceleyen dil felsefesi meydana çıkmıştır (Mengüşoğlu, 2017: 284). Bunun gibi dil âlimleri de dili, ontolojik bir sorun olarak görmektedir (Cengiz, 50). Dolayısıyla gramer ve felsefe aynı olguya farklı açıdan yaklaşmıştır. Arap dili özelinde nahiv ve felsefe etkileşimi Bağdat'ın kurulmasından sonrasına denk gelmektedir. Yunan kültüründen olan eserlerin Arapçaya tercüme edilmesiyle nahiv ilmi, teorik olarak daha da güçlü hale gelmiştir (Cengiz, 52). İlk dönemlerde illiyet olgusu ile nahvin felsefî boyutuyla ilgilenen nahivciler, Osmanlı zamanına denk gelen dönemlerde özellikle şerh ve hâşiyelerin telifiyle cevher, araz ve suret gibi felsefî kavramları nahiv ilminin içinde uygulamaya sürdürmüşlerdir. Bu bağlamda medreselerde okutulan *Molla Câmî* ve hâşiyelerinde ve şerh olarak yazılan *İmtihânü'l-Ezkiyâ* gibi eserlerde nahiv kuralları felsefî terimlerle de yansıtılmıştır.

Birgivî'nin söz konusu bu eserinde, Molla Câmî ve *Kâfiye* üzerinde yazılan şerhler ve hâşiyelerin etkisi bariz bir şekilde görülmektedir. Nitekim Birgivî, bu eserlere açıkça atıflarda bulunmaktadır. Ayrıca *İmtihânü'l-Ezkiyâ'nın* metni konumundaki *Lübbü'l-Elbâb fi İlmi'l-İrâb* adlı eser, daha önce de belirtildiği gibi İbnü'l-Hâcib'in *Kâfiye*'sinin muhtasarıdır. *Kâfiye* adlı eser de Molla Câmî ve hâşiyelerinin ana metni konumundadır. Dolayısıyla Birgivî de nahiv ve mantık düzlemindeki açıklamalarıyla aynı yaklaşımı benimsemiş bir âlimdir. Bu konuda Birgivî, (وضع, حد, رسمُ ناقص, رسمُ تام) şeklindeki kalıpları kullanarak işlediği konunun mantık alanındaki karşılığını aktarmaktadır. Ancak bu türdeki aktarımları çok değildir. Bunun yanında genel olarak felsefecilerin kullandıkları araz, kül, cüz, delalet kavramlarını kullanmıştır (el-Birgivi - Kuşadalı, 2021: 112-113). Ayrıca Birgivî, kavramların delaleti bağlamında lafız ve mana etkileşimini de işlemiştir(el-Birgivi - Kuşadalı, 2021: 113).

Medresedeki ilim tahsilinde, mantık ilminin önemli bir yeri vardır. Özellikle üst seviyelere geçen öğrencilere metin, şerh ve hâşiyeye tarzında eserler okutmak bir ilmî gelenek halini almıştır. Birgivî'nin de bir medrese âlimi olması, yıllarca tedrisatta bulunması ve bu alanda birçok eser te'lif etmesi, bu alandaki yetkinliğini göstermektedir. Mantık ilminin nahiv ilmi üzerinde etkili olduğu bilinmektedir. Nahvin Aristo'nun mantık kitaplarında yer alan gramer kurallarından doğrudan ya da dolaylı olarak etkilendiği; mantıkî kıyasın tanımından hareketle nahvî kıyasın tanımının yapıldığı ve sınırlarının belirlendiği göz önüne alındığında (Maral, 2021: 59) nahvî teliflerde mantık ilmüne müracaatın bir gelenek haline geldiği dolayısıyla Birgivî'nin de bu geleneği devam ettirdiği belirtmek mümkündür.

Birgivî'nin bu mezkûr eserinde, mantık ilminin nahiv üzerindeki etkisinin bariz bir şekilde hissedilmektedir. Hissedilen alanların başında tarif/tanım, had, mahdud ve önermeler gelmektedir (el-Birgivi - Kuşadalı, 2021: 112-138-170). Birgivî bazı kavramları açıklarken (خاصة) "hasse/özellik" ile (حد) "had/ tanım" kavramlarını kullanır (el-Birgivi - Kuşadalı, 2021: 170). Bu ikisi arasındaki farkı Fahreddin b. Seyyid Molla Abdullah, *İmtihânü'l-Ezkiyâ*'nın hâşiyesi olan *Keşfu'-'Gitâ*'sında şu şekilde açıklamıştır: "*Had zatı gösterdiği için daha geniştir. Hasse ise bazen kapsamlı olduğu gibi sınırlı da olabilmektedir. Çünkü had, (مطرد) "muttarid" ve (منعكس) "mun'akis" olurken; hasse (مطرد) "muttarid" gelmekle birlikte (منعكس) "mun'akis" olarak gelmez. Muttarid ifadesinden kast edilen şey, tanımlar oluşturulurken (كل) gibi genel ifadelerin haddin ana bölümüne izafe edilerek özne konumuna getirilmesi "mahdudun/tanımlanan" kavramın da yüklem konumuna getirilmesidir. Nitekim fiil معنى فى نفسه مقترن باحد الازمنة الثلاثة فهو فعل (كل ما دخله قد فهو فعل) şeklinde tanımlanır. Fiil için hasse belirtilirken aynı şekilde, (كل ما يدخله قد فهو فعل) cümlesinde olduğu gibi muttarid kullanım söz konusudur. Bunun yanında nahivciler göre hadd cümlesini (كل لم ما يدل على معنى فى نفسه مقترن باحد الازمنة الثلاثة فليس بفعل) şeklinde olumsuz kılarak (منعكس) "mun'akis" kullanımla ifade etmek doğru bir sonuca ulaştırırken hasse cümlesini aynı kullanımla (كل ما لم يدخله قد فليس بفعل) şeklinde ifade etmek doğru sonuca ulaştırmaz. Burada nahivciler ifadesini vurgulayarak kullanma gayemiz, mantıkçıların (منعكس) "mun'akis" kavramına yüklediği farklı anlamı, devre dışı bırakmaktır. Çünkü mantıkçılara göre (العكس) "akıs/döndürme" cümlede olumlu veya olumsuz hal fark etmeksizin özne ve yüklem yer değiştirmesiyle önermenin meydana getirilmesidir" (Molla Abdullah, 2005: 70-71).*

Bu bağlamda kısaca şunları ifade edebiliriz. Birgivî Mehmed Efendî, bu şerhi telif ederken mantık-felsefe alanlarından etkilenmiş ve bu etkiyi kitabına yansıtmıştır. Klasik telif üslubunu benimseyen Birgivî hem üzerine yazıldığı ihtisardan mütevellit hem de benimsediği üsluba binaen söz konusu alanların verilerine çok fazla yer vermiştir. Böylece metni açıklamayı amaçlayan Birgivî'nin söz konusu şerhi açıklanmaya muhtaç hale gelmiştir.

4.7. İzhâru'l-Esrâr ile Karşılaştırılması

Birgivî'nin *İmtihân-ül Ezkiya*'sı ile *İzhâru'l-Esrâr* isimli eserinin karşılaştırılması, müstakil bir çalışma gerektirecek kadar geniş bir konudur. Burada iki eser arasındaki temel bazı farklılıklara dikkat çekilecektir. Bu temel farklılıklardan bazıları şunlardır;

- *İzhâru'l-Esrâr* isimli eserinde zikretmediği bazı konuları bu eserde zikretmesi;

Birgivi şerh olarak yazdığı *İmtihân-ül Ezkiya*'da, *İzhâru'l-Esrâr*'ında zikretmediği "tenâzu" (el-Birgivi - Kuşadalı, 2021: 277), "medh, zemm veya terahhum kasdıyla bir kelimenin merfû veya mansub okuma" (el-Birgivi - Kuşadalı, 2021: 370), "iştiğal" (el-Birgivi - Kuşadalı, 2021: 332), "iğra" ve "ihtisas" (el-Birgivi - Kuşadalı, 2021: 345-346), "te'nis tâ'sının müstakil bir kelime olması" (el-Birgivi - Kuşadalı, 2021: 111-128) gibi bazı konuları yapmış olduğu şerh gereği zikretmiştir. Bu vasıta ile Birgivi'nin bu konular ile ilgili görüşlerini de öğrenmiş oluyoruz.

➤ İki eser arasındaki görüş farklılıkları;

Birgivi'nin bazı konulardaki görüşlerinin iki eserinde birbirinden farklı olduğunu görüyoruz. Nitekim müellif, *İmtihân-ül Ezkiya*'da cümleyi "cümle-i fiiliyye", "cümle-i ismiyye" ve cümle-i zarfiyye" şeklinde üç kısma ayırmışken (el-Birgivi - Kuşadalı, 2021: 167-170) *İzhâru'l-Esrâr*'ında ise sadece "cümle-i ismiyye" ve "cümle-i fiiliyye" olarak iki kısma ayırmıştır (Birgivi, 2015: 146).

➤ *İzhâru'l-Esrâr*'da kısa bir şekilde anlattığı bazı konuları *İmtihân-ül Ezkiya*'da detaylı bir şekilde anlatması;

Birgivi, *İzhâru'l-Esrâr* isimli eserinin kısa ve öz olması sebebiyle kısa bir şekilde anlattığı birçok konuyu *İmtihân-ül Ezkiya*'da geniş ve daha detaylı bir şekilde ele almıştır. Örnek olarak "müstesna" konusunda hem çeşitlerini hem istisna edatlarını hem de bir cümlede birden fazla istisna edatı olduğunda anlamın nasıl olacağını anlatırken birçok ayrıntıya girmiştir (Birgivi, 2015: 164; el-Birgivi - Kuşadalı, 2021: 404-410). İmam Birgivi'nin *İzhâru'l-Esrâr*'da çok kısa anlattığı *İmtihân-ül Ezkiya*'da geniş ve kapsamlı bir şekilde anlattığı konulardan biri de kelime'nin tanımıdır. *İzhâru'l-Esrâr*'da kelime'yi; "اللفظ الموضوع لمعنى مفرد" (Müfred bir mana için konulan lafızdır)" şeklinde tanımlamakla yetinmiş (Birgivi, 2015: 110), *İmtihân-ül Ezkiya*'da ise kelimenin tarifindeki lam'ın türü, lafız, vaz', mana ve müfredi teker teker açıklamaktadır. Bununla da yetinmeyip kelime'nin tarifindeki farklı görüşleri ve bu görüşlere verdiği cevapları geniş bir şekilde anlatmıştır (el-Birgivi - Kuşadalı, 2021: 92-114).

4.8. Ele Alınmayan Nahiv Konuları

İmtihân-ül Ezkiya, Arap dili gramerinin önemli konularını kendine ait bir dille ve i'râblı örneklerle takdim eden nahve ait bir şerh kitabıdır. Eserde yazarın hedefi, gramer kitaplarında yer alan bütün konuları olduğu gibi aktarmak değil, nahiv ile ilgili önemli bir kitap olan *el-Kâfiye*'nin ihtisarı ve nahiv konularını çok kısa bir şekilde ele alan *Lübbü'l-Elbâb fi İlmi'l-İ'râb*'in metnini kendine ait tarzı ile açıklamak ve şerh etmektir. Yazar, verdiği örnek cümlelerde bazı kelimelerin gramer açısından tahlilini yaptığı gibi konu sonlarında alıştırma için verdiği cümlelerde okuyucunun öğrendiği nahiv konularını uygulamasını ve anlamasını hedeflemektedir.

Birgivi *İmtihân-ül Ezkiya*'da birçok nahiv eserlerinde etraflıca işlenen bazı konuları yer almamıştır. Eserde yer almayan konuları şu şekilde sıralamak mümkündür:

Marife ve nekire: Marife ve nekire, gramer kitaplarında üzerinde genişçe durulan nahiv konularından biridir. Marife ve nekirenin tanımları, marife isimlerin sıralanışı, isimlerin marifelik kazanma yolları (bir ismin (ال) takısı ile marife olması, bir ismin marife bir isme izafe edilerek marife olması) gibi konular nahiv kitaplarında genişçe yer almaktadır.

İmtihân-ül Ezkiya'da ise marife isimler konusuna giren zamirler, özel isimler gibi konular yer almaktadır. Marife ile ilgili bir başlık kitapta yer almakta kısa bir tarifi yapılmakta ve marifelerin sadece isimleri zikir edilmekte detaylı bilgi verilmemektedir. Daha önce saydığımız zamirler,

işaret isimleri gibi konuların isimleri zikir edilirken de bunların marife ve nekire yönleri açıklanmamıştır. Ayrıca marifelere kısaca değindikten sonra nekreye geçmiş ve sadece

والنكرة في الاصطلاح ماسواه أي ماسوى ماذكر من أقسام المرفة (Nekre istilahta değindiğimiz marifenin kısımlarının dışında olan şeylerdir) şeklinde kısa bir şekilde değinmek ile yetinmiş, detaylı bilgi vermemiştir (el-Birgivi - Kuşadalı, 2021: 585).

Şibih Cümle: Câr ve mecrûr'un veya zarf'ın muteallakı şeklinde gelen haberlere 'şibih cümle' ismi verilir. Bu muteallaklar müştak bir isim olarak meselâ كائن حاصل - مستقر gibi- takdir edilirse, haber müfred olarak gelmiş olur; fiil olarak takdir edilirse meselâ: كان حصل - استقر gibi- haber, cümle olarak gelmiş olur. Aynı anda ikisini de takdir etmek mümkün olduğu için bu gibi cümlelere şibih cümle (cümle benzeri) ismi verilmiştir. Buna göre haber çeşitlerini: müfred, cümle ve şibih cümle olarak üç kısma ayırmak da mümkündür.

Birçok nahiv kitaplarında bu şibih cümle ile ilgili az ve ya çok bilgi verilmektedir. Ancak *İmtihân-ül Ezkiya* 'da bununla alakalı herhangi bir bilgiye ulaşılmamaktadır.

ن'nin hemzesinin meksûr ve meftuh okunduğu yerler: ن'nin meksûr olarak okunduğu yerler şöyle sıralanabilir:

- 1- İptidâ-i kelâmda, yani cümlenin başında. **إِنَّ اللَّهَ عَفُورٌ** (Şüphesiz Allah çok bağışlayıcıdır).
- 2- Zan mânâsı taşımayan **(قَوْلٌ)** lafzından sonra. **قال إني عبدُ الله** (Şöyle dedi:Şüphesiz ben Allahın kuluyum).
- 3- Mâbâdı ile beraber yeminin cevabını teşkil ediyorsa. **والله إنك لصادق** (Allah'ha yemin olsun ki sen doğru birisin).
- 4- Sıla cümlesinin başında bulunduğu zaman **جاء الذي إنه مجتهد** (Çalışkan kişi geldi).
- 5- Mâbâdı ile beraber hâl yerinde bulunuyorsa **جئت وإن الشمس تغرب** (Güneş doğarken geldim).
- 6- **إجلس حيث** (Halil'in oturduğu yere otur) **إد** edatından sonra gelirse **إجلس حيث** ve ya **إد** edatından sonra gelirse **إجلس حيث** (Halil'in oturduğu yere otur).
- 7- Mâbâdı ile beraber bir zât (madde) isminin haberi yerinde geldiği zaman **كريم سليم إنه** (Selim şüphesiz asil ve cömert birisidir).
- 8- Haberinin başında iptida lâmı geldiği zaman **علمت إنك لمجتهد** (Öğrendim ki sen çalışkan birisin).
- 9- İsti'nâf (yeniden başlayan) cümlesinin başında bulunduğu zaman **يزعمون أنني متكاسل إنهم** (Benim tembel olduğumu zannediyorlar. Şüphesiz onlar yalancısıdır) **لكاذبون**.
- 10- İptidâiyye anlamındaki **حتي** dan sonra **مرض سليم حتي إنهم لا يرجونه** (Selim hastalandı, öyle ki ondan ümitlerini kestiler).

ن'nin hemzesinin meftuh olarak okunduğu yerler de şunlardır:

- 1- Mâbâdı ile beraber (müevvel masdar olarak) fail yerinde olduğu zaman **بلغني أنك مسافر** (Yolculuğa çıkacağın haberini aldım).
- 2- Mâbâdı ile beraber müevvel masdar olarak nâib-i fail yerinde bulunduğu zaman **علم أنك** (Çıkıp gittiğini öğrendik) **منصرف**.

كان الشتاء بَرْدُهُ شَدِيدٌ

2- Mef'ûlün bih cümleleri. Mahallen mensûb olur. Örnek:

قال المتهَمُّ : إني بريء

3- Hâl cümleleri. Mahallen mansûb olur. Örnek.

قدم الطيار وهو مستبشر

4- Muzâfun-ileyh cümleleri. Mahallen mecrûr olur. Örnek:

أقمنا حيث طاب المكان

5- Mevsuflarına tâbî sıfat cümleleri.

لنا دارٌ حديقتهَا فسيحةٌ

6- Cezmeden şart edatlarının, başında fâ-i cevâbiyye veya izâ-i fucâiyye bulunan cevap cümleleri. Bu cümleler mahalli olarak cezm olurlar. Örnek:

إن ظلمت فسوف تندم

7- İ'râbda mahalli olan cümlelere atfedilen cümlelerin de i'râbda mahalli olur. Bunların i'râbları atfedildikleri cümlelerin i'râblarına bağlı olurlar. Örnek:

الطفل يلهو ويلعب

İ'râbda mahalli olmayan cümleler de müfredle te'vîl edilemeyen, yâni yerlerine müfred bir ismin konulması mümkün olmayan cümlelerdir. Bu kısma dâhil olan cümleler de yedi kısma ayrılmıştır. Bu yedi kısım da şunlardır:

1- İptidâiyye cümleleri: Örnek:

الشمس أكبر من الأرض

2- İ'tirâziyye cümleleri: Örnek:

نحن - وهذا شيء معروفٌ - نحبُّ وطننا

3- Sıla cümleleri. Örnek:

جاء الذي يستحقُّ التكريمَ

4- Tefsir olarak gelen cümleler. Örnek:

أشرتُ إليه أي: اذهب

5- Kasem için cevap oluşturan cümleler. Örnek:

وحياتك لأجتهدنَّ

6- Cezmetmeyen her türlü şart edatlarının cevap cümleleriyle, cezmeden şart edatlarının, başında fâ-i cevâbiyye veya izâ-i fucâiyye bulunmayan cevap cümleleri. Örnek:

إذا تمَّ عقلُ المرءِ تمتَّ أمورهُ

إن تجتهدْ تنجحْ

7- İ'râbda mahalli olmayan cümlelere atfedilen cümlelerin de i'râbda mahalli yoktur. Örnek:

إذا اجتهدَ سليمٌ نجحَ وسبقَ أقرانهُ

Nahve dair yazılan birçok eserde bu konular, kısmî olarak ve ya geniş bir biçimde ele alınmıştır. İmtihân-ül Ezkiya 'da ise bununla ilgili bir malumata rastlanılmamaktadır.

4.9. *İmtihânü'l-Ezkiyâ*'da Bulunan Nadir Konular

Birgivi nahiv kitaplarında genel olarak işlenmeyen ancak nadir olarak ele alınan birkaç konuyu da ele almıştır. Bunlardan en çok dikkat çeken ve hatta *kâfiye* kitabında dahi mevzu olmayan "Sakin ha" ve "Keskese ve Keşkeşe" konularıdır.

Sakin ha (هاء السكت): Sakin olarak gelen ha'dır. Harfin sonuna bitişir, i'rapsız bir hareke ile hareketlenir. Örnek olarak نَمَّة ve kâria suresinin onuncu ayetindeki مَا هِيَ gibi (el-Birgivi - Kuşadalı, 2021: 752).

Keskese ve Keşkeşe (الكسكسة والكشكشة): Sakin olan mühmel سين ve mu'cem شين harfleridir. Bunlar müennes kaf'ına durak halinde bitişir. أَكْرَمْتُكِسْ ve مَرَرْتُ بِكِسْ örneği gibi (el-Birgivi - Kuşadalı, 2021: 753).

4.10. Şerhte Genel Olarak Takip Edilen Metotlar

Birgivi yazmış olduğu bu şerhte kullandığı metot şu şekildedir:

- Birgivi Mehmed Efendî *İmtihânü'l-Ezkiyâ* adlı eserinde öncelikle kendine mahsus bir tarzda Allah'a hamd, Hz. Peygambere, (s.av.) âline, ashabına ve ona tabi olanlara salât ve selam ile başlar. Daha sonra şerhi yazma sebebini detaylıca anlattıktan sonra *Lübbü'l-Elbâb fi 'İlmi'l-İ'râb*'ın mukaddimesini detaylı bir şekilde şerh etmekle giriş yapar.
- Kitabının konu tertibini bozmamaya özen göstererek Beyzâvî'nin tertibine uymuş ve kitabın hiçbir yerinde bu tertibin dışına çıkmamıştır. Şerhinde Beyzâvî'nin metnine bağlı kalarak, ilgili metin çerçevesinde gerekli açıklamalar, tarifler, ta'liller ve konuyla ilgili öneklere yer vermiştir.
- Kendisinden önceki şerhlerden son derece faydalanmıştır. Bu şerhlerden genel olarak *kâfiye* üzerinde yapılmış olanları tercih etmiştir.
- Metindeki gerekli açıklamaları, anlaşılmayan yerleri açıklığa kavuşturabilmek ve talebenin en üstün faydayı elde edebilmesi için son derece gayret etmiştir.
- Birgivi Şerhte "لَأَنَّ"، "لئلا"، "لهذا"، "لكونه"، "لذا"، "بمعنى"، "أعني"، "يعني"، "أي" kelimelerini sıkı bir şekilde kullanmıştır. Çünkü şerhte ta'lillere ve açıklamalara çok fazla yer vermektedir.
- Şerhte kullandığı nahiv istilahlarında Basra dil ekolüne bağlı olmuş bunun yanında diğer görüşlere de yer vermiştir.
- Şahit olarak en çok ayet-i kerimelerden istifade etmiştir. Ayetlerden sonra Fasih Arap şiirini şahit olarak da çok kullanmıştır. Şahit olan beyti genel olarak sadece ilgili şatır zikretmiş bazen de şatırın sadece ilgili bölümüne yer vermiştir. Şiirlerin tümüne yer vermemiştir. Bunların dışında nadir olarak bazı hadis-i şerifleri, darb-ı mesellerin ve Arapların sözlerini şahit olarak zikretmiştir.
- *İmtihânü'l-Ezkiyâ* adlı bu şerhi 'cem' ve 'telif' olarak nitelendirmek isabetli olur çünkü Birgivi hem daha önceki eserlerden faydalanmış, hem de kisisel birikiminden ilaveler yaparak eserini te'lif etmiştir.
- Birgivi, *Lübbü'l-Elbâb fi 'İlmi'l-İ'râb* adlı eserin şerhinde gramer mevzuları için Beyzâvî'nin konu sıralamasını benimsemiştir ve bunun dışına çıkmamıştır. Bu konulardan

ne birisinin yerini değiştirmis, ne de şerhindeki metinden hariç tutmuştur. Yaptığı ilaveleri, konu dışı anlatımları, bölümlendirmeleri, Beyzâvî'nin tertibi üzerinde gerçekteştirmiştir.

- Konuyu anlatıp örneklendirdikten sonra ekoller ve nahiv âlimlerin arasındaki görüş ayrılığına değinmektedir. Bir ekolün görüşünü yazıp desteklemiyorsa bu yanlıştır deyip konuyla ilgili kendi görüşünü açıklamaktadır. Âlimlerin ve ekollerin görüşünü verdikten sonra bazılarını هذا ضعيفٌ (bu görüş zayıftır) ifadesini kullanarak kabul etmediğini belirtir.

4.11. İmtihân-ül Ezkiya'nın Arapça Öğretimi Açısından Değerlendirilmesi

Bu bölümde *İmtihân-ül Ezkiya*'ın Arapça öğretim başarısı üzerinde durulacak, bunun için öncelikle eserin öğretim yönü ile ilgili elde edilen tespitler belirtilecek daha sonra da eserde tespit edilen öğretim ilkeleri maddeler halinde açıklanacaktır.

ABD Teksas Üniversitesinde yapılan bir araştırmada insanların okuduklarının yüzde 10'unu, işittiklerinin yüzde 20'sini, gördüklerinin yüzde 30'unu, görüp işittiklerinin yüzde 50'isini, söylediklerinin yüzde 70'ini, yapıp söylediklerinin ise yüzde 90'nını hatırladıkları gözlemlenmiştir. Bu da dil öğretiminde pratiğin çok önemli olduğunu bizlere göstermektedir (Yıldırım, 1990: 87). İmam Birgivi bu eserinde yüz seksen dört adet âyet, otuz iki adet şiir, dört adet hâdis-i şerif ve birçok normal nahiv örneklerine yer vermiştir. *Lübbü'l-Elbâb fi İlmî'l-İ'râb*'da bir iki tane dışında neredeyse hiç örnek olmadığı halde *İmtihân-ül Ezkiya*'da bu kadar çok örneğin olması Birgivi'nin dil öğretiminde uygulamanın çok önemli olduğunu düşündüğünü gösterir. Bu durum eseri, Arapça öğretilmesi açısından son derece başarılı kılmaktadır.

Dil bilimcilerinin anlattıklarına göre, dil öğretiminde; kullanılan dilin öğretilmesi son derece önemlidir. Birgivi de eserde, kullanılan dilin anlaşılmasına ve öğretilmesine önem vermiştir. O, dilde yaygın olan kullanımları talebelere öğretmeyi amaçladığını eserde ifade etmiş özellikle kapalı olan bazı konuları açıklamaya çalıştığını şöyle ifade etmiştir:

وهنا ابحاثٌ غامضةٌ كما في الكلمة لا بدَّ من بيانها، وتمييز الحقِّ منها، ليصير الطالبُ على صراطٍ مستقيمٍ ويرجعَ اليه من هو في ضلالٍ قديمٍ ولا حولَ ولا قوةَ الا بالعلي العظيم

"Burada kelimede olduğu gibi kapalı bir takım meseleler vardır. Bunları açıklamak ve doğru olanı bunlardan ayırmak gerekir ki öğrenci doğru olanı bilsin ve eski yanlış bilgilerinden dönsün. Güç ve kuvvet, sadece yüce ve büyük olan Allah'ın yardımıyla elde edilir" (el-Birgivi - Kuşadalı, 2021: 167).

İmtihân-ül Ezkiya açıklayıcı ve öğretici bir tarz ile yazılmıştır. Birgivi'nin müdderislik yapmış olması onun öğretici ve açıklayıcı bir tarz ile kitabını kaleme almasında etkili olmuştur. şerhte yer alan her konuda, *Lübbü'l-Elbâb*'ı açıklayan ifadeler yer almaktadır ve mutlaka örneklerle desteklenmiştir. Öğretim endişisinden kaynaklanan (تنبيهٌ) "uyarı", (اعلم) "bil ki", (فالصواب) "doğru olan", (وينبغي أن يزيد) "arttırmak gerekir" ve (هذا ضعيف) "bu zayıftır" şeklinde başlayan uyarı ve açıklayıcı cümlelere çok rastlanmaktadır.

Konuları, karşışında biri varmış da onunla sohbet ediyor havasında sunması da ayrıca onun tarzını dikkat cekici kılmaktadır:

فإن قلت: فيلزم كونُ إعرابهما لفظيًّا، وقد حكموا بأنَّ إعراب جميع المبنيات محليٌّ، قلتُ: اللفظيُّ ما وقعَ في لفظِ ما له الإعرابُ، فيهما ليسَ كذلك، وإن أردتَ به ما وقعَ في لفظِ ما له الإعرابُ فيجامعُ المحليِّ

"Eğer bu ikisinin i'râbının lafzî olduğunu ve nahivcilerin bütün mebnilerin i'râbını mahalli olarak hükmettiğini söylersen, ben de derim ki: Lafzî, kendisi için i'râb olan lafızda olandır. Bu ikisinde ise durum öyle değildir" (el-Birgivi - Kuşadalı, 2021: 184).

4.11.1. Tespit Edilen Öğretim İlkeleri

XVII. yüzyıldan günümüze kadar eğitimle ilgilenen bilim adamlarının araştırmaları sonucunda eğitim-öğretimde hedefe ulaşmaya yardımcı olan birçok önemli ilke meydana çıkmıştır. Bu öğretim ilkelerinden bazıları şunlardır: Bilinenden bilinmeyene ilkesi, öğrenciye görelilik ilkesi, hayata yakınlık ilkesi, bütünlük ilkesi amaca dönüklük ilkesi, öğrenciye görelilik ilkesi, aktiflik ilkesi, yakından uzağa ilkesi, güncellik ilkesi (Aydın, 2005: 9-15; Küçükahmet, 2000: 39). Bu önemli ilkeler, öğretimin şekillenmesi ve işlevlik kazanmasında son derece etkilidir.

Birgivi *Lübbü'l-Elbâb*'ı şerh ederken izah ettiği Arapça dilbilgisi kurallarını bu ilkelerin birçoğuna riayet etmiş ve iyi bir eğitimci olduğunu göstermiştir. Eserde tespit edilen öğretim ilkelerinde bazıları şunlardır:

4.11.1.1. Bilinenden Bilinmeyene ilkesi

Yeni bir bilgi öğrenciye aktarılırken öğrencinin daha önceki bilgi ve deneyimleriyle ilişki kurulması öğrenmeyi kolaylaştırır. Öğrenci bir şey öğrenirken, önceden öğrendikleriyle yani bildikleriyle bağlantı kurarsa, daha çabuk öğrenir. Yeni bilgilerle eski bilgiler karşılaştırılarak, gerektiğinde eskileri doğrularak geliştirmek, öğrencideki bilgi sisteminin çok daha sağlam olmasını sağlayacaktır. Bu nedenle, öğrenme-öğretme sürecinde önce öğrencilerin ne bildiklerinden, gözlemlediklerinden başlanmalı sonra, bilinmeyenlere doğru bir sıra tercih edilmelidir. Bilinenden bilinmeyene ilkesinde önkoşul öğrenmeler söz konusudur. Öğrencinin öğreneceği yeni bilgiler öğrendiği bilgilerin üzerine eklenmeli, bunlar birbirleriyle bağlantılı, ilişkili olmalıdır. Yani önceden öğrenilenlerle yenileri arasında ilişki kurularak öğrenilen davranışlar daha anlaşılır ve kalıcı olmaktadır (Aydın, 2005: 14).

Birgivi *İmtihân-ül Ezkiya*'nın genelinde öğretim ilkelerinden bilinenden bilinmeye ilkesini uygulamıştır. *Lübbü'l-Elbâb*'ı şerh ederken genellikle konu başlarında ilgili konuyu tarif etmekle başlamış ve öğrencinin zihnine ilk önce ön bilgi vermeyi amaçlamıştır. Konunun anlaşılmasına katkı sağlayacak bilgileri öğrenciye hatırlatmak için bir takım açıklamalarda bulunmuş, bunu yaparken de genellikle de (سبق) "Daha önce geçti", (ما ذكره) "onu zikrettik" gibi ifadelerler kullanmıştır.

4.11.1.2. Amaca Dönüklük İlkesi

Eğitim faaliyetleri belli başlı bazı amaçlar doğrultusunda yapılmalıdır. Bunun için önce hedef belirlenmeli ve belirlenen bu hedef öğrenciye bildirilmelidir. Öğrenci kendisine kazandırılmak istenen bilgiler hakkında fikir sahibi olduğunda öğrenmesi kolaylaşır. Ayrıca amaca dönüklük ilkesi, öğrencinin öğrenme sonuçlarından da haberdar olmasını sağlar. Öğrencinin amaca ne oranda ulaşıldığını bilmesi ise, öğretimin daha etkili bir şekilde gerçekleşmesine olanak sağlar (Aydın, 2005: 9).

Birgivi Mehmed Efendî amaca dönüklük ilkesine bağlı kalarak, eserin başında bir amaç belirlemiş ve eserin genelinde bu amaca bağlı kalmıştır. Bu amaç, aşağıdaki şekilde ifade edilmiştir:

فلما اردت ان ادرس كتاب (اللب) المنسوب الى الامام الاوحدى عمر القاضى البيضاوى - عليه
رحمة العزيز القوي - سألني بعض اصحابي: ان اكتب لهم شرحا يحل عقد الفاظه ومبانيه، ويوضح
الغوامض والعويصات من معانيه، ويبين ما له وما عليه وما فيه، مشتقاً على نكت دقيقة، ورموز
خفية، تشحيداً للجنان و اختباراً الاذهان، وتنشيطاً للطلاب، وترغيباً لاولي الالباب، موجزاً غاية الاجاز
بلا اخلال، تسهيلاً للضبط والحفظ بلا املال، عارياً عن المشهورات والواضحات، خالياً عن نقل الاقوال
والاختلافات.

"Ben devrinin en önemli âlimi olan Beyzâvî'nin 'el-Lübb' kitabını okutmak istediğimde, bazı talebelerim benden, nahvin ihtilaflarını nakletmeyen, bıkkınlık vermeden ezberlenebilen, manaları bozmadığı halde son derece veciz olan, zekileri teşvik eden, talebelerin ibarelerini çözünce sevinç duyacağı, zihinleri imtihan eden, zekâyı kıvraklaştıran, ince nokteleri barındıran, lehine ve aleyhine olan şeyleri açıklayan, manasının çıkarılması zor olan, ibaredeki kapalılığı kaldıran ve 'Lübb'ün' lafızlarının düğümlerini çözen bir şerh yazmamı istediler." Bunun üzerine bende bütün meşguliyetime rağmen onların isteklerine cevap verdim" (el-Birgivi - Kuşadalı, 2021: 74-80).

Birgivî şerhin başında bu kitabı niçin yazdığı ifade etmiş ve bir amaç belirlemiştir. Bu amaca dönük bir anlatım sergilediğini eserin tamamında görmek mümkündür.

4.11.1.3. Somutluk İlkesi

Bu ilke, gözleme ve deneye açık olan, zaman ve yer bakımından belirli olan olgulardan yola çıkarak somut olaylar arasında nedensellik ilişkisi kurma ve kullanılan kavramların somut gerçekliğe dayanmasıdır. Yapılan inceleme ve araştırmalar, somut bir şekilde işlenen bir öğrenme konusunun daha iyi ve tam olarak öğrenildiğini, uzun zaman unutulmadığını göstermiştir. Böylece, soyut durumların somutlaştırılması ve somut kavram ve anlamlardan soyuta doğru gidilmesi, böyle bir yol izlenmesi, öğretimde uyulması gereken bir ilke olarak ortaya konulmuştur (Aydın, 2005: 13).

Birgivî bu ilkeyi etkin bir şekilde kullandığını görmekteyiz örneğin mebnileri sayarken altıncısını 'mürekkebat' olduğunu söyler ve hemen örnek vererek **بَعْلَبَكَّ** ve **سيبويه** örneğini verir. Birgivî konuları çoğunlukla örnekler ile desteklemesi ve bu örnekleri ayrıntılı tahlilleriyle sunması, nahiv konularının öğrenci tarafından somutlaştırılmasına yönelik çabalar olarak kabul edilebilir.

4.11.1.4. Aktiflik İlkesi

Bu ilke öğrencinin öğrenme-öğretme ortamında aktif rol almasını, öğrenme sorumluluğunu üstlenmesini ve yaparak-yaşayarak öğrenmesini vurgulamaktadır. Bu ilkeye göre, etkinlikte bulunan bizzat öğrencinin kendisidir. Aktiflik ilkesinin geçerli olduğu öğrenme yaşantılarında, öğrencilere yalnız bilgi vermekle yetinilmez, bu bilgilerin uygulanacağı fırsatlar da oluşturulur. Bireyin etkinliğe katılma yolları, etkinliğin özelliğine bağlı olarak farklılık gösterir. Bazı öğrenme konuları beden ve zihin cabalarını gerektirirken, bazı konular daha çok zihinsel bir katılmayı gerektirir (Aydın, 2005: 13).

Birgivî bu ilkeyi de son derece iyi kullanmıştır. Örnek olarak "mürekkebat bir kelime mi yoksa iki kelime mi?" diye soru sormuş bu şekilde öğrencilerin dikkatini çekerek bu konudaki farklı görüşleri dile getirmiş ve en sonunda kendi fikrini beyan etmiştir (el-Birgivi - Kuşadalı, 2021: 114). Şerh'in birçok yerinde sanki karşısında biri varmış gibi **فإن قلت** "Eğer şöyle dersen" deyip sonrada

قُلْتُ "bende şöyle derim" şeklinde cevap vermektedir. Konunun zihinlerde iyice yerleşmesi için örneklere çok yer vermiş sadece istifham harfini anlattığı yerde on adet ayet-i kerimeyi örnek getirmiştir (el-Birgivi - Kuşadalı, 2021: 741).

Konu işlenişi esnasında doğrudan eseri okuyan kişiye karşıındaymış gibi hitap etmesi, ona sorular sorması ve her konunun anlatırken birden çok örnek getirmesi Birgivi'nin, öğrenciyi aktif olarak öğrenme eyleminin içine koyma çabalarına örnek olarak gösterilebilir.

4.12. Eserin Nüshaları Ve Bulunduğu Yerler

Yurt içi ve yurt dışı kütüphanelerin kataloglarını geniş çaplı ve detaylı araştırmalarımızın sonucunda "*İmtihân-ül Ezkiya*" adlı eserin 60 küsür nüshasının mevcut olduğu görülmektedir. Ulaşabildiğimiz nüshalar arasında Birgivi Mehmed Efendi'ye ait olan nüshayı bulamadık. Ona en yakın olan nüshanın 973(1565) yılında yazılmış Erzurum İl Halk Kütüphanesi nüshası olduğunu tespit ettik. En son yazılan nüshanın ise Ankara Adnan Ötüken İl Halk Kütüphanesinde bulunan ve 1408 (1986) tarihinden Muhammed b. Ali tarafından istinsah edilen nüshadır. Bazı nüshaların istinsah tarihi belli değildir. Bazı nüshaların sayfaları eksik bazı nüshalarının ise okunuşları son derece güçtür. Tespit ettiğimiz nüshaların hepsini karşılaştırıp en uygun üç nüshayı çalışmamızda esas aldık. Bu nüshalardan bir tanesi Samsun İl Halk Kütüphanesinde, biri Kayseri Raşit Efendi Eski Eserler Kütüphanesinde, bir diğeri de Ankara Adnan Ötüken İl Halk Kütüphanesindedir. Bu üç el yazmalı nüshanın ilk ve son sayfalarını aşağıda ek olarak verilmektedir. Zikrettiğimiz bu üç nüshalardan kısaca bahsetmemiz uygun olacaktır.

4.12.1. Samsun İl Halk Kütüphanesi (55 Hk 773)

Bu nüsha ile ilgili genel bilgiler:

- Arşiv Numarası: 55 Hk 773
- Eser Adı: İmtihânü'l-Ezkiyâ
- Yazar Adı: Birgili Mehmed Efendi b. Pîr Ali (929-981/1523-1573)
- Müstensih: Mustafa b. Turgut
- Dili: Arapça
- İstinsah Tar. Hicri (Miladi): 1004 (1595)
- Konu: Arapça Nahiv
- Demirbaş no. 55 Hk 773
- Bölüm (Koleksiyon): Samsun İl Halk Kütüphanesi
- Bulunduğu Yer: Miili Kütüphane-Ankara
- DVD Numarası: 1641
- Boyut: 205x133-145x60 mm.
- Satır: 17
- Yaprak: II+141+VII
- Yazı Türü: Talik
- Kâğıt türü: Yay filigranlı

Bu nüsha Birgivi'nin zamanına en yakın olan nüshalardan biridir. Metnin kenarları kırmızıçizgili ve düzenlidir. Sayfaları numaralandırılmış olup birçok sayfada haşiye kaydı konulmuştur. Yazısı talik olup okunması son derece uzmanlık istenmektedir.

4.12.2. Kayseri Raşit Efendi Eski Eserler Kütüphanesi (Râşid Efendi 743)

Bu nüsha ile ilgili genel bilgiler:

- Arşiv Numarası: Râşid Efendi 743
- Eser Adı: İmtihânü'l-Ezkiyâ
- Yazar Adı: Birgili Mehmed Efendî b. Pîr Alî (929-981/1523-1573)
- Müstensih: Mehmed b. Hamîd Kefevî
- Dili: Arapça
- İstinsah Tar. Hicri (Miladi): 1158 (1745)
- Konu: Arapça Nahiv
- Demirbaş no. Râşid Efendi 743
- Bölüm (Koleksiyon): Kayseri Raşit Efendi Eski Eserler Kütüphanesi
- Bulunduğu Yer: Kayseri
- DVD Numarası: Yok
- Boyut: 205x145-140x65 mm.
- Satır: 19
- Yaprak: 128
- Yazı Türü: Nesih
- Kâğıt türü:

Bu nüshanın çok özenle yazıldığı, önemli yerler ve başlıkların kırmızı kalem ile yazıldığı görülmektedir. Nüshanın varakları numaralandırılmamıştır. Nüshada nadir de olsa kenarlarında haşiye kaydı bulunmaktadır. Son sayfasında bittikten sonra bitiş tarihi hicrî olarak kayıt altına alınmış ve kimin istinsah ettiği belirtilmiştir.

4.12.3. Ankara Adnan Ötügen İl Halk Ktp. (06 Hk 3046/1)

Bu nüsha istinsah bakımından günümüze en yakın olanıdır. Bu nüsha ile ilgili genel bilgiler şunlardır:

- Arşiv Numarası: Ankara Adnan Ötügen İl Ktp. 06 Hk. 3046/1
- Eser Adı: İmtihânü'l-Ezkiyâ
- Yazar Adı: Birgili Mehmed Efendî b. Pîr Alî (929-981/1523-1573)
- Müstensih: Muhammed b. Ali
- Dili: Arapça
- İstinsah Tar. Hicri (Miladi): 1408 (1986)
- Konu: Arapça Nahiv
- Demirbaş no. 06 Hk. 3046/1
- Bölüm (Koleksiyon): Ankara Adnan Ötügen İl Kütüphanesi
- Bulunduğu Yer: Milli Kütüphane – Ankara
- DVD Numarası: 1377
- Boyut: 200x135-145x70mm.

- Satır: 15
- Yazı Türü: Talik (Arapça)
- Kâğıt türü: Daire içinde

5. SONUÇLAR

"Birgivî Mehmed Efendî ve 'İmtihânu'l-Ezkiya' Adlı Eserinin Tahlili" isimli çalışmamızda şu sonuçlara varılmıştır:

İmtihânu'l-Ezkiya'nın müellifi Birgivî Mehmed Efendî, Osmanlı'nın en gelişmiş çağı olan Kanunî Sultan Süleyman'ın zamanında yetişmiş önemli bir Türk bilginidir. Bu önemli âlim fıkıh, usûl-i fıkıh, hadis, Arap dili grameri, tefsir, akâid, kelam, mezhepler tarihi, tasavvuf, ahlak, biyografi, siyaset ve astronomi gibi muhtelif alanlarda birbirinden değerli eserler telif ettiği gibi Arap dili gramerine dair de birçok eser kaleme almıştır. Miladi 16. asırda yaşamış bir dil bilgini olarak, Arap dilbilgisi literatüründe önemli bir iz bırakmış ve nahiv âlimlerince kendisine en fazla başvurulan Türk otoritelerden birisi olmuştur.

Küçüklüğünden beri dinî ilimlerin ve Arapçanın tadrîsi içinde yetişmiş olan Birgivî, Arap dilinde son derece uzmandır. Yıllarca Osmanlı medreselerinde bir taraftan ders vermiş diğer taraftan da Arapçanın daha pratik öğretilmesi için emek vermiştir. Bir yandan *Avâmil* ve *İzhâru'l-Esrâr* gibi pratik kitaplar telif ederken diğer yandan da İbnu'l-Hâcib'in herkes tarafından kabul gören ve her medresede ders kitabı olarak okutulan *Kâfiye*'sinin muhtasarına şerh yazmıştır.

İbnu'l-Hâcib'in nahiv ile ilgili meşhur *Kâfiye*'si nahvin muhtasarı kabul edilmiş ve Osmanlı medreselerinde temel kitap olarak yıllarca okutulmuştur. Gönümüzde de Arapça öğretmek isteyen birçok kurumda okutulan bu eser, çok önemli ve muhtasar olduğundan anlaşılması istenmiş, bu yüzden üzerinde birçok şerh ve haşiyeler yazılmıştır. Birgivî'nin nahve dair engin tecrübesi ve ilminin derinliği ile yazmış olduğu *İmtihânu'l-Ezkiya* kitabı, dilinin ağır olması ve okutma geleneğinin son bulmasından dolayı pek bilinmemektedir. Bu eserin yeniden bilinip okunması, *Kâfiye* ve onun muhtasarı olan *Lübbü'l-Elbâb fî İlm'l-İ'râb* gibi derin kitapların anlaşılmasına yardımcı olması bakımından son derece önemlidir.

Birgivî, şerh olarak yazdığı *İmtihânu'l-Ezkiya* kitabında şahid olarak en çok ayetleri delil olarak göstermeyi tercih etmiştir. Ayetlerden sonra şiirleri de çok kullanmış ancak şiirlerin ihtiyaç duyduğu kısmını kullanmıştır. Delil olarak getirdiği şiirlerin şairlerini daha çok İslamî dönemden olmasını tercih etmiştir. Bunların dışında hadislerden de nadir olarak delil göstermiştir.

Birgivî, bu eserinde farklı âlimlerden istifade etmiştir. Kendisinden en çok istifade ettiği eserlerin başında *Kâfiye* üzerinde yapılmış çalışmalar gelmektedir. Bunlardan da özellikle Abdurrahman-ı Câmî'nin *el-Fevâ'idü'z-Ziyâ'iyye fî şerhi'l-Kâfiye (Molla Câmî)* isimli eser ile Radî el-Esterâbâdî'nin *Şerhu'l-Kâfiye* isimli eseri gelmektedir.

'Zekileri İmtihan Etmek' manasına gelen *İmtihânu'l-Ezkiya*, dilinin ağır olması ve herkesin anlayamamasından dolayı üzerinde birçok haşiyeler yazılmıştır. Bu haşiyeler arasında en çok rağbet göreni Kuşadalı Mustafa b. Hamza'nın yazmış olduğu *Hâşiyetü Adalı ale'l-İmtihân* isimli haşiyesi olmuştur.

Birgivî eserini memzuc metotla telif etmiştir. Bu telifini hem ana metnin anlaşılmasına hem de nahiv konularının kavranabilmesine yardımcı olacak bir metotla, akla gelebilecek sualleri de cevaplar tarzda bir üslupla ortaya koymuştur. Bununla beraber *İmtihânu'l-Ezkiya*'da, bilinenden bilinmeyene, amaca dönüklük, somutluk, aktiflik gibi öğretim ilkelerini uygulamış ve Arapça öğretiminde başarılı olduğunu ispatlamıştır. Neticede, Birgivî'nin yazdığı birçok eser arasında önemli bir yere sahip olan *İmtihânu'l-Ezkiya*'sını metod, muhteva ve şekil açısından inceleyip en sonunda tahlilini yaparak bu eseri ilim dünyasına kazandırmaya ve klasik metotları kullanarak Arapça öğrenmek isteyenlere tanıtmaya çalıştık.

KAYNAKLAR

- Açıkgöz, N. Riyâzî. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 19 Mart 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/riyazi>.
- Akgündüz, A. Ebusuûd Efendi. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 20 Mart 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/ebussuud-efendi>.
- Ali b. Bâli. H. M. (2018) *el-Ikdu'l-Manzûm fî Zikri Efâzili'r-Rûm* (1. bs). İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Yayınları.
- Arslan, A. T. (1992) *İmam Birgivi Hayati Eserleri Ve Arapça Tedrisatındaki Yeri* (1. bs). İstanbul: Seha Neşriyat.
- Atâyî, N. (2017) *Hadâ'iku'l-Hakâ'ik Fî Tekmileti'ş-Şakâ'ik* (1.bs). İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları.
- Atsız, N. (1966) *İstanbul Kütüphanelerine Göre Birgili Mehmet Efendi Bibliyografyası* (1.bs). İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- Avcı, C. Nisbe *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 17 Mart 2022. <https://islamansiklopedisi.org.tr/nisbe>.
- Aydın, M. Z. (2005) *Din Öğretiminde Yöntemler*. Ankara: Nobel Yayın Dağıtım.
- Aynî, M. A. (2019) *Türk Ahlakçıları* (1.bs). İstanbul: Kitabevi Yayınları.
- Bağdâdî, A. b. Ö. (1979) *Hızânetu'l-Edeb ve Lubbu Lubâbi Lisâni'l-'Arab* (2.bs). Mısır: el-He'etu'l-Misriyye.
- Bağdâdî, İ. P. (1955) *Hediyetü'l-ârifin, esmâu'l-müellifin ve âsâru'l-musannifin* (1.bs, c.3). Beyrut: Daru İhyai't Tûrasi'l Arabi.
- Bakırcı, S. ve Demirayak, K. (2019). *Arap Dili Grameri Tarihi* (1.bs). Erzurum: Fenomen Yayıncılık.
- Baltacı, C. (1976). *XV-XVI. Yüzyıllarda Osmanlı Medreseleri* (1.bs). İstanbul: İrfan Matbaası.
- Başcı, A. (2021). *Şerhu'r-Radi 'Ale'l-Kâfiye Ve Şerhu İsam 'Ale'l-Kâfiye Adlı Nahiv Eserlerinin Metodolojik Açidan Mukayesesi*. Osmangazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi.
- Birgili, M. E. (1988). *el-Makâmât*. (Çev.: İbrahim Subaşı). İstanbul: Dersaadet Yayınları.
- Birgili, M. E. (1892). *et-Tarikatü'l-Muhammediyye ve'e-Siratü'l-Ahmediyye*. İstanbul: Elhâc Hüseyin Efendi Matbaası.
- Birgili, M. E. (1992). *Risâle-i Birgivi (Vasiyetnâme)*(1.bs). İstanbul: Bedir Yayınları.
- Birgivi, M. b. P. A.. (2015). *İzhâru'l-Esrâr* (1.bs). İstanbul: Fazilet Neşriyat.
- Birgivi, M. b. P. A.. (2015). *Metnü'l Avâmil* (1.bs). İstanbul: Fazilet Neşriyat.
- Birgivi, M. (1302) *İm'anü'l Enzar 'Ale'l Maksud* (1.bs). İstanbul: Muharrem Efendi Matbaası.
- Birgivi, M. b. P. A. ve Kuşadalı, Ş. M. (2021). *İmtihanu'l-Ezkiya Şerhu Lübb Li beyzâvi Me'a Haşiyetu'l-Adalı* (thk. Yaser Sayr el-Habiyb). Lübnan: Darü'l-tahkik.
- Bulut, A. vd. (ed.). (2021) *Osmanlı'da Ulûmi Arabiyye*. İstanbul: İsar Yayınları.
- Bursalı, M. T. (1975). *Osmanlı Müellifleri* (1.bs. C. 3). İstanbul: Meral Yayınevi.
- Cengiz, Y. (2015). *Osmanlı Medrese Gelenğinde Bir Varlık Alanı Olarak Dil: Molla Câmî ve Hâşiyelerinde Grameri Aşma Çabası. Mukaddime Dergisi. 6(1), 60-68.*
- Cûdî, İ. (1921). *Rehber Avâmil* (1.bs.). İstanbul: Dersaadet Yayınları.
- Cürçânî, A. İ. M.. (1997) *et-Ta'rifât (Arapça-Türkçe Terimler Sözlüğü)*. (Çev. Arif E). İstanbul: Bahar Yayınları.
- Çanakçı, A. A. (2019). *Birgivi Mehmed Efendi'nin Hayatı, İlmî Kişiliği Ve Eğitim Anlayışı. Türkiye Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi, 8.*
- Çelebi, K. (1941) *Keşfü'z-zunûn an esâmi'l-kütübi ve'l-fünûn*. İstanbul: Maarif Matbaası.
- Çelebi, K. (1870). *Mizânü'l-hak fî ihtiyâri'l-ehak* (1.bs). İstanbul: Ali Rıza Efendi Matbaası.
- Çelebi, M. H. (1989). *Solakzâde Tarihi* (2.Cilt). Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- ÇETİN, N. M. (2019). *Eski Arap Şiiri* (2.bs). İstanbul: Kapı yayınları.
- Çetkin, M. (2019). *İmam Birgivi ve Arap Dilindeki Yeri* (C.3, Sayfa 107-113). Balıkesir: Kent Arşiv Yayınları.
- Dayf, Ş. (1968). *el-Medârisü'n-Nahviyye* (7.bs). Kahire: Darü'l maârif.
- Demir, İ. (2014). *Sarf Bilgisi Ve Ömer B. Ali B. İbrâhîm B. Halil El-İspiri'nin "Er-Risâle Fî Temeyyuzi'l-Ebvâb" Adli Eserinin Edisyon Kitiği. Kafkas Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* (C.1 sayı 2).
- Demirci, M. (2020). *Tefsir Tarihi* (68.bs). M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları.
- Doğru, S. (2018) *Ebu Hayyan El-Endelûsi'ye Göre Arap Dilinde Hadisle İstişhad*. Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi.
- Durmuş, İ. el-Avâmi'l-Mie. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 12 Aralık 2022. <https://islamansiklopedisi.org.tr/el-avamilul-mie>.

- Durmuş, İ. İstîshâd. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 08 Mayıs 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/istishad--arap-dili>.
- Efendioğlu, M. Muhadramûn. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 03 Ocak 2024. <https://islamansiklopedisi.org.tr/muhadramun>.
- Ekberi, S. (2006). *Metinlerle Tasavvuf Terimleri Sözlüğü* (thk. Z. Erginli, 1.bs). İstanbul: Kalem Yayınevi.
- Elmalı, H. İzhârü'l-Esrâr. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 13 Aralık 2022. <https://islamansiklopedisi.org.tr/izharul-esrar>.
- Ençakar, A. (2020) *Birgivi Mehmed Efendi'nin Sarf İlmine Dair Görüşleri Ve Kifâyetü'l-Mübtedî İsimli Eserinin Tahkik Ve Tahlili*. İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü. Yüksek Lisans Tezi.
- Erdem, H. (2002). *Ahlâk Felsefesi*. Konya: Hüer Yayıncılık.
- Ferâhidî. (2003). *Kitâbu'l-'Ayn* (1.bs, C.4). Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye.
- Gökbilgin, M.T. (1977). *Osmanlı Müesseseleri Teşkilâtı ve Medeniyeti Tarihine Genel Bakış*. İstanbul: Edebiyat Fakültesi Matbaası.
- Gümüş, S. Radî el-Esterâbâdî. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 08 Nisan 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/radi-el-esterabadi>.
- Gündüz, F. Mahmut Paşa Külliyesi. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 21 Mart 2022. <https://islamansiklopedisi.org.tr/mahmud-pasa-kulliyesi>.
- Güneş, K. (2011). *Arapça-Türkçe Sözlük* (1. bs). İstanbul: Mektep Yayınları.
- Habeşi, A. (2010). *Camii's-Şuruh ve'l-Havaşi Mu'cemun Şamil li-Esmai'l-Kütübi'l-Meşruha* (1.bs. 4.Cilt). Abudabi: el-Mecmaü's-Sekafi.
- Halaçoğlu, Y. (1991). *XIV-XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilatı ve Sosyal Yapı* (1.bs). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Hamevî. (2011). *Mu'cemü'l-büldân* (3.bs). Beyrut: Dâru Sâdır.
- Hammer, J. V. (2008). *Osmanlı Devleti Tarihi* (1.bs. çev. M. Ata). İstanbul: Kapı Yayınları.
- İbn Hişâm. (2014) *el-İ'râb 'an kavâ'id-i'l-i'râb* (2.bs). Riyad: Tahkik Yayınevi.
- İbni Hallikan. (t.y.). *Vefeyâtü'l-A'yân* (C.6). Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-'İlmiyye.
- İbn-i Kesir. (1982). *el-Bidâye ve'n-nihâye* (C.15). Daru İbn Kesir.
- İbni Manzur. (2009). *Lisanü'l-Arab* (1.bs). Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-'İlmiyye.
- İbni Manzur. (2009). *Lisanü'l-Arab* (1. bs). Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-'İlmiyye.
- İpşirli, M. Mülâzemet. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 21 Mart 2022. <https://islamansiklopedisi.org.tr/mulazemet>.
- Kadıızâde, A. (2017). *Birgivi Vasiyetnâmesi Kadıızâde Şerhi* (1.bs). İstanbul: Bedir Yayınları.
- Kandemir, M.Y. Ahfeş. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 06 Nisan 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/ahfes>.
- Kara, M. Tekke. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 09 Kasım 2022. <https://islamansiklopedisi.org.tr/tekke>.
- Kehhâle, Ö. R. (1993). *Mu'cemü'l-Müellifin Terâcimi Musnifi'l-Kütübi'l-Arabiyye* (1.bs, C.4). Beyrut: Müessesetu'r-Risâle.
- Kehhâle, Ö. R. (1993). *Mu'cemü'l-Müellifin Terâcimi Musnifi'l-Kütübi'l-Arabiyye* (1.bs, C.4). Beyrut: Müessesetu'r-Risâle.
- Kılıç, H. el-Kâfiye. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 14 Aralık 2022. <https://islamansiklopedisi.org.tr/el-kafiye>.
- Kılıç, H. İbnü'l-Hâcib. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 07 Nisan 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/ibnul-hacib>.
- Kılıç, H. Sarf. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 27 Kasım 2022. <https://islamansiklopedisi.org.tr/sarf--arap-dili>.
- Koçak, İ. Ahfeş el-Evsat. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 06 Nisan 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/ahfes-el-evsat>.
- Köprülü, O. Efendi. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 17 Mart 2022. <https://islamansiklopedisi.org.tr/efendi>.
- Küçükahmet, L. (2000). *Öğretimde Planlama ve Değerlendirme*. Ankara: Nobel Yayınları.
- Lekesiz, H. (1997). *Birgivi Mehmet Efendi Ve Fikirleri*. Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi.
- Mantran, R. (1987). *XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğu Ve Asya Ticareti* (çev. Zeki Arıkan. *Bulleten* 51/202, 1433-1434).
- Maral, C. (2021). Nahiv İlmünde Hâşiye Geleneği Ve Fahreddin El-Arnâsî'nin Keşfü'l-Ğita. *Adli Eseri. Şarkiyat İlmî Araştırmalar Dergisi*, 13(1), 41-65.
- Martı, H. (2011). *Birgivi Mehmed Efendi* (2.bs). Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Mengüşoğlu, T. (2017). *Felsefeye Giriş* (3.bs). Ankara: Doğu Batı Yayınları.

- Molla A. (2005). *Keşfu'-gıtâ* (1.bs). İstanbul: Mektebe-tü Hanefiyye.
- Okumuş, Ö. Câmî. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 11 Nisan 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/cami-abdurrahman>.
- Önal, R. (2019). *İmam Birgivi''de Bilgi ve İnanç Paradigması* (1.bs). Bursa: Emin Yayınları.
- Öngören, R. (2003). *Osmanlılarda Tasavvuf Anadolu'da Süfîler, Devlet ve Ulemâ(XVI. Yüzyıl)*. İstanbul: İz Yayıncılık.
- Özbalıkcı, M. R. Sibeveyhi. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 04 Nisan 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/sibeveyhi>.
- Öztürk, M. ve Mertoğlu, M.S. Zemahşerî. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 12 Nisan 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/zemahseri>.
- Peçevî. (1981). *Peçevî Tarihi* (1.bs). Ankara: Başbakanlık Matbaası.
- Seydi A. R. (1999). *Mir'âtü'l-Memâlik* (1.bs). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Sâmî, Ş. (1996). *Kâmûsü'l-a'lâm* (1.bs, C.6). İstanbul: Kaşgar Neşriyat.
- Süreyya, M. (1996). *Sicill-i Osmânî* (1.bs. C.6). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Topuzoğlu, T. R. Hâşiye. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 21 Nisan 2022. <https://islamansiklopedisi.org.tr/hasiye>.
- Turgut, K. (2013). *Abdurrahman Câmî, Düşünce Ve Eserlerinin Türk Edebiyatına Etkisi*. İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü. Doktora Tezi.
- Türk Dil kurumu. (1970). *Kanunî Armağanı* (1.bs, thk. M.T. Gökbilgin).Ankara: Türk Tarih Kurumu yayınları.
- Uludağ, S. Lüb. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 05 Nisan 2022. <https://islamansiklopedisi.org.tr/lub>.
- Uzunçarşılı, İ. H. (1999). *Karesi Meşâhîri* (çev. Mehmed Sarı). Balıkesir: Zağnos Kültür ve Eğitim Vakfı.
- Uzunçarşılı, İ. H. (1984). *Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilâtı* (1.bs). Ankara: Türk Tarih Kurumu yayınları.
- Uzunçarşılı, İ. H. *Osmanlı Tarihi* (1.bs, C.6). Akara: Türk Tarih Kurumu.
- Yavuz, Y. Ş. Beyzâvî. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 03 Nisan 2022. <https://islamansiklopedisi.org.tr/beyzavi>.
- Yazgulyev, A. (2005). *Esterâbâdî Ve Şerhu'l-Kâfiyesi İşiginda Nahiv İlmindeki Yeri*. Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Doktora Tezi.
- Yenen, H. (2010). *İmam Birgivi'nin Avâmil Ve İzhâru'l-Esrâr'inin İncelenmesi*. Çukurova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Üniversitesi. Yüksek Lisans Tezi.
- Yıldırım, Ö. (1990). *Yabancı Dil Öğretimi İlkeler Yöntemler Teknikler*. Ankara: Usem Yayınları.
- Yüksel, E. Birgivi. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 06 Kasım 2022. <https://islamansiklopedisi.org.tr/birgivi>.
- Yüksel, E. (1977). Mehmet Birgivi. *Atatürk Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi* 3(2).
- Zirikli. (2005). *el-A'lâm* (3.bs, C.8). Beyrut: Darü'l-İlm li'l-Melayin.

Ek 2: İmtihân-ül Ezkiya'nın Samsun İl Halk Kütüphanesinde (55 Hk 773) bulunan nüshanın ilk sayfası.

Ek 4: *İmtihân-ül Ezkiya*'nın Kayseri Raşit Efendi Eski Eserler Ktp. (Râşid Efendi 743) bulunan nüshanın Kapağı.

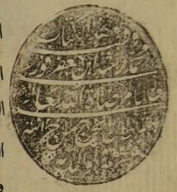

Ek 5: İmtihân-ül Ezkiya'nın Kayseri Raşit Efendi Eski Eserler Ktp. (Râşid Efendi 743) bulunan nüshanın ilk sayfası.

بسم الله الرحمن الرحيم

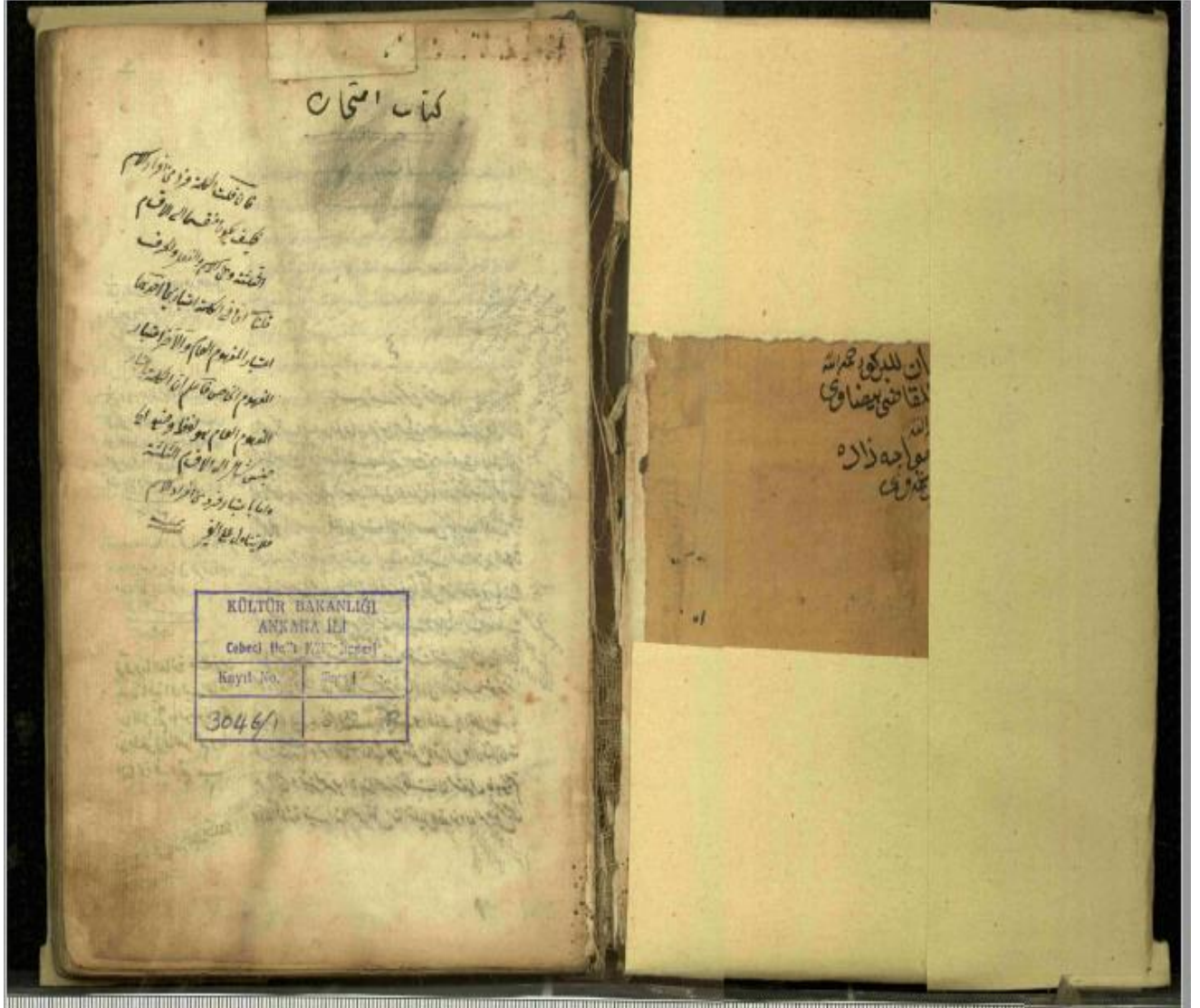
الوردية وسلم على عباده الذين اصطفى خصوصاً من على السراج
 الذي لم يطفى وصلوة عليه وعلمه مصق ومستقى في كل صبح
 اصحابهم الذين هم اخوات الشفا وعلما بتابهم الذين هم
 الوفاء **ابا بعد** ذات الاربوت اله اترس كتاب اللب النبوية
 الى الامام الاوسط كتم القاض البضا وكعليه رحمة الله العزيز
 القوي ما لم يصدق اصحابي ان كتب لهم شرا بعد عقد
 الفاظه وما بينه ويوم الغواي والعبوات من معانيه
 وبيت الله وما عليه وما فيه مشتملا على كل وقتة وروز
 خفية شجيد الجنان واختبار الاذعان وتنتها للقطاب
 وتزيبها لا ولي الباب مؤجدا غاية الاجاز بلا اخلاص
 للضبط والحفظ بلا امال عار عن المشهور والواضح
 خال عن نقل الاقوال والاختلافات بلا ترجيح وتبين
 ليري ان هذا العزيز قلت اني مشغول بما هو هن وما الغاية
 فيه انه والعاقلان القليل وقد يورق الرجيل الرجيل وقد
 غلب على علماء الدهر العناد وحسد الكبر في الاربوت
 مر دسوقهم وعدم اجابة احوالهم نار ان يترى الم تانهم
 او لوم الرجيل
 الموت

انتم سالكون والاعلم والتعلم محتاجون الى الحكمة ربك
 من افان ومجد لا عالا ان اعلم وعلمك الم يكن تعلم وكان
 ففضل الله عليك عظيما فانما اليتيم فلا تقهر واما الشايعي
 فلا تنه واما نبوة ركب خذت فاستجيب اليهم من غير زك
 ما انا فيه وانك هذا المجال الشيعي ولكن نضرت المن هو
 عليه هاتين بسير وما من مكن عليه بسيرة انك كل شئ
 قد بر وتوكل على الحي الذي لا يموت وكل شئ غير ذلك
 يموت ومن يتوكل على الله فهو حسبه ومن يدعو نعا
 صدقا فهو حسبه حسبا الله ونعم الوكيل والاحول والاقوة
 الابالة للجيل الحسد لله الذكر مع اجمع على بر
 الحنك او شرف وكوم الحان عجب المتقدين بغير تردد
 واحتمال بوجدان شيع متعلق بالجازين وتلقه برفق
 ان الرفع بسبب الوجدانية اذ الشكره ترفع النظام والرفق
 فرعه بعيد لفظا ومعنى اذ الامور المنسوبة الى وحدانية
 لها لعدم الشكره في الاولوية وطاعة العفة وسائر الصفات
 المختصة فمخل فيه ارسال الرسل لكونه فرغ فضع فساد
 السموات والارض اللام للشرية والالف والنون من
 تغييرات النسب ولم تجعل الباد للمصدرية للاحتياج
 الالنبا وكل لكون الوحدة مصدر فيضج العدو ل

من افان ومجد لا عالا ان اعلم وعلمك الم يكن تعلم وكان
 ففضل الله عليك عظيما فانما اليتيم فلا تقهر واما الشايعي
 فلا تنه واما نبوة ركب خذت فاستجيب اليهم من غير زك
 ما انا فيه وانك هذا المجال الشيعي ولكن نضرت المن هو
 عليه هاتين بسير وما من مكن عليه بسيرة انك كل شئ
 قد بر وتوكل على الحي الذي لا يموت وكل شئ غير ذلك
 يموت ومن يتوكل على الله فهو حسبه ومن يدعو نعا
 صدقا فهو حسبه حسبا الله ونعم الوكيل والاحول والاقوة
 الابالة للجيل الحسد لله الذكر مع اجمع على بر
 الحنك او شرف وكوم الحان عجب المتقدين بغير تردد
 واحتمال بوجدان شيع متعلق بالجازين وتلقه برفق
 ان الرفع بسبب الوجدانية اذ الشكره ترفع النظام والرفق
 فرعه بعيد لفظا ومعنى اذ الامور المنسوبة الى وحدانية
 لها لعدم الشكره في الاولوية وطاعة العفة وسائر الصفات
 المختصة فمخل فيه ارسال الرسل لكونه فرغ فضع فساد
 السموات والارض اللام للشرية والالف والنون من
 تغييرات النسب ولم تجعل الباد للمصدرية للاحتياج
 الالنبا وكل لكون الوحدة مصدر فيضج العدو ل

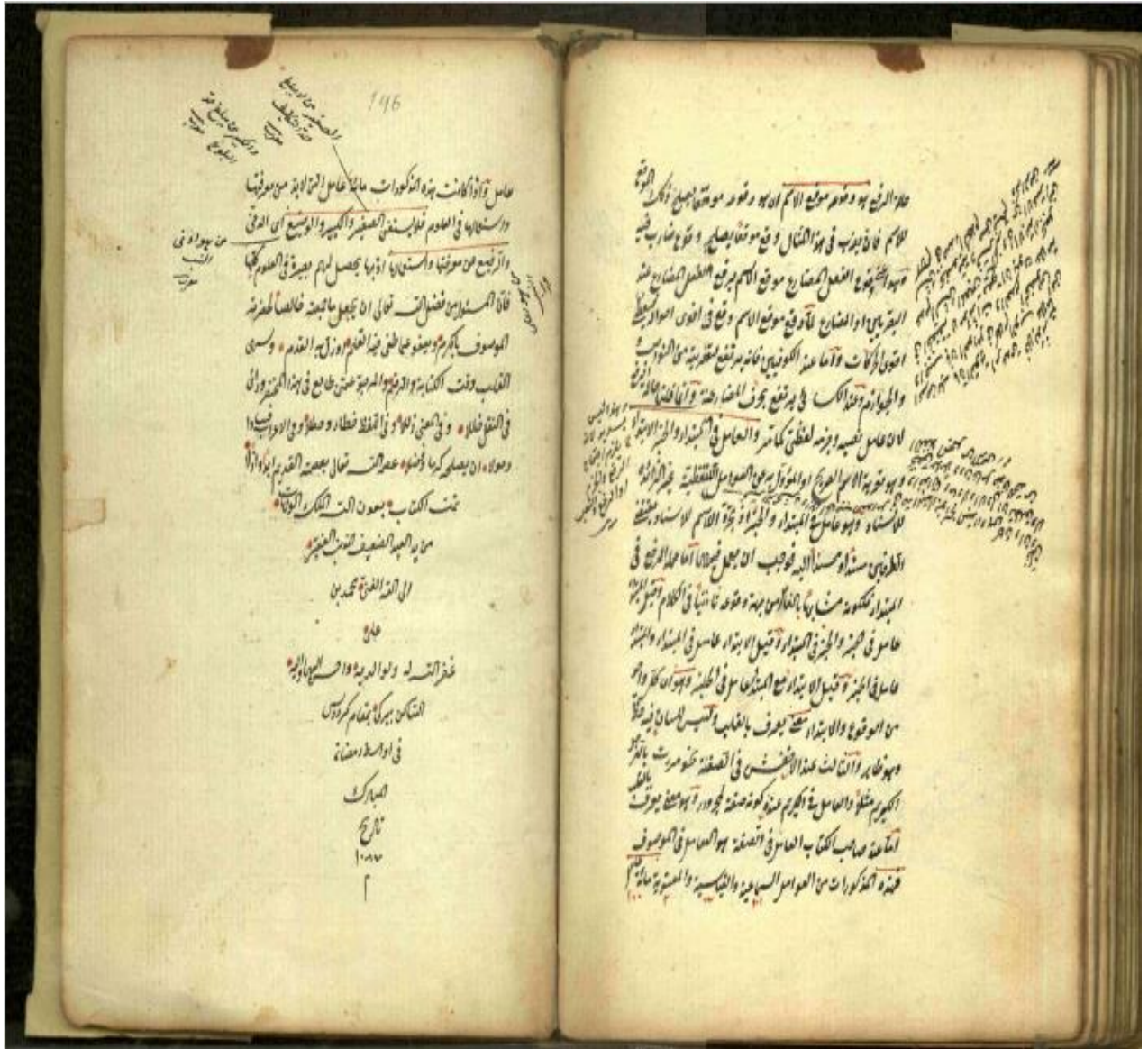
Ek 7: İmtihân-ül Ezkiya'nın Ankara Adnan Ötüken İl Ktp. (06 Hk. 3046/1) bulunan nüshanın başlık sayfası.

Ek 9: İmtihân-ül Ezkiya'nın Ankara Adnan Ötügen İl Ktp. (06 Hk. 3046/1) bulunan nüshanın ilk sayfası.

Ek 10: İmtihân-ül Ezkiya'nın Ankara Adnan Ötügen İl Ktp. (06 Hk. 3046/1) bulunan nüshanın son sayfası.

Ek 11: *Lübbü'l-Elbâb fî İlmi'l-İ'râb*'ın Ankara İlahiyat Fakültesinde bulunan nüshasının ilk sayfası.

Ek 12: *Lübbü'l-Elbâb fî İlmi'l-I'râb*'ın Ankara İlahiyat Fakültesinde bulunan nüshasının son sayfası.

